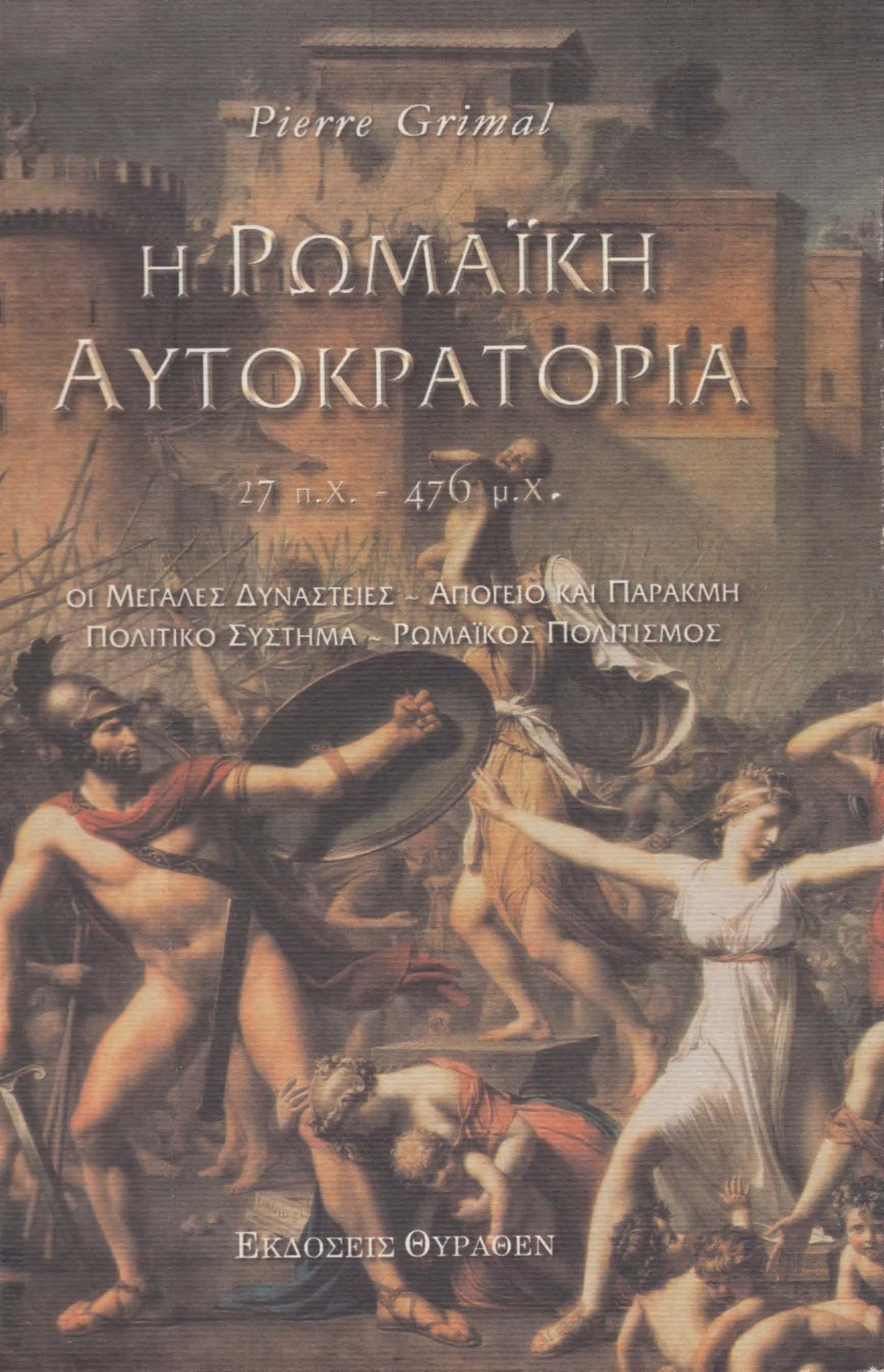

Pierre Grimal

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

27 π.Χ. - 476 μ.Χ.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ ~ ΑΠΟΓΕΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ~ ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΥΡΑΘΕΝ

ΘΥΡΑΘΕΝ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΕΞΙΚΟ ΣΟΥΪΔΑ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ Κείμενα-πηγές
της Επικούρειας φιλοσοφίας

ΚΕΛΣΟΣ Αληθής Λόγος

ΛΙΒΑΝΙΟΣ Υπέρ των Ελληνικών
Ναών

ΙΟΥΛΙΑΝΟΣ Κατά Χριστιανών
Μισοπώγων κ.α.

ΓΑΛΗΝΟΣ Για της Ψυχής τα Πάθη
και τα Λάθη

ΔΙΟΓΕΝΗΣ Η Μεγάλη Επιγραφή
στα Οινόανδα

ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ Κατά Χριστιανών

ΔΙΩΝ Διάλογος Αλέξανδρου
και Διογένη, Ολυμπιακός,
ο Κυνηγός

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ Περί των σχολών
της φιλοσοφίας ή "Ερμότιμος"

R.W. Sharples
Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί
Μια εισαγωγή στην Ελληνιστική
Φιλοσοφία

A-J Festugier
Ο Επίκουρος και οι θεοί του

Eric Anderson
Ο Επίκουρος στον 21ο αιώνα

L. Edelstein
Ο Στωικός Σοφός

ΟΙ ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ Κείμενα-πηγές
της Σκεπτικής φιλοσοφίας

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ Τα Επιγράμματα
Η Ποίηση ενός Επικούρειου

T. Szlezak
Πώς να διαβάζουμε τον Πλάτωνα

Ο Πιέρ Γκριμάλ (1912-1996) γεννήθηκε στο Παρίσι. Υπήρξε ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Paris-Sorbone, και μέλος της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres και της École française de Rome. Ιστορικός και λατινιστής, έχει γράψει πλήθος μελετών για την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Γνωστότερο έργο του στην Ελλάδα είναι το "Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας". Σήμερα –και όχι μόνο στην πατρίδα του– τον συγκαταλέγουν στην πλειάδα των μεγάλων Γάλλων κλασικιστών. Το 1993, τρία χρόνια πριν τον θάνατό του, ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτωρ των πανεπιστημίων της Ρώμης και της Αθήνας. Η "Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία" είναι το τελευταίο του βιβλίο.

Πίνακας εξωφύλλου:
Σαβίνες
J.-L. David (1799)

Στο οπισθόφυλλο:
Μάρκος Αυρήλιος
(Ρώμη, Λόφος του Καπιτωλίου
Β΄ αι. μ.Χ.)

ΣΕΙΡΑ *ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ* 3

Τίτλος πρωτότυπου: *L'Empire Romain*
Édition de Fallois 1993

ISBN 960 - 8097 - 21 - 5

© ελληνικής μετάφρασης: Εκδόσεις Θύραθεν 2004
Βασ. Ηρακλείου 40 - Θεσσαλονίκη 54623
Τηλ. & fax 2310 - 244609 - 241917

© 1993 Édition de Fallois

Pierre Grimal

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

27 π.Χ. ~ 476 μ.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ
ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ ~ Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΓΕΙΟ ~ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ

Μετάφραση
Δημήτρης Χορόσκελης

Επιμέλεια
Γ. Αβραμίδης

ΘΥΡΑΘΕΝ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Les jardins romains. Essai sur le naturalisme romain, Fayard, 1984.
Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine, PUF 1976. Ελλην. εκδ.: *Λεξικό της Ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας*, University Studio Press.
La mythologie grecque, PUF, 1990.
Le siècle des Scipions, Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques, Aubier, 1975.
L'art des jardins, PUF, 1974.
Les villes romaines, PUF, 1977.
Horace, Éditions du Seuil, 1958.
Italie retrouvée, PUF, 1979.
Nous partons pour Rome, PUF, 1977.
L'amour à Rome, Belles-Lettres, 1979. Ελλην. εκδ.: *Ο έρωτας στην αρχαία Ρώμη*, εκδ. Παπαδήμας
Mythologies, 2 τ., Larousse, 1964.
Études de chronologie cicéronienne, Belles-Lettres, 1967.
Essai sur l'Art Poétique d'Horace, SEDES, 1968.
Les mémoires de T. Pomponius Atticus, Belles-Lettres, 1976.
"La Guerre Civile" de Pétrone dans ses rapports avec la Pharsale, Belles-Lettres, 1977.
Le lyrisme à Rome, Paris, PUF, 1978.
Sénèque ou la conscience de l'Empire, Fayard, 1991.
Le théâtre antique, PUF, 1978.
Le Quercy de Pierre Grimal, Arthaud, 1978.
Le siècle d'Auguste, PUF, 1965.
La littérature latine, PUF, 1965.
La vie à Rome dans l'Antiquité, PUF, 1967.
Histoire mondiale de la femme, 4 τ., Nouvelle Librairie de France, 1965.
Jérôme Carcopino, un historien au service de l'humanisme, Belles-Lettres, 1981.
Sénèque, PUF, 1981.
Rome, les siècles et les jours, Arthaud, 1982.
Virgile, Arthaud, 1985.
Cicéron, Fayard, 1986.
Les erreurs de la Liberté, Belles-Lettres, 1989.
Le merveilleux voyage d'Ulysse, roman, Rocher, 1990.
Rome. La littérature et l'histoire, 2 τ., École française de Rome, 1986.
Tacite, Fayard, 1990.
Marc Aurèle, Fayard, 1991.
Mémoires d'Agrippine, Éditions de Fallois, 1992. Ελλην. εκδ.: *Αγριππίνα*, εκδ. Ψυχογιός, 1996.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 11

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ 12 – Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ-ΘΕΟΣ 16 – ΤΟ IMPERIUM ROMANUM 19 – ΤΟ IMPERIUM ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ 20

1
Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 25

Η ΚΑΤΟΧΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ 25 – Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΟΛΗ 26 – Η ΔΥΣΗ 28 – Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ 29 – ΓΙΑΤΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ; 30 – ΤΟ ΧΡΗΜΑ 32 – Η ΔΟΞΑ 34 – Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ 36 – Η ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ – Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ 38

2
Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 45

ΟΙ ΝΕΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ 46 – Ο ΘΕΟΣ ΚΑΙΣΑΡ 47 – Ο ΝΕΟΣ ΚΑΙΣΑΡ 48 – Ο ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 52 – Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ 54 – Η ΤΡΙΑΝΔΡΙΑ 55 – ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 56 – ΕΝΑΣ ΚΟΣΜΟΣ ΠΟΥ ΕΠΙΘΥΜΕΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ 58 – ΤΑ ΔΥΣΚΟΛΑ ΧΡΟΝΙΑ - Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ 59 – Η ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ 62 – Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ 65 – ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ 65 – Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΜΙΑΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ 68 – ΜΙΑ ΝΕΑ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ 68 – Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΣΤΟ ΑΚΤΙΟ 70 – Η ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ 71 – ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ 73 – ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ 75 – ΕΝΑ ΜΙΚΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ; 77 – Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ 78 – Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ, ΕΝΑ ΘΕΪΚΟ ΟΝ 80 – Ο ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 82

3
Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 87

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ 87 – Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΜΑΙΚΗΝΑ 89 – Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΖΟΥ ΛΟΓΟΥ 93 – Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ 94 – ΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ 96 – ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ 97 – ΟΙ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ 99 – Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ 101 – ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ 103 – ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ 103 – Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ 105 – Η ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ 106 – ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ 106 – ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ 108 – Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΛΑΤΡΕΙΩΝ 109 – ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 111

ΧΑΡΤΗΣ - Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 112

4
ΟΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 145

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ 145 – ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΤΙΒΕΡΙΟΥ ΕΠΙ ΣΚΗΝΗΣ 147 – Ο ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ 150 – Ο ΚΑΛΙΓΟΥΛΑΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ 153 – Ο ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ 154 – ΝΕΡΩΝ 158 – ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΙΟΥΛΙΟ-ΚΛΑΥΔΙΩΝ 160 – Η ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ 160 – Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΦΛΑΒΙΩΝ 161 – ΤΙΤΟΣ - ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ 163 – ΝΕΡΒΑΣ 163 – ΤΡΑΪΑΝΟΣ 165 – Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΥΙΟΘΕΣΙΑΣ 166 – Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ 167 – Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ 168 – ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΤΩΝΙΝΟ ΣΤΟΝ ΚΟΜΜΟΔΟ 170

ΧΑΡΤΗΣ - ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 172

5
Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΑΝΤΩΝΙΝΩΝ 173

ΤΑ ΔΥΤΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 174 – ΤΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ 177 – ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ 179 – Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ 182 – ΤΟ ΒΑΡΟΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ 184 – Η ΣΥΓΚΛΗΤΟΣ 185 – Η ΤΑΞΗ ΤΩΝ ΙΠΠΕΩΝ 186 – ΜΙΑ ΙΕΡΑΡΧΙΑ ΕΥΕΡΓΕΤΙΣΜΟΥ 187 – ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ 189 – ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ 191 – Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 193 – ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ 195 – ΟΙ ΦΟΡΟΙ 196 – ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ 197 – Η ΝΕΑ ΠΟΛΗ 197

6
ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΑΤΑΞΙΑΣ 201

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΠΡΕΜΟΝΑ 201 – ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΣΕΒΗΡΟΣ 203 – ΠΟΙΟΣ ΕΠΙΤΕΙΟΣ ΘΕΟΣ; 204 – Η ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ 205 – ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΑΙΩΝΑΣ 206 – Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 208 – ΚΑΡΑΚΑΛΛΑΣ 208 – ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ 211 – Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΟΣ 212 – Ο ΜΟΝΤΑΝΙΣΜΟΣ 213 – ΔΙΩΓΜΟΙ ΤΟΥ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ 214 – ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ 216 – Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΣΑΣΣΑΝΙΔΩΝ 218 – ΜΑΞΙΜΙΝΟΣ Ο ΘΡΑΞ 219 – ΒΑΛΕΡΙΑΝΟΣ 220 – Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΑΛΑΤΙΩΝ 220 – ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΜΥΡΑΣ 221 – ΑΥΡΗΛΙΑΝΟΣ 221

7
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 225

Η ΤΕΤΡΑΡΧΙΑ 225 – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ 229 – ΟΙ ΒΑΡΒΑΡΟΙ 230 – Η ΔΙΑΛΥΣΗ 233

Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 237

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ 241
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 253
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 263
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 269

Οι αστερίσκοι (*) παραπέμπουν στο "Γλωσσάριο", σελ. 253 κ.ε.

Εισαγωγη

Η πολιτικη οντοτητα που περιγράφουμε σήμερα με το όνομα «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» είναι το γεωγραφικό και νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η πιο θαυμαστή μετάλλαξη που γνώρισε ποτέ η ανθρώπινη κοινωνία. Οι πολλαπλές συνέπειές της δεν έχουν ακόμη εκτιμηθεί πλήρως, δύο χιλιάδες χρόνια μετά.

Ο όρος αυτός, «Αυτοκρατορία», περιγράφει, καλώς ή κακώς, το *imperium romanum* το οποίο –πολύ πριν ονομαστεί «Η Αυτοκρατορία», και προτού ακόμη εμφανιστεί, γύρω στα μέσα του 1ου π.Χ. αιώνα, ως πολιτικό καθεστώς–, χρησίμευε για να περιγράφει όχι μόνο τον γεωγραφικό χώρο που εξουσίαζε η Ρώμη αλλά και την ίδια τη φύση της εξουσίας της.

* * *

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Ο όρος *imperium*, εξαιτίας των πολλαπλών εννοιών που περιέχει, δύσκολα μεταφράζεται. Δεν συνδέεται άρρηκτα, όπως η λέξη «αυτοκρατορία», με την έννοια της βίας και της καταπίεσης, παρ' όλο που αυτές δεν ήταν απούσες, τουλάχιστον στην αρχή και πολύ πριν διαμορφωθεί το «αυτοκρατορικό» πολιτικό καθεστώς, το οποίο είναι σωστότερο να ονομάζουμε *πριγκηπάτο* ή *ηγεμονία**, τουλάχιστον όταν αναφερόμαστε στην πρώτη του περίοδο. Η έννοια που δηλώνεται με τη λέξη *imperium* υπήρξε πάντα ζωντανή στη ρωμαϊκή νοοτροπία, όσο πίσω στο παρελθόν κι αν πάμε. Δηλώνει μια ανώτερη δύναμη, ταυτόχρονα δημιουργική και οργανωτική, ικανή να επιδρά στον πραγματικό κόσμο κάνοντάς τον να υπακούει σε μια βούληση. Ακριβώς όπως ο γεωργός ξεχερσώνει την ακαλλιέργητη γη και την κάνει παραγωγική, ή ακόμη κλαδεύει από το αμπέλι του τις περιττές κληματσίδες κι αφήνει τα κλαδιά που θα καρπίσουν σταφύλια, ασκώντας έτσι το δικό του *imperium*. Ακόμη κι αν υπάρξει το στοιχείο του εξαναγκασμού, το *imperium* δεν χάνει τον δημιουργικό του χαρακτήρα: το *imperium* δεν είναι ποτέ αυτοσκοπός, δεν είναι μια τυραννία δίχως λόγο.

Η ετυμολογία της λέξης είναι αρκετά σαφής. Περιέχει την ιδέα της διευθέτησης, της προετοιμασίας που γίνεται για κάποιον σκοπό, την οποία συλλαμβάνει το πνεύμα εκείνου που έχει το πρόσταγμα. Στη Ρώμη, από την εποχή των βασιλέων, υπήρχε ένας θεός που κατείχε, σε υπέρτατο βαθμό, αυτή τη δύναμη. Τον λάτρευαν με το όνομα Jupiter (Δία) και τον συνέδεαν άρρηκτα με δύο χαρακτηρισμούς, εκείνους του «Βέλτιστου» (*Optimus*) και του «Μέγιστου» ή «Υπέρτατου» (*Maximus*). Γύρω από αυτόν, και υπό την εποπτεία του, οργανώνεται ολόκληρη η πολιτεία. Διαμένει στο Καπιτώλιο, στο λόφο που δεσπόζει στην κοιλάδα του Forum. Δεν είναι μόνο το ορατό σύμβολο του ρωμαϊκού κράτους αλλά η ίδια η δύναμη που διατηρεί την ενότητα και τη ζωντάνια του. Είναι ο κάτοχος του *im-*

* (σ.τ.ε.:) Στα αρχαία ελληνικά, το *πριγκηπάτο* είχε αποδοθεί ως «ηγεμονία», και ο πρίγκηπας (*princeps* = «πρώτος» πολίτης) ως «ηγεμών».

perium, και αυτή τη δύναμη την μεταδίδει στον βασιλιά που διατηρεί μαζί του άμεση σχέση, μέσω των οιωνών που δέχεται όταν τον συμβουλεύεται. Όταν πάλι ο στρατός πετυχαίνει μια νίκη, σ' αυτόν αποδίδει ευχαριστία ο ίδιος ο βασιλιάς με την τελετή θριάμβου, φορώντας επίσημη περιβολή «όμοια» με του θεού.

Όταν οι βασιλείς εκδιώχτηκαν από τη Ρώμη, στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. (το 509), οι αξιωματούχοι που τους διαδέχτηκαν διατήρησαν αυτή την ίδια θεϊκή εξουσία, αυτό το *imperium* που εξουσιοδοτήθηκαν (από τον λαό που τούς επέλεξε) να το ζητήσουν από τον θεό. Ο «ρωμαϊκός λαός» κατέχει μεν την απόλυτη πολιτική υπεροχή, την *maiestas* (=μεγαλειότητα) –την *maiestas* που επί Αυτοκρατορίας θα εκχωρήσει στον *princeps* (ηγεμόνα) χωρίς ποτέ να παραιτηθεί από αυτήν– αλλά η άσκηση της εξουσίας είναι συνδεδεμένη με το *imperium*.

Ταυτόχρονα με το *imperium* υπάρχουν οι νόμοι. Αυτές είναι οι δύο πηγές της εξουσίας, παράλληλες μεταξύ τους αλλά και συμπληρωματικές. Ο νόμος, που ψηφίζεται από τον λαό, είναι ένας κανόνας αποδεκτός μια για πάντα. Αναφέρεται σε συγκεκριμένες καταστάσεις και επιβάλλει λύσεις. Αντιθέτως, το *imperium* αντιμετωπίζει το απροσδόκητο, είναι ζωντανό, είναι μεταβλητό και κατά κάποιο τρόπο συμπληρώνει το νόμο· δεν πρέπει όμως να τον υποκαθιστά, καθώς η ισχύς του νόμου πηγάζει από την *maiestas* του λαού.

Αυτή η αντίληψη, που ανάγεται στις απαρχές του ρωμαϊκού κράτους, παρέμενε ακόμη ζωντανή τον πρώτο καιρό της Αυτοκρατορίας. Εκφράστηκε και επιβεβαιώθηκε από τον Τιβέριο, απ' αφορμή ενός ζητήματος που προέκυψε την όγδοη χρονιάς της ηγεμονίας του (το 22 μ.Χ.): «Τα δικαιώματα», λέει, (δηλαδή οι κανόνες που τέθηκαν από τους νόμους), «συρρικνώνονται κάθε φορά που μεγαλώνει η εξουσία, και δεν πρέπει να προσφεύγουμε στο *imperium* αν είναι εφικτό να αποφασίζουμε σύμφωνα με τους νόμους» (Τάκιτος, *Χρονικά* III, 69).

Η πολύ αυστηρή και επίμονη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι απορρέει από το *imperium* και σε ό,τι απορρέει από τους νόμους ήταν το θεμέλιο της *Libertas**, το νομικό καθεστώς που διέκρινε τον ελεύθερο πολίτη από τον δούλο. Η φράση του Τιβέριου το υπενθυμίζει. Η «ελευθερία» των πολιτών ήταν κατά κάποιον τρόπο οριοθετημένη,

προστατευμένη από τους *iura*, δηλαδή τους διάφορους νομικούς κανόνες που περιέχονταν στους νόμους, όπως η αναγνώριση του δικαιώματος των *quirites** (πολιτών με πλήρη δικαιώματα) να κατέχουν προσωπική (ή κληρονομική) περιουσία, να την κληροδοτούν, να συνάπτουν «νόμιμο» γάμο –που επισύρει δηλαδή τις νόμιμες συνέπειες–, η εγγύηση επίσης ότι δεν υπόκεινται σε καμία σωματική τιμωρία και δεν εξορίζονται χωρίς την σχετική απόφαση που θα εκφωνηθεί εν ονόματι του *populus* και ολόκληρης της πόλης. Αυτά τα προνόμια δεν μπορούσαν να αμφισβητηθούν από κανένα φορέα του *imperium*, τουλάχιστον σε περίοδο ειρήνης ή, σε περίπτωση πολέμου, μέσα στο εσωτερικό της πόλης, στο *pomerium*, δηλαδή μέσα στο θρησκευτικό σύνορο που την περιζώνει.

Υπήρχε λοιπόν ένα πολιτικό *imperium* το οποίο κατείχαν οι «ανώτεροι» αξιωματούχοι (οι ύπατοι* και οι πραίτορες*), και το οποίο εκφραζόταν με διατάγματα, όπου ο καθένας τους ανακοίνωνε τους κανόνες που θα εφάρμοζε κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Αυτή η πρακτική ίσχυε και στις επαρχίες* όταν ένας ανθύπατος* ή ένας έπαρχος* (δηλαδή ένας ύπατος ή ένας πραίτορας των οποίων η θητεία έχει παραταθεί για τη συγκεκριμένη αποστολή) ήταν επιφορτισμένοι με την άσκηση της εξουσίας.

Στο εσωτερικό της πόλης σε καιρό πολέμου το *imperium* ανήκε στον αξιωματούχο που είχε αναλάβει τη διοίκηση του στρατού, αλλά δεν μπορούσε να ισχύσει έξω από το *pomerium*: ο επιστρατευμένος πολίτης, ο *quiris* που γινόταν *miles*, ανήκε ολοκληρωτικά στην εξουσία του διοικητή του. Στην αρχή της εκστρατείας τού έδινε όρκο απόλυτης υπακοής, μέχρι θανάτου. Μια στρατιωτική εκστρατεία χρειάζεται στρατιώτες απόλυτα αφοσιωμένους στον διοικητή τους, κι εκείνος, με τη σειρά του, οφείλει ανά πάσα στιγμή να βρίσκει λύσεις στα προβλήματα που παρουσιάζονται. Γι' αυτό η ελευθερία δράσης του δεν πρέπει να υπόκειται σε *a priori* νομικούς περιορισμούς. Όμως υπάρχει και κάτι άλλο. Στη διάρκεια ενός «δίκαιου» πολέμου (εκείνου δηλαδή που κηρύσσεται σύμφωνα με το τελετουργικό, μπροστά στον Δία του Καπιτωλίου), ο διοικητής της λεγεώνας γίνεται, όπως παλιότερα ο βασιλιάς, η παροδική ενσάρκωση του θεού. Και, ως γνωστόν, δεν υπάρχουν όρια στη βούληση ενός θεού.

Αυτός ο ιερός χαρακτήρας του *imperium* δεν θα εξαλειφθεί ποτέ. Σύμφωνα με ένα πολύ παλιό έθιμο που παρέμεινε ζωντανό στο διάβα των αιώνων, όταν ο πόλεμος τελείωνε, οι νικητές στρατιώτες επευφημούσαν τον αρχηγό τους με τον τίτλο του *imperator* τον οποίο κατείχε και ο ίδιος ο Δίας, πράγμα που σήμαινε ότι εξομοίωναν το θνητό με το αθάνατο. Αυτός ο τίτλος του *imperator*, που αποδιδόταν δια βοής του τμήματος εκείνου του λαού που αποτελούσε την λεγεώνα* (*legio*), έπρεπε κάθε φορά να επικυρώνεται με απόφαση της Συγκλήτου. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε άρχων που γινόταν διοικητής του στρατού ανακηρυσσόταν εξαιτίας αυτού και *imperator*. Χρειαζόταν το *χάρισμα* που κερδίζεται μόνο με τη νίκη, αναγνωρισμένη και ανακηρυγμένη από τα στόματα όλων των στρατιωτών, η εκπεφρασμένη κοινή τους βούληση – θεωρούμενη ως εμπνευσμένη από τους θεούς και κυρίως τον Δία.

Ύστερα από τη νίκη του Ιούλιου Καίσαρα στη Μούνδα της Ισπανίας, στις 17 Μαρτίου του 45 π.Χ., που έβαλε τέλος στην αντίσταση των τελευταίων οπαδών του Πομπήιου, η Σύγκλητος του απένειμε, μεταξύ άλλων τιμών, και τον τίτλο του *imperator* που θα διατηρούσε μια για πάντα. Πράγμα το οποίο, όπως σημειώνει ο Δίων Κάσσιος που αναφέρεται στο γεγονός (XLIII, 44), δεν έθεσε τέλος στην προηγούμενη πρακτική, αφού μετά από κάθε νίκη που κερδιζόταν στο όνομα του Ηγεμόνα από κάποιον *legatus** του, του απονεμόταν ξανά η ίδια αυτή προσηγορία, η οποία ερχόταν να προστεθεί στους τίτλους του.

Βλέπουμε την πολυπλοκότητα των εννοιών που εκφράζουν οι λέξεις *imperium* και *imperator*, όχι μόνο στην πρακτική τους εφαρμογή αλλά και στις συνδηλώσεις που περιέχουν. Στο φόντο υπάρχει πάντα μια μυστικιστική αύρα που εκπορεύεται από έναν θεό και που ανανεώνεται, κάθε φορά που ο *imperator* τον συμβουλεύεται μελετώντας τους οιωνούς. Μερικές φορές, όπως τη μέρα που ο Τραϊανός υιοθετήθηκε επίσημα από τον Νέρβα (στις 28 Οκτωβρίου του 97 μ.Χ.), ο θεός εκδηλώνεται σαφέστατα και επικυρώνει και ο ίδιος, κατά κάποιον τρόπο, την επιλογή του μελλοντικού αυτοκράτορα. Ωστόσο, ακόμη και όταν δεν συμβαίνει κάποιο θαύμα, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι ο Ηγεμόνας τοποθετείται στην εξουσία

με τη θέληση του Δία. Αυτή η αντίληψη, που ανάγεται στην αρχαϊκή Ρώμη και ίσως και στους Ετρούσκους, αποδείχτηκε ιδιαίτερα χρήσιμη όταν το *imperium romanum* επεκτάθηκε στις χώρες με ελληνιστική κουλτούρα, όπου η μοναρχία ήταν ο κανόνας και όπου, από την εποχή του Ομήρου, η παράδοση ήθελε τους βασιλείς «γιούς του Διός». Ο Ζευς και ο Jupiter θεωρούνταν, από όλο τον κόσμο και από αρχαιοτάτων χρόνων, το ίδιο πρόσωπο. Για τους Έλληνες ρήτορες-θεωρητικούς των πολιτικών θεσμών, όπως ο Αίλιος Αριστείδης ή ο Δίων Χρυσόστομος (σύγχρονοι του Τραϊανού και του Αδριανού), η επέκταση του *imperium* –δηλαδή της εξουσίας που εκπορεύεται από τον Δία του Καπιτωλίου–, πάνω στα ελληνικά εδάφη δεν ήταν παρά μια επανασύνδεση με μια πραγματικότητα παλιά κατά πολλούς αιώνες. Ως προς αυτό, ο Δίων και ο Αριστείδης δεν έπεφταν έξω όταν, στις ομιλίες τους, υπερασπίζονταν τη νομιμότητα της ρωμαϊκής εξουσίας.

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ - ΘΕΟΣ

Ύστερα από τον Ιούλιο Καίσαρα και τον Αύγουστο, η σχεδόν αυτόματη απόκτηση του τίτλου *imperator* από τον Ηγεμόνα –τον *princeps*, τον πρώτο πολίτη της πόλης, «ηγέτη» και «οδηγό» της– του δίνει μια ιδιαίτερη αίγλη, αν όχι εκείνη ενός θεού τουλάχιστον εκείνου ο οποίος πέπρωται να γίνει θεός· του αναγνωρίζεται μια φύση ήδη θεϊκή ή υπεράνθρωπη, την οποία εκδηλώνει ο Ηγεμόνας στη διάρκεια της ζωής του – εφ' όσον βέβαια δεν αφήσει την εξουσία του να εκφυλιστεί σε τυραννία, εφ' όσον επιβάλει τη δικαιοσύνη, την τάξη, και την ειρήνη στην επικράτεια και στα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Ένας τέτοιος αυτοκράτορας, όταν πέθαινε θεωρείτο από όλους θεός. Του απέδιδαν τιμές αποθέωσης*, που τον ανύψωναν στο επίπεδο των θεών εκείνων που αναγνώριζε η επίσημη θρησκεία. Γινόταν αντικείμενο ιδιαίτερης λατρείας, που την υπηρετούσαν ειδικοί ιερείς.

Όταν η Σύγκλητος αναγνώριζε στον Ιούλιο Καίσαρα τον τίτλο του «διαρκούς νικητή», που στην ουσία ισοδυναμούσε με την ιδιότητα

του *imperator*, στην πραγματικότητα θεμελίωνε ένα νέο καθεστώς από το οποίο θα εμπνεόταν ο ανεψιός του Οκταβιανός, ύστερα από τη νίκη του επί του Αντωνίου. Αυτό το καθεστώς θεμελιώθηκε με μια διαδικασία αντίστροφη από εκείνη με την οποία είχε εγκαθιδρυθεί η Δημοκρατία το 509 π.Χ. Τα διαφορετικά αξιώματα που εκπορεύονταν από τον Δία, δηλαδή εκείνα του βασιλιά και κατόπιν του ετήσιου ύπατου, ενώθηκαν ξανά σε ένα και μοναδικό πρόσωπο που ήταν ταυτόχρονα και διαρκώς πολέμαρχος και ανώτατος άρχων, που κατείχε δηλαδή ταυτόχρονα το πολιτικό και το στρατιωτικό *imperium*.

Η *Libertas**, θεμελιωμένη στη διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές εξουσίες, ήταν κατ' αρχήν κατοχυρωμένη. Οι δύο κόσμοι, εκείνοι των *quirites* (πολιτών) και των *milites* (στρατιωτών) δεν συγχέονταν. Ωστόσο, συνενώνονταν σε ένα και μοναδικό πρόσωπο, είτε αυτή η διάκριση γινόταν σεβαστή στην πράξη είτε όχι. Μέχρι την εποχή του Τιβέριου δεν υπήρχε μέσα στην πόλη της Ρώμης κανένα στράτευμα υπό τις άμεσες διαταγές του Ηγεμόνα. Ωστόσο η απειλή υπήρχε, και ύστερα από την ηγεμονία του Αύγουστου, όταν δημιουργήθηκε το στρατόπεδο των πραιτοριανών στα περίχωρα της Ρώμης, έγινε πιο συγκεκριμένη.

Από την άλλη πλευρά τα πολιτικά αξιώματα διατηρήθηκαν. Ο *imperator* ήταν ταυτόχρονα και ύπατος, μαζί με ένα δεύτερο πρόσωπο, όπως όριζε το δημοκρατικό καθεστώς· αλλά σε αντίθεση με αυτό η διάρκεια της υπατείας επιμηκύνθηκε κατά πολλά έτη. Ο Ιούλιος Καίσαρ, μεταξύ άλλων αξιωμάτων που έλαβε ύστερα από τη νίκη του στην Ισπανία, ονομάστηκε και ύπατος για δέκα χρόνια. Ο Οκταβιανός (που αργότερα ονομάστηκε Αύγουστος), επίσης χρίστηκε ύπατος χωρίς διακοπή, από το 31 μέχρι το 23 π.Χ. Από τη Σύγκλητο είχε αποδοθεί στον Ιούλιο Καίσαρα η *ιερή ασυλία** που ήταν προνόμιο των Δημάρχων*. Το ίδιο έγινε και με τον Αύγουστο. Το ότι διατήρησε αυτά τα αξιώματα ο Καίσαρας –και ο Αύγουστος αργότερα– δεν απέκρυπτε το γεγονός ότι στην πραγματικότητα κανόνιζαν τις υποθέσεις του κράτους με τη βοήθεια μιας παρέας φίλων.

Ο Καίσαρ, φορτωμένος με τιμές και εξουσία από τη Σύγκλητο, επιθυμούσε, δίχως άλλο, και τον τίτλο του βασιλιά. Κι αυτό επειδή υπήρχε μια προφητεία που έλεγε ότι ένας βασιλιάς θα νικούσε τους

Πάρθους, εναντίον των οποίων ετοίμαζε μια εκστρατεία για να προσαρτήσει τα εδάφη τους στην Αυτοκρατορία. Αυτός ο ίδιος είχε διαπιστώσει στην Αίγυπτο την πολιτική αποτελεσματικότητα μιας μοναρχίας της οποίας τους θεσμούς θαύμαζαν ή ακόμη μιμούνταν οι Ρωμαίοι. Στην Αίγυπτο ο βασιλιάς (διάδοχος των Φαραώ), θεωρείτο θεός. Ο Καίσαρ ήταν ήδη ημίθεος. Ο πειρασμός ήταν ακατανίκητος. Η Σύγκλητος και ένα μεγάλο μέρος του λαού της Ρώμης ήταν έτοιμοι να συναινέσουν. Μια ομάδα συγκλητικών, αριστοκρατών ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένων σε ό,τι είχε να κάνει με αυτά που θα έχαναν λόγω της παρουσίας ενός βασιλιά στην κεφαλή του κράτους, κατόρθωσαν να σκοτώσουν τον «τύραννο», στις *ides** (15 του μήνα) Μαρτίου του 44 π.Χ. Χρειάστηκαν δεκαπέντε χρόνια για να ξεκινήσει πάλι ο Αύγουστος (ο Οκταβιανός) αυτή την περιπέτεια και να πετύχει. Το νέο καθεστώς εγκαθιδρύθηκε, δίχως να χρειαστεί αυτή τη φορά να δοθεί στον *imperator* ο τίτλος του βασιλιά.

Πώς πέτυχε ο Οκταβιανός εκεί που είχε αποτύχει ο Καίσαρας; Ίσως χάρη στις προσωπικές του ικανότητες και στο ότι ήξερε πώς να αναρριχάται στα αξιώματα· ίσως χάρη στις ικανότητες των φίλων και συμβούλων του: του αρχηγού του στρατού Αγρίππα, και του Μαικήνα που οργάνωνε την προπαγάνδα του. Όμως αυτές οι εξηγήσεις δεν πείθουν – ιδίως η δεύτερη. Ο ποιητής Βιργίλιος είχε εξυμνήσει τον Καίσαρα και τον μελλοντικό Αύγουστο θεοποιώντας τους, πριν καν μπορέσει να φανταστεί πώς θα ήταν αυτό το μελλοντικό καθεστώς. Τα *Βουκολικά* του διαπνέονταν από ένα όραμα ευτυχίας και ειρήνης. Δεν είχε έρθει ακόμη ο καιρός της *pax Augusta*. Έπρεπε να μεσολαβήσει μια ευνοϊκή συγκυρία και κυρίως η κόπωση που προκάλεσαν οι ατελείωτοι εμφύλιοι πόλεμοι, η αίσθηση ότι η Ρώμη σπαταλούσε τις δυνάμεις της αντί να ακολουθήσει τη «θεϊκή» αποστολή της – αίσθηση που θα περιγράψει ο ποιητής Λουκανός στην αρχή του έργου του *Φαρσάλια*, λίγες δεκαετίες μετά, στα χρόνια του Νέρωνα. Από την άλλη, η ρωμαϊκή αριστοκρατία, οι άνθρωποι που παλιότερα νέμονταν την εξουσία και τα οφέλη της, εκείνοι που είχαν σκοτώσει τον Καίσαρα, είχαν χαθεί στα πεδία των εμφυλίων πολέμων: πρώτα στα Φάρσαλα και αργότερα στις ναυτικές επιχειρήσεις του Σέξτου Πομπήιου και, τέλος, στον στρατό του Αντωνίου. Οι επιζήσαντες είχαν χάσει κάθε ελπίδα. Έγιναν βέβαια

εναντίον του Οκταβιανού απόπειρες δολοφονίας, πριν από την οριστική εγκαθίδρυση του καθεστώτος αλλά και μετά, κάποιες σποραδικές προσπάθειες που βρήκαν την κοινή γνώμη αντίθετη. Απέτυχαν όλες. Και ενώ η ανάμνηση της *libera respublica* γινόταν όλο και πιο μακρινή, κάθε φορά που η διαδοχή ενός Ηγεμόνα καθιστούσε ίσως πιθανή την επιστροφή στους παλιούς θεσμούς, κανείς δεν προβληματιζόταν σοβαρά με το θέμα της επαναφοράς τους.

το Imperium Romanum

Η εξέλιξη της πολιτικής ζωής ύστερα από τη νίκη του Αύγουστου Οκταβιανού δεν τροποποίησε ριζικά την έννοια του *imperium romanum*. Αντιθέτως απελευθέρωσε βαθιές αντιθέσεις, και ίσως εκεί να βρίσκονται και οι αιτίες που εξηγούν την επιτυχία του.

Όπως είδαμε, η έννοια της «αυτοκρατορίας» προσλαμβανόταν ως μια διευθέτηση που επιθυμούσε και εγγυόταν ο θεός του Καπιτωλίου. Με αυτόν τον υπέρτατο θεό ήταν συνδεδεμένες ηθικές και τελικά μεταφυσικές αξίες, που καθόριζαν όχι μόνο τις προσωπικές συμπεριφορές αλλά και ολόκληρη την πολιτική ζωή της πόλης. Η επιθυμητή από τον θεό τάξη, που την επέβαλλε το *imperium* του, εδραιωνόταν μια για πάντα, ήταν ακλόνητη. Γι' αυτόν τον λόγο, δίχως άλλο, δίπλα στον ναό του Καπιτωλίου υπήρχε και ένα ιερό αφιερωμένο στον *Dius Fidius*, τον «Δία των Όρκων», προστάτη της Καλής Πίστης στην οποία δίνονταν όρκοι. Εκείνος, πάλι, ήταν που διασφάλιζε τη διάρκεια μιας συμπαντικής τάξης που είχε επιβληθεί μια για πάντα. Ωστόσο –κι εδώ πρόκειται για μια μέγιστη ανανέωση και για μια βαθιά πρωτοτυπία του ρωμαϊκού πνεύματος–, αυτή η συμπαντική τάξη δεν είναι το αποτέλεσμα της βίας που δίνει διάρκεια στην ισχύ των νικητών, αλλά γεννιέται μέσα από τον *λόγο τιμής*, από μια δέσμευση που αναλαμβάνεται μια για πάντα, τόσο από τους πολίτες μεταξύ τους, όσο και από τους γειτονικούς λαούς, μέσω της οποίας αποκηρύσσεται η βία. Παραδόξως, το *imperium romanum* εκφράζει μια επιθυμία ειρήνης. Αναμφίβολα, σ' αυτή την υπόθεση του όρκου υπάρχει μια υποκρισία –ο λόγος τιμής δίνεται

υπό πίεση–, αυτό όμως δεν ακυρώνει το γεγονός ότι σκοπός της Ρώμης είναι η δημιουργία μιας τάξης ιδεωδώς ειρηνικής: όχι η εκμηδένιση του εχθρού ούτε η απογύμνωσή του, αλλά η συνύπαρξή του με τη Ρώμη, η επιβίωσή του μέσα στα πλαίσια των δικών του νόμων, ακόμη κι αν αυτοί δεν συμβαδίζουν με την «ρωμαϊκή ειρήνη».

Αυτή η πρωταρχική βούληση να δημιουργηθεί μια σταθερή τάξη, εκδηλώνεται ακόμη και μέσα στο Καπιτώλιο· στον ίδιο τον ναό του Δία εδρεύει και μια *άλλη* θεότητα, η οποία μάλιστα βρισκόταν εκεί πριν ακόμη εγκατασταθεί ο θεός του *imperium*. Αυτή η θεότητα, νοητή ως μια αρσενική δύναμη, είναι ο θεός Terminus, και αναπαρίσταται με μια στήλη. Η δικαιοδοσία του περιορίζεται σε μια ιδιαίτερη πτυχή των πραγμάτων, που ωστόσο έχει τεράστια σπουδαιότητα για μια κοινωνία που εγκατέλειψε την κτηνοτροφία για την γεωργία: ο Terminus εγγυάται τη σταθερότητα των πραγμάτων, και συγκεκριμένα τα *όρια* ανάμεσα στους τομείς δικαιοδοσίας της μιας ή της άλλης ομάδας πολιτών, αλλά και ανάμεσα στις πόλεις, όπως επίσης ανάμεσα στο κοσμικό και το ιερό. Ο Terminus καθαγιάζει μια συμπαντική τάξη την οποία ο Δίας επιθυμεί να είναι αιώνια, προστατεύοντάς την από την ανθρώπινη αυθαιρεσία.

ΤΟ IMPERIUM ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ

Ο θεός του φωτεινού στερεώματος, ο Δίας, που ρίχνει το βλέμμα του στην πολιτεία κι από εκεί σε ολόκληρο το σύμπαν, εύκολα προσλαμβάνεται ως μια δύναμη που ασκεί τη δράση και την εξουσία της πάνω σε οτιδήποτε υπάρχει, δίχως κανένα όριο. Το *imperium romanum* δεν έχει όρια. Από πρόοδο σε πρόοδο τείνει να αγκαλιάσει ολόκληρη την οικουμένη (= τον κατοικημένο κόσμο), πράγμα που του δίνει την υπεροχή πάνω στους άλλους λαούς. Ο Αύγουστος, στην πολιτική του διαθήκη, ή μάλλον στον απολογισμό της βασιλείας του, στο *Res Gestae** (σε μια μακροσκελή επιγραφή που βρέθηκε στην Άγκυρα), υπενθυμίζει συχνά ότι «έσυρε μπροστά στο άρμα του», στη διάρκεια των θριάμβων του, εννέα βασιλείς ή γιους βασιλέων, ότι πολλές φορές έδωσε βασιλείς στην Αρμενία, φιλοξένησε

και αποκατέστησε έκπτωτους βασιλείς, στην Ανατολή, στη Βρετανία, στη Γερμανία, δέχτηκε την επίσκεψη πριγκήπων από μακρινές χώρες, όχι μόνο στη Ρώμη αλλά και στη διάρκεια των ταξιδιών του στις επαρχίες, οι οποίοι πήγαν να του αποτίσουν φόρο τιμής.

Έτσι σχηματίστηκε μια νέα αντίληψη: η Αυτοκρατορία, όντας ανώτερη από τους βασιλείς, τους δέχεται υπό τον όρο και το πνεύμα της *fides* (αυτή τη λέξη, που θα·πει «πίστη», «εμπιστοσύνη», «ακεραιότητα στην τήρηση συμφωνίας», χρησιμοποιεί ο Αύγουστος), και συνεπώς τους προστατεύει. Ο Σουετώνιος μιλάει για «βασιλείς-πελάτες», όρος που είναι αποκαλυπτικός: με τη γένεση της Αυτοκρατορίας, η παραδοσιακή οργάνωση της ρωμαϊκής κοινωνίας, με τα «αφεντικά» και τους «πελάτες» της, αρχίζει να κατακτά τον κόσμο. Είναι μια κατάκτηση ειρηνική· όχι το αποτέλεσμα πολεμικής νίκης αλλά η αναγνώριση της υπεροχής που χαρακτηρίζει τους Ρωμαίους. Αυτή τουλάχιστον είναι η εντύπωση που θέλουν να μεταδώσουν γι' αυτή τη μεγάλη αλλαγή, τόσο οι αρχαίοι ιστορικοί όσο και ο ίδιος ο Αύγουστος. Είναι σημαντικό, γι' αυτόν και για τους «φίλους» που τον περιβάλλουν, να φωτίσουν πλήρως το γεγονός ότι το *imperium romanum* είναι κάτι τελείως διαφορετικό από ένα απλό Κράτος υπό την εξουσία ενός βασιλιά· ότι ο «πρώτος πολίτης», ο Ηγεμόνας, που είναι ο «οδηγός» (αυτή είναι η αληθινή έννοια του *princeps*, του τίτλου που δίνει στον εαυτό του ο Αύγουστος, τρεις φορές, στο *Res Gestae*) δεν είναι *rex* (βασιλεύς), ότι δεν μοιάζει καθόλου με τους διαδόχους του Αλέξανδρου στη Μακεδονία, στη Συρία, στην Ασία και αλλού, ότι δεν είναι καθόλου, όπως εκείνοι, ο μόνος κάτοχος της εξουσίας, αλλά ότι συνεχίζει να ανήκει στο σύνολο του ρωμαϊκού λαού (*populus romanus*) του οποίου η μεγαλειότητα (*maiestas*) παραμένει ακέραιη. Από τη στιγμή που εμπεδώθηκε αυτή η διάκριση ανάμεσα στη βασιλεία και την ηγεμονία, ήταν πλέον προφανές για την κοινή γνώμη ότι τον Νικητή του Αντωνίου δεν τον άγγιζε η προαιώνια εκείνη κατάρα που κατέτρεχε τον τίτλο του «βασιλιά». Αυτή την κατάρα είχε αψηφίσει ο Καίσαρ, και έτσι προκάλεσε –ή επέτρεψε– τη δολοφονία του.

Η διάκριση λοιπόν ανάμεσα στη βασιλεία και την ηγεμονία (ή πριγκηπάτο) δεν είναι απλώς και μόνο θεωρητική, δεν είναι ένα προπαγανδιστικό εύρημα που αυθαίρετα επινόησε κάποιος φιλό-

δοξος ηγέτης. Ικανοποιεί μια ανάγκη βαθειά ριζωμένη στο ρωμαϊκό πνεύμα, και ξεπερνά κατά πολύ τα τεχνάσματα που θα μπορούσε να συλλάβει ο οπορτουνισμός ενός άνδρα, ακόμη κι αν είχε ευφάνταστους φίλους. Ήδη, εδώ και καιρό, η έννοια του Ρωμαίου *imperator* ήταν στα μάτια του λαού απείρως ανώτερη από την έννοια του βασιλιά. Τον 3ο αιώνα π.Χ. ο Σκιπίων Αιμιλιανός αρνήθηκε τον τίτλο του βασιλιά που του πρόσφεραν οι Ισπανοί, απαντώντας τους ότι ένας Ρωμαίος ύπατος δεν είχε τίποτα κοινό με έναν βασιλιά. Λιγότερο από έναν αιώνα αργότερα, όταν ο βασιλιάς της Κυρήνειας, ένας Πτολεμαίος, ζήτησε από την Κορνηλία, τη μητέρα των Γράκχων, να γίνει γυναίκα του, εκείνη αρνήθηκε από περιφρόνηση. Μια Ρωμαία ματρόνα, μια Κορνηλία, δεν μπορούσε να πέσει τόσο χαμηλά και να γίνει βασίλισσα.

Αυτή η «ανωτερότητα» δεν οφειλόταν στο ότι μια Ρωμαία ανήκε σε μια πόλη ή σε ένα Κράτος ισχυρότερο από εκείνο της Κυρήνειας. Ήταν θέμα καθαρά *ηθικό*. Οφειλόταν στο γεγονός ότι όλοι οι Ρωμαίοι πολίτες, οι γυναίκες και τα παιδιά τους, ήταν ελεύθερα άτομα που δεν αναγνώριζαν παρά μόνο την εξουσία των νόμων. Δεν ήσαν πια υποταγμένοι στην εξουσία ενός και μοναδικού άνδρα αλλά υπάκουαν, πέρα από τους νόμους, στις προσταγές του Δία, που βρισκόταν πάντα πίσω από αυτή την αυτοκρατορική ιδεολογία από την οποία, φυσικά, δεν απουσίαζε το στοιχείο της αλαζονείας. Όμως από μόνο του το γεγονός αρκούσε ώστε να εδραιώσει, με τη μεγαλύτερη καθαρότητα και σιγουριά, την αντίληψη ότι ένας Ρωμαίος πολίτης ήταν «ανώτερος» από ένα βασιλιά. Έτσι, όταν οι βασιλείς σε ολόκληρο τον κόσμο αναγνώριζαν τον «Ηγεμόνα» της Ρώμης σαν τον *patronus* τους και –για να χρησιμοποιήσουμε αναχρονιστικά τη λέξη– επικυρίαρχο, ήταν αδιανόητο το να τον θεωρούν σαν κάποιον της σειράς τους. Η ιδέα της Αυτοκρατορίας ήταν στο εξής ανεξάρτητη από την έννοια της βασιλείας, αποτελούσε μια αυτόνομη πραγματικότητα, επινοημένη στη Ρώμη και προορισμένη να ζήσει τη δική της ζωή.

Αυτή η αντίληψη, που τοποθετούσε τον αυτοκράτορα πάνω από τους βασιλείς στο όνομα μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας, ήταν προορισμένη να αποκτήσει ιστορική διάρκεια. Γνωρίζουμε ότι, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, η Αυτοκρατορία –που στο μεταξύ είχε

γίνει «Γερμανική» και «Λγία»– προσπαθούσε να ελέγξει τα διάφορα «βασίλεια». Στη συνέχεια, όταν η Γαλλική Επανάσταση διέρρηξε, με την καρατόμηση του Λουδοβίκου 16ου, την ιστορική συνέχεια του βασιλείου της Γαλλίας, και όταν πια φάνηκε ότι ήταν αδύνατη μια επιστροφή στο παρελθόν με την ακύρωση των αλλαγών που επέφερε η επαναστατική και δημοκρατική ιδεολογία, χρειάστηκε να βρεθεί ένα νέο πολιτικό έρεισμα. Το παρείχε η ιδέα της Αυτοκρατορίας που θα επέτρεπε τη συνένωση –όπως άλλοτε είχε συμβεί στο εσωτερικό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας–, πολλών υποτελών βασιλείων που θα διέπονταν από τις ίδιες αρχές. Η αναφορά στη Ρώμη επιβαλλόταν και για τον λόγο ότι η Γαλλική Αυτοκρατορία είχε κατακτήσει τη θέση της στην Ευρώπη με τα όπλα. Και, όπως στα χρόνια της Ρώμης, αυτό που –επισήμως τουλάχιστον– έφερνε η Αυτοκρατορία των Γάλλων ήταν η Ελευθερία, θεμελιωμένη σε νόμους εμπνευσμένους από το ρωμαϊκό δίκαιο.

Η Ηγεμονία λοιπόν δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια μοναρχία που έκρυβε το όνομά της. Έφερνε μια πρωτότυπη λύση, αποδεκτή από το σύνολο των πολιτών, σε όλα τα προβλήματα που έθετε η τεράστια έκταση του *imperium romanum*, όπως είχε διαμορφωθεί τους τελευταίους δύο αιώνες. Αυτή η λύση επινοήθηκε σε αρμονία με την παραδοσιακή ρωμαϊκή ιδεολογία, όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από την έννοια του *imperium*, πράγμα που εξηγεί τη διάρκεια και σταθερότητα αυτής της Αυτοκρατορίας, έστω κι αν, από αιώνα σε αιώνα και από ηγεμονία σε ηγεμονία, το πνεύμα που την εμψύχωνε στην αρχή γνώρισε περιόδους έκλειψης και τελικά έσβησε.

1

Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η Κατοχη του Κοσμου

Όταν εδραιώθηκε η Ηγεμονία, μια από τις ρωμαϊκές φιλοδοξίες που αρχικά είχε εκδηλωθεί δύο αιώνες νωρίτερα και διατηρήθηκε σθεναρά, η επέκταση του *imperium* στην οικουμένη (δηλ. στο σύνολο των κατοικημένων περιοχών), είχε κιόλας αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα. Η Σικελία ήταν η πρώτη επαρχία* που δημιουργήθηκε, ύστερα από την πρώτη νίκη επί της Καρχηδόνας, το 241 π.Χ., και ήδη είχε αρχίσει να διαφαίνεται η εικόνα της μελλοντικής Αυτοκρατορίας. Σχεδόν ολόκληρο το νησί είχε τεθεί άμεσα υπό το *imperium* ενός Ρωμαίου πραίτορα, αλλά το βασίλειο του Ιέρωνα Β΄, πρώην «τυράννου» των Συρακουσών που έγινε βασιλιάς με δική του πρωτοβουλία, παρέμενε μια σύμμαχος χώρα. Η Ρώμη δεν μπορούσε να προσαρτήσει την επικράτεια ενός βασιλιά που την είχε βοηθήσει στρατιωτικά. Αυτή η «μετριοπαθής» εγκατάσταση των Ρωμαίων στη Σικελία δύο αιώνες πριν, περιγράφεται από την περίφημη φράση του Βιργίλιου, σύμφωνα με την οποία η Ρώμη κατέστρεφε τους «αλαζόνες» αλλά συγχωρούσε εκείνους που υποτάσσονταν. Ο Ιέρων Β΄ ήταν κάτι παραπάνω από υποτακτικός, ήταν ένας πιστός σύμμαχος. Αυτό όμως δεν τον έκανε λιγότερο «υποτελή βασιλιά».

Τα εδάφη της Βόρειας Ιταλίας, που είχαν κατακτηθεί πριν από τον πόλεμο με τον Αννίβα και ύστερα χάθηκαν, στα πρώτα χρόνια του πολέμου εναντίον του, επανακτήθηκαν μόλις στάθηκε δυνατό να ιδρυθούν εκεί νέες πόλεις-αποικίες (*coloniae*), που αποτελούσαν μια άλλη μορφή προσάρτησης. Στους αποίκους (Ρωμαίους πολίτες), δίνονται γαίες που σχηματίζουν την επικράτεια της κάθε πόλης, η οποία υποκαθιστά τη ρωμαϊκή εξουσία. Κάθε πόλη γίνεται μια μικρογραφία της Ρώμης σε μια μέχρι τότε ξένη γη.

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΟΛΗ

Η νίκη επί του Αννίβα είχε ως συνέπεια, οι ελληνικές πόλεις ανατολικά της Αδριατικής να μετατραπούν κυριολεκτικά σε «προτεκτοράτα» της Ρώμης. Η Αδριατική και το Ιόνιο έγιναν «ρωμαϊκή λίμνη» από τότε που ο βασιλιάς Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, το 197 π.Χ., αναγκάστηκε να υποκύψει στη Ρώμη και να παραιτηθεί από την κυριαρχία του στις περιοχές της ευρωπαϊκής Ελλάδας. Τριάντα χρόνια αργότερα έπαψε να υπάρχει και το δικό του βασίλειο, τη μέρα που ο Παύλος-Αιμίλιος νίκησε στην Πύδνα (στις 22 Ιουνίου 168 π.Χ.) τον στρατό του Περσέα, γιου του Φιλίππου Ε΄. Οι περιοχές που αποτελούσαν το βασίλειό του τέθηκαν υπό διάφορα καθεστώτα. Από εκείνη τη στιγμή εντάχθηκε μαζί με τα βόρεια εδάφη του στην επικράτεια του ρωμαϊκού *imperium*.

Αλλά ήδη η Ρώμη είχε κάνει αισθητή την ισχύ της και στην Ασία. Το βασίλειο των Σελευκιδών, που εκτεινόταν από τη Συρία μέχρι τις όχθες του Ευφράτη, ταλανιζόταν από εσωτερικές δυσκολίες, που τις υποδαύλιζε η Αίγυπτος. Ταπεινωμένη από τη νίκη των Ρωμαίων επί του βασιλιά Αντίοχου Γ΄ στη Μαγνησία τον Ιανουάριο του 189, η δυναστεία των απογόνων του Σέλευκου (ενός από τους στρατηγούς του Αλέξανδρου), βρισκόταν στο έλεος οποιασδήποτε απόπειρας των Ρωμαίων να την απαλλοτριώσουν. Όμως η αναστολή κράτησε έναν αιώνα.

Στη Μικρά Ασία, ο βασιλιάς της Περγάμου, Άτταλος Γ΄, αντιλήφθηκε πολύ καλά τους κινδύνους που απειλούσαν το βασίλειό του.

Βασιζόμενος σε κάποιους παλιούς θρύλους, που έλεγαν ότι οι Ρωμαίοι κατάγονταν από τη Φρυγία, συμμάχησε μαζί τους, και όταν πέθανε, το 133 π.Χ., τους κληροδότησε με τη θέλησή του το βασίλειό του, με μια καθ' όλα άψογη και νόμιμη διαθήκη.

Απ' όλα τα βασίλεια των επιγόνων του Αλέξανδρου, το μόνο που παραμένει ακέραιο και αρκετά ισχυρό ώστε να επιζήσει, είναι εκείνο των Λαγιδών, η Αίγυπτος όπου κυριαρχούν οι Πτολεμαίοι, προστατευμένο από τις ερήμους που το περιβάλλουν. Δεν θα υποταχθεί στη Ρώμη παρά μόνο επί Οκταβιανού, ύστερα από την ήττα του Αντώνιου, το 30 π.Χ. Αλλά κι αυτό θα γίνει με τρόπο που θ' αφήσει σχεδόν ανέγγιχτο τον πανάρχαιο πολιτισμό της· οι ιδιότυπες οικονομικές και διοικητικές δομές της θα επιζήσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα και θα αποτελούν ξένο σώμα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, το οποίο μάλιστα κατά καιρούς θα την επηρεάζει.

Το βασίλειο της Περγάμου απλά προσαρτήθηκε, έγινε η «Επαρχία Ασίας». Η Αίγυπτος απόκτησε ένα διαφορετικό καθεστώς: ήταν ένα είδος «νομού» (*praefectura*), που διοικείτο στο όνομα του Ηγεμόνα από έναν έπαρχο (*praefectus*) που ανήκε στην τάξη των ιππέων· απαγορευόταν στους συγκλητικούς να την επισκεφθούν χωρίς ειδική άδεια από τον Ηγεμόνα. Τέτοια ήταν η ελαστικότητα με την οποία οι Ρωμαίοι έχτισαν με το πέρασμα του χρόνου το *imperium*, παίρνοντας υπ' όψη τις ιδιαιτερότητες και την ιστορία του κάθε λαού, με απόλυτο πραγματισμό, χωρίς να επιχειρούν να επιβάλουν παντού και πάντα το ίδιο μοντέλο. Ύστερα από το τέλος των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ανατολή, και με εξαίρεση την ακτή από το δέλτα του Νείλου μέχρι την Κυρηναϊκή, ολόκληρη η ανατολική Μεσόγειος έγινε ρωμαϊκή λίμνη, ή θα γινόταν, μόλις η Ρώμη αποφάσιζε να προσαρτήσει τη Συρία και τη νότια Μικρά Ασία μαζί με την Κιλικία (πράγμα που συνέβη περί το 100 π.Χ.). Η προσάρτηση της Συρίας έγινε από τον Πομπήιο, το 64 π.Χ., δέκα χρόνια πριν από το τέλος της Δημοκρατίας.

Η ΔΥΣΗ

Καθώς συνεχιζόταν έτσι η κατάκτηση των χωρών της Ανατολής, η επέκταση της Ρώμης προς τα δυτικά δεν είχε σταματήσει διόλου. Στη δύση εκτεινόταν η επικράτεια της Καρχηδόνας: μια τεράστια έκταση, περισσότερο ζώνη εμπορικής επιρροής παρά συγκροτημένης πολιτικής εξουσίας. Οι Καρχηδόνιοι έμποροι βρίσκονταν σε διαρκή επαφή με τους διαφόρους πληθυσμούς της Αφρικής και της Ισπανίας, που θεωρούνταν βάρβαροι. Μετά τον Δεύτερο Καρχηδονιακό Πόλεμο (219-202 π.Χ.), οι Ρωμαίοι εγκαταστάθηκαν σε όλες αυτές τις περιοχές. Στην Αφρική έγιναν οι «προστάτες» του βασιλιά της Νουμιδίας Μασανάση, γεγονός που τον έφερε σε σύγκρουση με την Καρχηδόνα και δημιούργησε το απαραίτητο πρόσχημα για τους Ρωμαίους ώστε να εξαπολύσουν έναν τρίτο πόλεμο ενάντια στον παλιό τους εχθρό, αποφασιστικής σημασίας αυτή τη φορά: ο πόλεμος έληξε με την καταστροφή της πόλης (το 149 π.Χ.) και τη δημιουργία μιας ρωμαϊκής επαρχίας (αργότερα θα ονομαζόταν Επαρχία Αφρική) που περιλάμβανε πάνω-κάτω τη σημερινή Τυνησία. Ταυτόχρονα, το βασίλειο της Νουμιδίας πέρασε στη ρωμαϊκή σφαίρα επιρροής και ο Μασανάσης ονομάστηκε επίσημα «φίλος των Ρωμαίων».

Απέμενε η Ισπανία όπου ο Σκιπίων ο Αφρικανός είχε δημιουργήσει μια επαρχία (το 206 π.Χ.), η οποία γρήγορα χρειάστηκε να χωριστεί στα δύο και να δημιουργηθούν η Άνω Ισπανία (που περιλάμβανε το βόρειο μέρος της χώρας) και η Κάτω Ισπανία (η σημερινή Ανδαλουσία). Και οι δύο επαρχίες ήταν μεσογειακές και δεν περιλάμβαναν το κεντρικό και το δυτικό μέρος της χερσονήσου, που παρέμειναν για πολύ καιρό ανυπότακτες περιοχές. Όμως τα εδάφη που είχαν πραγματικά κατακτηθεί από τους Ρωμαίους γρήγορα εκρωμαΐστηκαν και δέχτηκαν πολυάριθμους Ιταλούς αποίκους. Στην πρώτη περίοδο της Ηγεμονίας, οι πόλεις που ιδρύθηκαν έγιναν και παρέμειναν κέντρα έντονης πολιτιστικής δραστηριότητας. Και στη συνέχεια έδωσαν στη Ρώμη αυτοκράτορες.

Φυσικό επόμενο της κατάκτησης και του αποικισμού της ισπανικής χερσονήσου ήταν η «ειρήνευση» των βαρβαρικών χωρών μέσω

των οποίων επικοινωνούσε η Ιταλία με την Ισπανία· η διαδικασία ειρήνευσης συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ., και ολοκληρώθηκε με την κατασκευή της *via Domitia*, που συνέδεε τα Πυρηναία με τον Ροδανό, και με την ίδρυση της αποικίας Νάρμπο Μάρτιους (Ναρβών), το 118 π.Χ.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

Έτσι, προς το τέλος του 2ου αιώνα π.Χ., το *imperium* παρουσιάζεται σαν ένα σύστημα με μικρή συνοχή αλλά αποτελεσματικό, στο οποίο εντάσσονται λαοί πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους ως προς την κοινωνική οργάνωση, τον πολιτισμό, και τις πολιτικές δομές τους. Μέσα από το οργανωτικό πλαίσιο των επαρχιών θα σφυρηλατηθεί μια αληθινή ενότητα των λαών και, πολύ σύντομα, ένα «ρωμαϊκό πνεύμα» από το οποίο θα επηρεαστούν, μακροπρόθεσμα, και οι επαρχίες όπου κυρίαρχη κουλτούρα ήταν η ελληνική.

Στο εσωτερικό του *imperium* η κατάσταση των ανθρώπων, όπως και των πόλεων, ποικίλλει σημαντικά. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρίσκονται οι πολίτες με πλήρη δικαιώματα, είτε ζουν στη Ρώμη είτε στις αποικίες. Κατόπιν έρχονται οι πολίτες του λεγόμενου *λατινικού δικαίου*, που έχουν ορισμένα μόνο από τα προνόμια των πρώτων. Τέλος, υπάρχουν και οι περιπλανώμενοι ή απόδημοι (*peregrini*), που θεωρούνται ξένοι αλλά όχι και «εκτός νόμου». Από τις πόλεις, άλλες είναι καθεαυτού ρωμαϊκές (οι αποικίες/coloniae) –άρτι ιδρυθείσες ή επανιδρυθείσες–, ενώ άλλες υπήρχαν πριν από την άφιξη των κατακτητών. Αυτές λέγονται *municipes**. Έχουν τους δικούς τους άρχοντες, που αναδεικνύονται σύμφωνα με την τοπική παράδοση· σιγά-σιγά όμως η αριστοκρατία των *municipes* αφομοιώνεται με εκείνη της Ρώμης.

Στις επαρχίες, οι πόλεις-*coloniae* ρωμαϊκού δικαίου πολλαπλασιάζονται, αλλά υπάρχουν και πολλές «ελεύθερες» πόλεις. Καλλιεργήθηκε η ιδέα ότι η Ρώμη τις απελευθέρωσε από παλιούς δυνάστες – από βασιλείς, λόγου χάρη. Πράγμα που ίσχυε, φυσικά, κυρίως για τις ελληνικές πόλεις. Θεωρητικά, οι πόλεις αυτές ήσαν αυτόνομες·

στην πράξη, βέβαια, η αυτονομία τους ήταν περιορισμένη: όφειλαν να δίνουν λογαριασμό στους εκπροσώπους της ρωμαϊκής εξουσίας, και φυσικά πλήρωναν τους φόρους τους στη Ρώμη και η εξωτερική τους πολιτική ελεγχόταν στενά.

Όσο για τους λαούς, κάποιοι θεωρούνται «σύμμαχοι» της Ρώμης (*socii*), κάποιοι *foederati*, επειδή είχαν συνάψει αρχικά κάποια συμφωνία (*foedus*) με τους Ρωμαίους. Όταν κάποιος λαός έχανε τον πόλεμο και βρισκόταν στο έλεος των νικητών, γινόταν *dediticius*, δηλαδή απλός υποτελής στους Ρωμαίους. Ωστόσο, σιγά-σιγά αυτή η τελευταία κατηγορία γινόταν όλο και πιο ολιγάριθμη – με εξαίρεση την Αίγυπτο, όπου παρέμεινε σ' αυτήν περισσότερο, εξ αιτίας της ιδιόρρυθμης κατάστασής της, της εξαίρεσης των πολιτών της από τη ρωμαϊκή υπηκοότητα.

Γιατι η Αυτοκρατορια;

Οι ιστορικοί συχνά αναρωτήθηκαν ποιοι ήταν οι λόγοι που ώθησαν τους Ρωμαίους να συγκεντρώσουν στο *imperium* λαούς τόσο διαφορετικούς που ήταν δύσκολο να διοικηθούν και να συμπεριληφθούν μέσα σε ένα ενιαίο νομικό πλαίσιο. Πέρα από το απλό ένστικτο της κυριαρχίας, πολλά είναι τα κίνητρα που έπαιξαν κάποιο ρόλο, και πρώτα απ' όλα αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «φόβο της περικύκλωσης». Το Λάτιο, που ήταν ένας περιορισμένων διαστάσεων νομός της κεντρικής Ιταλίας, έπρεπε να διαφυλάξει την ασφάλειά του απέναντι σε διάφορους πληθυσμούς που κατέβαιναν από τα Απέννινα ή την Ετρουρία. Οι βασιλείς και οι ύπατοι όφειλαν να εκδιώκουν όσο πιο μακριά γινόταν αυτούς τους ανεπιθύμητους γείτονες. Ακόμη και για τις εκτός Ιταλίας και μεγαλύτερες περιοχές ίσχυε το ίδιο πράγμα. Αυτό εξηγεί, για παράδειγμα, το γεγονός ότι η Σύγκλητος, μετά από τον Δεύτερο Καρχηδονιακό Πόλεμο, προσπάθησε να εμποδίσει τη σύναψη συμμαχίας ανάμεσα στην Καρχηδόνα και τη Μακεδονία. Αλλά αυτή η επιθυμία για ασφάλεια, αυτός ο φόβος της περικύκλωσης, που δεν είχε ακόμη εκλείψει την εποχή του Μιθριδάτη (από το 88 μέχρι το 43 π.Χ.), όπως θα δούμε,

δεν τα εξηγεί όλα. Με τις πρώτες τους νίκες, οι Ρωμαίοι είχαν αποκτήσει και μια υπερηφάνεια, ένα «αυτοκρατορικό» αίσθημα που οφειλόταν στην ηθική τους ανωτερότητα, όπως την αντιλαμβάνονταν, στην οποία απέδιδαν τις επιτυχίες τους.

Αυτή η αίσθηση δικαιωνόταν κάθε φορά που ο εχθρός ήταν κάποιος «βάρβαρος» λαός, με τρόπο ζωής ξένο προς τις ρωμαϊκές αρχές και αξίες. Ένας Ρωμαίος στρατηγός που έβαζε τέλος σε τελετουργίες ανθρωποθυσιών στη Γαλατία ή αλλού, μπορούσε να έχει τη φυσιολογική πεποίθηση ότι «εκπολίτιζε» τη χώρα ή ότι επέβαλλε τη ρωμαϊκή τάξη. Στην Καρχηδόνα οι Ρωμαίοι θα απαγορεύσουν τις θυσίες παιδιών. Το *imperium* εμφορείται από το πνεύμα της *humanitas**. Σίγουρα δεν ήταν αυτό το πρωταρχικό κίνητρο των κατακτήσεων· αλλά από κάποια στιγμή και μετά τις δικαίωνε. Κι αυτό το αίσθημα ήταν έντονο από τα πρώτα χρόνια της Ηγεμονίας.

Ωστόσο, δεν μπορούσε να αφορά παρά μόνο στους βάρβαρους λαούς των δυτικών και ανατολικών επαρχιών και σε κάποιους άλλους που είχαν παραμείνει ξένοι προς το ελληνικό πνεύμα. Αντίθετα, στις εξελληνισμένες περιοχές, η *Ρώμη* ήταν που φάνταζε βάρβαρη, χαρακτηρισμός που της αποδόθηκε ήδη από τις πρώτες επαφές. Από παλιά οι Ρωμαίοι θαύμαζαν τον ελληνικό πολιτισμό και επηρεάστηκαν από αυτόν σε συγκεκριμένους τομείς όπως το θέατρο, η γλυπτική, η αρχιτεκτονική. Μια αόριστη αίσθηση τους έκανε να νιώθουν συγγενείς των Ελλήνων· αντίθετα, τους Καρχηδόνιους τους έβλεπαν σαν ξένους – τόσο προς τους ίδιους όσο και προς τους Έλληνες. Στη Σικελία, στη Νότια Ιταλία, στην Ιλλυρία, οι Ρωμαίοι σύντομα εμφανίστηκαν σαν «προστάτες» των Ελλήνων, πράγμα που, όπως είδαμε, ήταν ένα πρώτο βήμα για την ένταξή τους στο *imperium*, από τη στιγμή που η προστασία εκφραζόταν με τη σύναψη συμμαχίας, με την υπογραφή συνθήκης. Η Ρώμη είχε μεν υποκαταστήσει τους τοπικούς βασιλείς αλλά απεχθανόταν να αφήνει τις πόλεις ελεύθερες να πολεμούν μεταξύ τους, να αλληλοϋποτάσσονται, να μαστίζονται από κοινωνικές συγκρούσεις. Μια θεμελιώδης αξία εμπνευσμένη από τον Δία όπως τον αντιλαμβάνονται οι Ρωμαίοι, είναι η εγκαθίδρυση ενός Κράτους Δικαίου και μιας σταθερής πολιτικής τάξης. Η εμπλοκή της Ρώμης στην Πελοπόννησο, για παράδειγμα, στις υποθέσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας*, εξηγείται από τις ε-

σωτερικές συγκρούσεις που την ταλανίζαν. Κατέληξε με την κατάληψη και την καταστροφή της Κορίνθου, το 146 π.Χ., λίγο μετά από εκείνη της Καρχηδόνας.

Βλέπουμε ότι αυτή η «προστασία» των Ρωμαίων δεν γινόταν δίχως βία: οι καλλιτεχνικοί θησαυροί της Κορίνθου λεηλατήθηκαν και μεταφέρθηκαν στη Ρώμη. Οι ελληνικές πόλεις δεν υπήρχαν πια ως «πόλεις-κράτη» έστω κι αν διατηρούσαν τη σχετική αυτονομία τους· ωστόσο επιβίωναν και απέφευγαν την παρακμή που τις απειλούσε. Ήδη απ' όταν έδυε η ρωμαϊκή Δημοκρατία, οι ελληνικές πόλεις είχαν γίνει κέντρα πολιτισμού όπου πήγαιναν οι νεαροί Ρωμαίοι για να σπουδάσουν ρητορική και φιλοσοφία. Μια περίφημη επιστολή του Κικέρωνα στον αδελφό του Κουΐντο, που του είχε ανατεθεί η διακυβέρνηση της Ασίας, συνοψίζει την εκτίμηση των Ρωμαίων γι' αυτή τη χώρα με τον πανάρχαιο πολιτισμό, την κοιτίδα της *humanitas**, προς την οποία οι «κατακτητές» ένιωθαν ότι είχαν τεράστιο χρέος και το αναγνώριζαν.

ΤΟ ΧΡΗΜΑ

Αυτή η πανταχού παρουσία της Ρώμης στη μεσογειακή λεκάνη είχε σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις. Η Ρώμη έγινε το κέντρο προς το οποίο έρρεαν κάθε είδους πλούτη: μέταλλα από τα ισπανικά ορυχεία, σιτάρι από την Αφρική, δούλοι από τη Γαλατία ή από τα σκλαβοπάζαρα της βάρβαρης Ανατολής. Οι φόροι που επέβαλλε το *imperium* στις υποτελείς πόλεις ήταν τόσο υψηλοί που, ήδη μετά από τη μάχη της Πύδνας, το 168 π.Χ., οι Ρωμαίοι πολίτες δεν χρειαζόταν να πληρώνουν άμεσους φόρους. Θα ήταν όμως υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι ο πλουτισμός υπήρξε ένα από τα πρωταρχικά κίνητρα των κατακτήσεων. Ήταν το αποτέλεσμα αλλά όχι η αιτία. Στην εποχή του Αννίβα οι Ρωμαίοι δεν ασχολούνταν με το θαλάσσιο εμπόριο, που βρισκόταν στα χέρια των Καρχηδόνιων, των Ελλήνων, και των «σύμμαχων» ιταλικών πόλεων. Ο λόγος που οι Ρωμαίοι επενέβησαν στη Δαλματία (μεταξύ 230 και 219) πολύ πριν τη σύγκρουση με την Καρχηδόνα, ήταν για να προστατεύσουν τους Ιταλούς εμπόρους. Στη συνέχεια, όσο επεκτεινόταν η πολιτική επιρροή

του *imperium*, τόσο πιο πυκνό γινόταν και το εμπορικό δίκτυο. Οι Ρωμαίοι αριστοκράτες έπαιζαν τον ρόλο των τραπεζιτών για τις ελληνικές πόλεις, οι οποίες γενικά στερούνταν κεφαλαίων, συχνά –σύμφωνα με τον ιστορικό Πολύβιο–, εξ αιτίας της κακής διοίκησης και των καταχρήσεων των κυβερνώντων. Οι τόκοι ήταν αρκετά υψηλοί και ανάλογοι του ρίσκου που υπήρχε.

Παράλληλα με αυτή την οικονομική εκμετάλλευση της Αυτοκρατορίας από ιδιώτες, είχαν αρχίσει να εμφανίζονται, ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ., μετοχικές εταιρίες που σκοπός τους ήταν να διασφαλίζουν τα έσοδα του Κράτους τα οποία οι ετήσιοι διοικητές των επαρχιών (οι *propraetores**), δυσκολεύονταν να συγκεντρώσουν. Ήταν εταιρείες φοροεισπρακτόρων οργανωμένες με μεθοδικό τρόπο, με υπαλλήλους (συνήθως απελεύθερους ή δούλους), εγκατεστημένες στη Ρώμη ή σε πόλεις των επαρχιών, και με δικούς τους τρόπους επικοινωνίας που διευκόλυναν τις τραπεζικές συναλλαγές. Αυτές οι εταιρείες εισέπρατταν τους φόρους, άμεσους ή έμμεσους, απέδιδαν στο Δημόσιο Ταμείο (*aerarium Saturni*) τα συμφωνηθέντα ποσά που προβλέπονταν από ένα συμβόλαιο, και μοίραζαν τα κέρδη στους μετόχους τους. Ένα τέτοιο σύστημα (ίσως εμπνευσμένο από το διοικητικό σύστημα των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο) έδινε ευκαιρίες για κάθε είδους καταχρήσεις, από τις οποίες υπέφεραν οι κάτοικοι των επαρχιών αλλά και το Ρωμαϊκό Κράτος. Με την εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας επιβαλλόταν να βρεθούν νέες λύσεις στο δημοσιονομικό πρόβλημα· ήδη όμως από τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας στη επικράτεια του *imperium romanum* σημειώνονταν μεγάλες οικονομικές ανακατατάξεις, από τις οποίες οι Ρωμαίοι πολίτες δεν θα ήταν οι μόνοι που θα επωφελούνταν. Οι περισσότεροι από τους εμπόρους που είχαν έδρα τη Δήλο (που είχε γίνει ζώνη ελεύθερου εμπορίου) κι η θέση τους στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν παρόμοια μ' εκείνη που κατείχαν για μεγάλο διάστημα οι Ρόδιοι, ήταν Ιταλοί και όχι Ρωμαίοι. Τα κέρδη δεν είναι πλέον μονοπώλιο των Ρωμαίων αριστοκρατών· οι επαρχιώτες έχουν κι αυτοί μερίδιο. Γι' αυτό τον λόγο παύουν πλέον να στρέφονται κατά της ρωμαϊκής εξουσίας. Η οικονομική ευημερία τους, ακόμη κι αν δεν ήταν ένα από τα κίνητρα των ρωμαϊκών κατακτήσεων, σίγουρα έγινε ένας από τους λόγους για τους οποίους άντεξε το σύστημα.

Η ΔΟΞΑ

Πρέπει επίσης να λάβουμε υπ' όψη την φιλοδοξία των επιφανών προσώπων που κατείχαν αξιώματα και διψούσαν για δόξα. Ο Σκιπίων, ο νικητής του Αννίβα στη Ζάμα (202 π.Χ.) όπως είδαμε είχε αρνηθεί τον τίτλο του βασιλιά που του πρόσφεραν οι Ισπανοί, και τους αποκρίθηκε ότι θα συμφωνούσε αν του έλεγαν ότι είχε «βασιλική ψυχή». Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι ήταν «ανώτεροι κι από βασιλείς». Τι θα γινόταν λοιπόν με εκείνους που η σταδιοδρομία τους ήταν σημαδεμένη από συνεχείς νίκες; Ανακηρυγμένοι *imperatores* από τους στρατιώτες τους ανυψώνονταν σε έναν ανώτερο βαθμό δόξας, που τους τοποθετούσε πολύ πιο ψηλά από τους υπόλοιπους συμπατριώτες τους. Είναι φυσιολογικό, από γενιά σε γενιά, τα πρόσωπα που προέρχονταν από επιφανείς οικογένειες να επιθυμούν να τους μιμηθούν και να δημιουργήσουν μια τάξη «κατακτητών» έτοιμων να εμπλακούν σε κάποια περιπέτεια. Ο λαός αντιστεκόταν μερικές φορές, αλλά πάντα υπερίσχυε η θέληση των επίδοξων *imperatores*. Οι προσωπικές φιλοδοξίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επέκταση της Αυτοκρατορίας, όπως έδειξαν οι δύο τελευταίες μεγάλες κατακτήσεις της Δημοκρατίας: του Πομπήιου στην Ανατολή και του Καίσαρα στη Δύση.

Στην Ανατολή όλα είχαν αρχίσει με την αντιπαράθεση του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη με τον βασιλιά της Βιθυνίας Νικομήδη. Και οι δυο επιχείρησαν να προσαρτήσουν την Καππαδοκία, όπου υπήρχε εκείνη την περίοδο κενό διαδοχής. Οι Ρωμαίοι εκδηλώθηκαν εναντίον του Μιθριδάτη (88 π.Χ.) κι αυτό στάθηκε η αρχή μιας μακράς σειράς πολέμων. Ο Μιθριδάτης άρχισε την επίθεση σφαγιάζοντας τους Ρωμαίους και τους Ιταλούς που βρίσκονταν στην Ασία και ξεκινώντας διώξεις κατά των Ρωμαίων που κατοικούσαν σε ελληνικές περιοχές. Η Αθήνα εκδηλώθηκε υπέρ του. Ο Ρωμαίος έπαρχος* που ανέλαβε τον πόλεμο, Κορνήλιος Σύλλας, κυρίεψε την πόλη ύστερα από μακρόχρονη πολιορκία το 86 π.Χ., και στη συνέχεια, αποφασμένος να καταλάβει την εξουσία στην ίδια τη Ρώμη, σύναψε ειρήνη με τον Μιθριδάτη και αποβιβάστηκε στην Ιταλία όπου ξεκίνησε εμφύλιο πόλεμο, ανακηρύσσοντας τον εαυτό του εκπρόσωπο της αριστοκρατίας την οποία απειλούσαν οι *populares*, οι επίγονοι

των Γράκχων. Η Ρώμη διχάστηκε και για μια στιγμή φάνηκε ότι το *imperium* της θα κατέρρεε. Αναζωπυρώθηκε γι' άλλη μια φορά ο «φόβος της περικύκλωσης». Συνθήκες υπογράφτηκαν με εχθρούς που αναδύονταν από παντού: επαναστατημένοι δούλοι· άποικοι των επαρχιών οι οποίοι –στην Ισπανία– αποσχίστηκαν από έχθρα προς τους αριστοκράτες· πειρατές που εμπόδιζαν τις θαλάσσιες συγκοινωνίες, απήγαγαν και σκλάβωναν κόσμο, και, κυρίως, συντόνιζαν όλους τους εχθρούς της Ρώμης. Ενάντια σ' αυτούς τους κινδύνους η Σύγκλητος αποφάσισε, όχι χωρίς δισταγμούς, να αναθέσει τη γενική διοίκηση του στρατού στον Πομπήιο, παλιό αξιωματικό του Σύλλα, το 67 π.Χ. Ο Πομπήιος δεν αρκέστηκε να διαλύσει τους εχθρούς που απειλούσαν το *imperium*, να νικήσει τους πειρατές και να υποχρεώσει τον Μιθριδάτη σε αυτοκτονία: επέκτεινε την Αυτοκρατορία, προσάρτησε τα βασίλεια του Πόντου και της Βιθυνίας, που έγιναν ενιαία επαρχία, και έδιωξε τους Σελευκίδες από τη Συρία την οποία έκανε ρωμαϊκή επαρχία. Σταμάτησε στα σύνορα της Αιγύπτου, που ήταν από παλιά χώρα φίλη της Ρώμης. Ο πειρασμός όμως της εισβολής ήταν μεγάλος. Τέσσερα χρόνια μετά την επιστροφή του στη Ρώμη, το 62 π.Χ., οι ταραχές που ανάγκασαν τον βασιλιά της Αιγύπτου Πτολεμαίο ΙΒ΄ Αυλητή να καταφύγει στη Ρώμη, έδιναν το ιδανικό πρόσχημα για μια ρωμαϊκή επέμβαση μέσω της οποίας, αποκαθιστώντας τον έκπτωτο βασιλιά θα τον έκαναν υποτελή της Ρώμης. Όμως οι συγκλητικοί αντιστάθηκαν σθεναρά, προφασιζόμενοι θρησκευτικούς λόγους, ίσως για να περιορίσουν τις επιτυχίες του Πομπήιου. Έτσι, η Αίγυπτος παρέμεινε ανεξάρτητη, πράγμα διόλου αντίθετο με τους στόχους που είχαν αναθέσει στον Πομπήιο, εφ' όσον η περικύκλωση της Ρώμης είχε οριστικά αποφευχθεί και η Αίγυπτος δεν είχε βρεθεί ποτέ μεταξύ των εχθρών της.

Ο Πομπήιος απογοητεύτηκε βαθειά. Ένιωσε ότι του στερούσαν ένα μέρος της δόξας του; Είχε συμπεριλάβει στο *imperium* τα εδάφη που είχε κατακτήσει παλιότερα ο Αλέξανδρος, εκτός από τα βασίλεια των Πάρθων και των Πτολεμαίων. Είχε πετύχει να αναγνωριστεί η υπεροχή της Ρώμης από ανατολικές χώρες, στον Καύκασο. Η Ρώμη βρισκόταν καθ' οδόν προς τις εσχατιές του Κόσμου, στις χώρες της υφηλίου –του *orbis terrarum*– απ' όπου ο Ήλιος εφορμούσε κάθε πρωί με το πύρινο άρμα του στον ουρανό. Τώρα που εξέλιπε

ο φόβος της περικύκλωσης, το όραμα μιας οικουμενικής Αυτοκρατορίας κυρίευε τα πνεύματα. Τούτο το όραμα, που βρισκόταν εν δυνάμει στο πνεύμα της θρησκείας του Δία, αποκτά μια νέα επικαιρότητα με την προοπτική της Ανατολής, όπου παλιότερα, εκτός από την Αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου, δύο βασίλεια, των Φαραώ και των Περσών, είχαν εκδηλώσει τη φιλοδοξία και το δικαίωμά τους να επεκταθούν μέχρι τα όρια της υφηλίου. Δεν όφειλε και η Ρώμη να πραγματώσει αυτή τη φιλοδοξία;

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ

Σχεδόν τρία χρόνια μετά την επιστροφή του Πομπήιου στη Ρώμη, ο Ιούλιος Καίσαρ, που είχε γίνει ύπατος (59 π.Χ.) και είχε συνάψει μυστική συμφωνία με τον Νικητή της Ανατολής, αναλάμβανε να υποτάξει στο *imperium romanum* το άλλο μισό του Κόσμου, τη χώρα που εκτεινόταν μέχρι τις ακτές του Ωκεανού, εκεί όπου ο Ήλιος χανόταν πέρα από τον ορίζοντα. Ένα μεγάλο μέρος της Συγκλήτου προσπάθησε να εμποδίσει αυτό το εγχείρημα, και ο Καίσαρ χρειάστηκε να απευθυνθεί άμεσα στη λαϊκή ετυμηγορία για να αποκτήσει τις απαραίτητες εξουσίες για την πραγματοποίησή του. Ύστερα από λίγο, χρησιμοποιώντας σαν πρόσχημα το γεγονός ότι η μετανάστευση των Ελβετών, που σκόπευαν να μετακινηθούν από τη σημερινή Ελβετία στη Σαντονία, θα αποτελούσε απειλή για τη γαλατική Ναρβωνική, ο Καίσαρ επενέβη, τους έκλεισε τον δρόμο και τους ανάγκασε να γυρίσουν στα εδάφη τους. Κατόπιν, πρόσφερε τις υπηρεσίες του σ' ένα λαό από παλιά «φιλικό» προς τους Ρωμαίους, στους Εδουανούς, τους οποίους απειλούσαν οι Γερμανοί του βασιλιά Αριόβιστου, και στη μάχη που ακολούθησε τον νίκησε κατά κράτος. Ήταν η δεύτερη φορά, ύστερα από την κάθοδο των Κίμβρων και των Τευτόνων, έναν αιώνα νωρίτερα, που οι Γερμανοί συγκρούονταν με τις ρωμαϊκές λεγεώνες*.

Μέσα στα επόμενα χρόνια, επωφελούμενος από τις διαφορές που χώριζαν τις γαλατικές πόλεις, ο Καίσαρ επέκτεινε τη ρωμαϊκή κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος της Γαλατίας, από την Ακουιτανία

μέχρι τον Ρήνο. Είχε φτάσει στις ακτές του Ωκεανού και είχε ισοφαρίσει στη Δύση τα κατορθώματα του Πομπήιου στην Ανατολή. Μια γαλατική εξέγερση, υπό την ηγεσία του Βεργκικεντόριξ, που ήθελε να επανασυστήσει το παλιό βασίλειο της Αρβερνίας, εξουδετερώθηκε με δύο εκστρατείες του Καίσαρα, που τον νίκησε στην Αλεσία (το 52) κι έβαλε τέλος στις διαμάχες των γαλατικών πόλεων αλλά και στην ανεξαρτησία τους.

Το *imperium romanum* εκτεινόταν τώρα από την Ανατολή μέχρι τη Δύση, με κάποια ενδιάμεσα κενά. Για παράδειγμα, υπήρχαν μερικές νησίδες ανυπότακτων στην Ισπανία, κατά μήκος των ακτών του Ωκεανού, και στη Βρετάνη της Γαλατίας, όπως και οι λαοί που κατοικούσαν πέρα από τον Ρήνο. Στη Βρετάνη και στη μυστηριώδη και επίφοβη Γερμανία, ο Καίσαρ επιχείρησε ορισμένες αναγνωριστικές εκστρατείες, αλλά κάποιες σοβαρότερες που ετοίμαζε δεν έγιναν τελικά. Η ορμή του ανακόπηκε από την παλιά αντιπάθεια των Συγκλητικών για οποιονδήποτε υψωνόταν υπερβολικά πάνω από τους ομοίους του. Οι Πατέρες αποφάσισαν, με ελάχιστα νόμιμες διαδικασίες, να θέσουν τέλος στην αποστολή του στις γαλατικές επαρχίες και να τον ανακαλέσουν. Επαναλάμβαναν και με τον Ιούλιο Καίσαρα την επιτυχημένη πολιτική που είχαν ακολουθήσει απέναντι στον Πομπήιο.

Όμως ο Καίσαρ δεν αποδείχτηκε εξ ίσου συνεργάσιμος και αρνήθηκε να θυσιάσει την *dignitas* του στον βωμό της ζηλοφθονίας των ομοίων του· αρνήθηκε να υπακούσει. Στις 11 Ιανουαρίου 49 π.Χ. διάβηκε τον Ρουβίκωνα, τον μικρό ποταμό που ήταν το νότιο σύνορο της επαρχίας, και βάδισε εναντίον της Ρώμης. Άρχιζε ο εμφύλιος πόλεμος. Η Σύγκλητος, επικαλούμενη τη δημοκρατική νομιμότητα, τάχθηκε εναντίον του Καίσαρα. Αλλά σύντομα αποδείχτηκε ότι αυτό το επιχείρημα δεν άγγιζε τη μεγάλη μάζα των πολιτών. Στην Ιταλία οι πόλεις της Αδριατικής άνοιγαν τις πύλες τους στον Καίσαρα η μια μετά την άλλη, καθώς και στους αξιωματικούς του στις δυτικές επαρχίες, ενώ ο Βάρων, πρώην αξιωματικός του Πομπήιου, πέτυχε την παράδοση της Ισπανίας. Ο Καίσαρ μπήκε θριαμβευτής στη Ρώμη όπου νομιμοποίησε την κυριαρχία του. Από εκεί θα κατακτούσε τον Κόσμο, και πρώτα τις επαρχίες εκείνες της Ανατολής, όπου ο αντίπαλός του Πομπήιος, χάρη στην αίγλη που εξασκούσε, είχε συγ-

κεντρώσει στρατεύματα ανάλογα με εκείνα του Καίσαρα. Είναι γνωστό ότι η σύγκρουση των δύο στρατών έγινε στα Φάρσαλα της Θεσσαλίας, 9 Αυγούστου του 48 π.Χ., ότι ο Πομπήιος νικήθηκε κι αναγκάστηκε να καταφύγει στην Αίγυπτο όπου δολοφονήθηκε, ότι ο πόλεμος συνεχίστηκε ανάμεσα στους ανασυνταγμένους οπαδούς του Πομπήιου και τον Καίσαρα μέχρι την τελική του νίκη, 17 Μαρτίου του 45 π.Χ., στη Μούνδα της Ισπανίας,

Στην πορεία αυτής της ανακατάκτησης του κόσμου, ο Ιούλιος Καίσαρ δεν μπορούσε παρά να εμφανιστεί ως ο κατ' εξοχήν *imperator*, και αυτή η επιθυμία του για αναρρίχηση στην κορυφή αναζωπύρωσε την έχθρα που είχε αντιμετωπίσει στα πρώτα χρόνια των κατακτήσεών του. Ο παλιός χρησμός, που χρονολογείτο από το 509 π.Χ., και που εξόριζε για πάντα τους βασιλείς από τη Ρώμη, ήταν ένα θαυμάσιο πρόσχημα για τους επιζήσαντες της μάχης των Φαρσάλων –ορισμένοι από τους οποίους παρέμειναν στη ζωή χάρη στη μεγαλοψυχία του Καίσαρα–, για να δολοφονήσουν τον «τύραννο».

Η ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ - Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ

Αυτή η δολοφονία ματαίωσε τα έργα που είχε δρομολογήσει ο Καίσαρ, που ήδη από την προηγούμενη χρονιά ετοίμαζε μια μεγάλη εκστρατεία κατά των Πάρθων. Εκείνη η περιοχή της Αυτοκρατορίας ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη. Από το βορρά, η Αρμενία θα μπορούσε να χρησιμεύσει σαν βάση επίθεσης εναντίον των παράκτιων βασιλείων της Μαύρης Θάλασσας· στη Συρία όμως τα πράγματα ήταν χειρότερα, όπως είχε φανεί λίγα χρόνια νωρίτερα με την καταστροφή του Κράσου στις Κάρρες, η οποία έβαλε τέλος στην προσπάθεια να προσαρτηθεί η Μεσοποταμία στο *imperium*. Ήταν το μερίδιο που οι άλλοι δύο της τριανδρίας, ο Καίσαρ και ο Πομπήιος, είχαν συμφωνήσει να του παραχωρήσουν για τη συμμετοχή του στην κατάκτηση του Κόσμου. Όμως ο στρατός του τελικά εκμηδενίστηκε, τα λάβαρα έγιναν λάφυρα του εχθρού, κι ένα μέρος των στρατιωτών σκλάβοι των Πάρθων. Τώρα πια μετρούσε λιγότερο η κατάκτηση και περισσότερο η ρεβάνς που θα ξέπλενε την ντροπή της ήττας. Αυτή η υ-

ποθήκη θα επηρεάσει στο μέλλον, για πολύ καιρό, την πολιτική του Αύγουστου. Με την επίθεσή του ενάντια στους Πάρθους, όπως την σχεδίαζε ο Καίσαρ, αν πετύχαινε να διαλύσει την αυτοκρατορία τους, θα εξαφάνιζε κάθε απειλή στα ανατολικά σύνορα του *imperium* και ταυτόχρονα θα διεύρυνε ακόμη περισσότερο το δρόμο για τις χώρες της Ανατολής. Δύο ἀπό τους στόχους των ρωμαϊκών κατακτήσεων θα επιτυγχάνονταν ταυτόχρονα. Το ζήτημα της κατάκτησης της Ανατολής θα βαραίνει για πολλούς αιώνες πάνω στις τύχες της Αυτοκρατορίας.

Έχοντας αναγνωρίσει τον Ρήνο ως βόρειο σύνορο της ρωμαϊκής επικράτειας, θα έστρεφε ο Καίσαρ κάποια στιγμή το βλέμμα του στις ερήμους του νότου; Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι τον καιρό που έμεινε στην Αίγυπτο, μετά τη μάχη των Φαρσάλων, έκανε ένα ταξίδι στον Νείλο με το βασιλικό πλοίο της Κλεοπάτρας. Ήταν ένα απλό ταξίδι αναψυχής; Μερικά χρόνια αργότερα, ο Αύγουστος έστειλε εξερευνητικές αποστολές στη Νότια Αίγυπτο και στις χώρες πέρα από τις οποίες πίστευαν ότι δεν ήταν δυνατό να υπάρξει ανθρώπινη ζωή. Πάντως, σύνδεση ανάμεσα στο Σουδάν και τις περιοχές νότια της ρωμαϊκής Επαρχίας Αφρικής δεν επιχειρήθηκε.

Συνεχίζοντας δυτικότερα την επέκταση της Αυτοκρατορίας, ο Καίσαρ επωφελήθηκε από την αποστασία του βασιλιά της Νουμιδίας, Τζούμπα Α΄, πιστού οπαδού του Πομπήιου, για να δημιουργήσει μια δεύτερη αφρικανική επαρχία που ονομάστηκε *Africa Nova* και περιλάμβανε τη σημερινή Ανατολική Αλγερία. Έτσι, ένα νέο κομμάτι των μεσογειακών ακτών πέρασε στο *imperium*. Έμενε εκτός η περιοχή από το Οράν μέχρι το Μαρόκο, που ανήκε στο βασίλειο της Μαυριτανίας.

Όμως όλες εκείνες οι περιοχές που είχαν προσαρτηθεί ή επανακτηθεί από τον Καίσαρα και τελούσαν υπό διάφορα καθεστώτα, δεν αποτελούσαν ένα ομοιογενές σύνολο και ήταν δύσκολο να διοικηθούν μέσα στα παραδοσιακά ρωμαϊκά πλαίσια. Ο εκάστοτε κυβερνήτης, πρώην αξιωματούχος της Ρώμης, έμενε στη θέση του για ένα έτος, διάστημα ελάχιστο για να αναπτύξει οποιαδήποτε ουσιαστική δραστηριότητα. Συχνά, ο χρόνος αυτός του αρκούσε μόνο για να εξασφαλίσει υλικά οφέλη και να πλουτίσει με τη συνενοχή των τοπικών προκρίτων, οι οποίοι εξασφάλιζαν έτσι την απαραίτητη α-

συλία για τις δικές τους καταχρήσεις. Από την άλλη όμως ήταν επικίνδυνο να αφήνουν τους κυβερνήτες στις θέσεις τους για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Είχε διαπιστωθεί, στα χρόνια του Σύλλα, με την απόσχιση της Ισπανίας που επιχείρησε ο Σερτόριους, ότι πολλοί δύσκολα αντιστέκονταν στον πειρασμό να δημιουργήσουν μια δική τους επικράτεια.

Έχοντας δοκιμάσει ο ίδιος τη δύναμη της Συγκλήτου και τα προβλήματα που απέρρεαν, δηλαδή την αδυναμία άσκησης μιας ενιαίας πολιτικής, ο Καίσαρ έλαβε μέτρα που προορίζονταν να περιορίσουν την εξουσία της Συνέλευσης των Πατέρων. Αυτό ήταν εύκολο εξ αιτίας του γεγονότος ότι πολλοί από εκείνους που του είχαν αντιτεθεί και είχαν ακολουθήσει τον Πομπήιο έχασαν τη ζωή τους στον εμφύλιο πόλεμο. Έτσι ο Καίσαρ επέτρεψε να μπουν στην *curia** γιοι απελεύθερων δούλων και αξιωματικών του στρατού, καθώς και επαρχιώτες από τις *coloniae** ή τις *municipes** της Ναρβωνικής και της Ισπανίας. Ο ιστός της αυτοκρατορίας γινόταν πιο χαλαρός, πιο διαπερατός: οι αριστοκρατικές οικογένειες του Λάτιου βρέθηκαν υποχρεωμένες να μοιράζονται το παλιό τους μονοπώλιο με τους νεοφερμένους.

Μια από τις πρώτες ενέργειες του Καίσαρα, όταν πέρασε στην Ιταλία, ήταν να παραχωρήσει πλήρη δικαιώματα στους κατοίκους που ήταν εγκατεστημένοι μεταξύ Άλπεων και Πάδου – δικαιώματα που δεν τα είχαν αποκτήσει σαράντα χρόνια νωρίτερα, με τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, όπως οι υπόλοιποι *Itali*. Ταυτόχρονα, επέκτεινε το λατινικό δίκαιο στη γειτονική Ναρβωνική. Όλα αυτά σήμαιναν τη νομική αναγνώριση ενός πολιτισμικού πυρήνα που θα αποτελούσε, για πολλούς αιώνες μετά, το επίκεντρο της ρωμαϊκότητας. Ο νόμος (*lex*) *Julia Municipalis*, που ψήφισε στη συνέχεια, ομογενοποίησε τις διοικητικές δομές των πόλεων ρωμαϊκού και λατινικού δικαίου, των *coloniae* και των *municipes**, και εγκατέστησε παντού *δυαρχίες* (τοπικούς άρχοντες –δύο– ανάλογους με τους υπάτους και τους πραίτορες της Ρώμης, «για να λένε το δίκαιο»), συνεπικουρούμενους από ένα συμβούλιο δεκάρχων (*decuriones*), που αποτελούσαν μια γνήσια τοπική Σύγκλητο. Το χάος που προϋπήρχε των κατακτήσεών του ο Καίσαρ το αντικατέστησε με μια ορθολογική τάξη.

Αυτή η επιθυμία εξορθολογισμού εξηγεί και ένα μέτρο που είχε έμμεση επίδραση στην πολιτική ζωή: την αλλαγή του ημερολογίου. Αρχικά το ημερολόγιο βασιζόταν στους σεληνιακούς μήνες, πράγμα που δημιουργούσε πολλές αποκλίσεις σε σχέση με τους κύκλους του ήλιου κι έκανε απαραίτητη την προσθήκη, σε τακτά χρονικά διαστήματα, ημερών ή μηνών που επέτρεπαν την επιμήκυνση ή την συντόμευση της θητείας των διαφόρων αξιωματούχων, ανάλογα με την εύνοια που απολάμβαναν ή όχι. Με το ιουλιανό ημερολόγιο αυτή η αυθαιρεσία σταμάτησε.

Ωστόσο, ενώ εκδήλωνε με τη θέσπιση συγκεκριμένων μέτρων τη βούλησή του να βάλει τάξη στη διοίκηση του Κράτους, να δημιουργήσει ορθολογικά πλαίσια λειτουργίας, ο Καίσαρας απέφυγε να ανατρέψει τα πάντα και διατήρησε στο σύνολό τους τούς παραδοσιακούς θεσμούς. Η ιεραρχία των διαφόρων αξιωμάτων (το *cursus honorum**), από τον ταμία μέχρι τον ύπατο, παρέμεινε ανέπαφη, αλλά αυξήθηκε ο αριθμός των θέσεων. Υπήρχαν εφεξής δεκαέξι πραίτορες και σαράντα ταμίες (οικονομικοί αξιωματούχοι με δημοσιονομικά καθήκοντα), λιγότερο για τις ανάγκες της Ρώμης και περισσότερο για εκείνες της Αυτοκρατορίας, έτσι ώστε να προετοιμαστεί το απαραίτητο πλαίσιο διοίκησης των επαρχιών. Ήδη από τα χρόνια της Δημοκρατίας, πολλοί πρώην ύπατοι ή πραίτορες αρνούνταν να εγκαταλείψουν τη Ρώμη για να πάνε να φορτωθούν για μερικούς μήνες τα προβλήματα κάποιας μακρινής επαρχίας. Χρειάστηκε να ψηφιστεί ένας ειδικός νόμος που τους υποχρέωνε να το κάνουν. Έτσι και ο Κικέρων ανέλαβε, παρά τη θέλησή του, τη διοίκηση της Κιλικίας. Στο εξής, οι δυνάμει κυβερνήτες θα ήταν αρκετοί ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες. Ωστόσο, ήταν δύσκολο να τοποθετούνται κάθε χρόνο περισσότεροι από δύο ύπατοι. Ο Καίσαρ κατέφυγε σε μια διαδικασία η οποία υπήρχε ήδη: στην συντόμευση της διάρκειας της κάθε υπατείας, στον περιορισμό της σε μερικούς μήνες αντί για ένα έτος, και στη χρήση αναπληρωματικών υπάτων – όπως στην περίπτωση που κάποιος ύπατος πέθαινε στη διάρκεια της θητείας του. Στο εξής, θα υπήρχαν για κάθε χρόνο δύο «κανονικοί» ύπατοι (που έδιναν το όνομά τους στο έτος) και πολλοί άλλοι που κατείχαν τον τίτλο του *consularis* (=«υπατικού») και μπορούσαν να γίνουν ανθύπατοι*.

Λυτό το μέτρο είχε ένα επιπλέον πλεονέκτημα: διεύρυνε στη Σύγκλητο την ομάδα των πρώην υπάτων, που διέθεταν ιδιαίτερη εξουσία, και μείωνε έτσι την πιθανότητα δημιουργίας φατριών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια ισχυρή αντιπολίτευση. Επιπλέον επέτρεπε στον Καίσαρα να συμβιβάζεται με τους εχθρούς του και να ανταμοίβει τους φίλους του, κι αυτό επειδή είχε πετύχει να του αναγνωρίσουν το δικαίωμα να «προτείνει» στους εκλογείς τους μισούς από τους υποψηφίους, γεγονός αποφασιστικό για τη έκβαση του αποτελέσματος.

Είχε κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό δόγμα ο Καίσαρ; Είχε, στην αρχή της σταδιοδρομίας του, όταν σύνδεσε την τύχη του με εκείνη των *populares*, εχθρών του Σύλλα, που αμφισβητούσαν την υπεροχή της παραδοσιακής αριστοκρατίας που προάσπιζε ο τελευταίος. Αργότερα υιοθέτησε, εν μέρει, το πρόγραμμα των Γράκχων, στη διάρκεια της υπατείας του πέτυχε την ψήφιση ενός αγροτικού νόμου που χάριζε γη στους Ρωμαίους αποίκους που εγκαθίσταντο σε δημόσια εδάφη, προσπάθησε να αφαιρέσει από μια περιορισμένη ομάδα ολιγαρχικών το μονοπώλιο της γνώσης των κρατικών υποθέσεων, ζητώντας να δημοσιεύονται τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Συγκλήτου. Πρότεινε μέτρα κατά της διαφθοράς για να περιορίσει τις καταχρήσεις των διοικητών στις επαρχίες. Αυτή η πολιτική του, που ξεκίνησε πριν την κατάκτηση της Γαλατίας, συνεχίστηκε και μετά την επικράτησή του στη Ρώμη. Ταυτόχρονα ίδρυσε πολλές *coloniae*, όπως η Ίσπαλις στην Ισπανία (κοντά στη σημερινή Σεβίλη), η Αρελάτη (σημ. Arles) στη Ναρβωνική, το Ιπποργίγιον στις ακτές της Αφρικής, αύξησε τον πληθυσμό των πόλεων που ήδη υπήρχαν, ξανάδωσε ζωή στην Καρχηδόνα και την Κόρινθο, τη Σινώπη και την Ποντοηράκλεια στον Εύξεινο Πόντο, κ.α. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τη διάδοση της «ρωμαϊκότητας» στις χώρες της Δύσης και τη μείωση του αριθμού των πολιτών που συνέρρεαν στη Ρώμη.

Δεν αποκλείεται ο Καίσαρ να ανησυχούσε για την ασφάλεια της Πόλης, καθώς το αυξανόμενο πλήθος των ανεύθυνων πολιτών πρόσφερε εύκολα χειραγωγήσιμες στρατιές στους δημαγωγούς που επιθυμούσαν να δημιουργήσουν ταραχές. Εξ άλλου, κι αυτός ο ίδιος δεν είχε διστάσει να τις χρησιμοποιήσει, όταν ο Κλόδιος, λίγα χρόνια νωρίτερα, του είχε επιτρέψει, χάρη σ' αυτές, να κυριαρχήσει

στην πολιτική ζωή. Αλλά ο Κλόδιος ήταν νεκρός, ο συσχετισμός δυνάμεων είχε αλλάξει, και ο Καίσαρ δεν είχε πλέον λόγους να χειραγωγεί τον όχλο. Επίσης, περιόρισε το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και κατάργησε τους «συλλόγους» (*collegia*) μέσα στους οποίους, υπό οποιαδήποτε πρόφαση, συγκεντρώνονταν τα πιο επικίνδυνα στοιχεία.

Βέβαια, όλα αυτά τα μέτρα μαρτυρούν την ύπαρξη ενός πολιτικού προγράμματος – όχι όμως ότι το πρόγραμμα υπηρετούσε μια συγκεκριμένη ιδεολογία. Σκοπός του ήταν η εξασφάλιση για τη Ρώμη μιας συνοχής παρόμοιας με εκείνη που την είχε ισχυροποιήσει, και που είχε εμποδίσει υπερβολές και αποκλίσεις. Στις *Ides** Μαρτίου του 44 π.Χ., ολόκληρη η Αυτοκρατορία έδινε την εικόνα ενός απέραντου εργοτάξιου όπου όλοι δούλευαν, υπό την προτροπή του Καίσαρα, για να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα και διάρκεια του *imperium*.

2
Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ, στις 15 Μαρτίου του 44 π.Χ., άφηνε το έργο του ανολοκλήρωτο σε όλους τους τομείς της εσωτερικής αναδιοργάνωσης με την οποία προσδοκούσε να κάνει τελικά τη Ρώμη το κέντρο μιας εξουσίας ικανής να κυβερνήσει την οικουμένη· ανολοκλήρωτο έμενε και το έργο της ενίσχυσης των ανατολικών συνόρων, του οποίου απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η επέκταση της κατάκτησης τουλάχιστον μέχρι τα όρια των εξελληνισμένων περιοχών. Θα τα παρατούσαν όλα οι διάδοχοί του για να επανέλθουν στο προηγούμενο σύστημα; Θα ξαναέδιναν στη Σύγκλητο την παλιά της εξουσία, θα κυβερνούσαν μέρα με τη μέρα, ανάλογα με το αν υπερίσχυε ετούτη ή άλλη ομάδα στη Συνέλευση των Πατέρων, θα αναζωπυρώνονταν όλοι εκείνοι οι κίνδυνοι που ήταν γνωστοί εδώ και μισόν αιώνα;

Προφανώς οι συνωμότες και οι φίλοι τους, μεταξύ των οποίων και ο Κικέρων, νόμισαν ότι θα αρκούσε ο θάνατος του «τυράννου» για να επανέλθει από μόνο του το δημοκρατικό σύστημα, ικανό, όπως πίστευαν, να λύσει τα προβλήματα της Ρώμης και της Αυτοκρατορίας, όπως είχε αποδειχτεί ικανό να ιδρύσει και να επεκτείνει το *imperium*. Λυτή ήταν τουλάχιστον η απώτερη σκέψη τους, όπως διαφαίνεται μέσα από τα πολιτικά κείμενα της εποχής, και κυρίως τις

αγορεύσεις του Κικέρωνα, τους *Φιλιππικούς*, οι οποίοι θα ήταν και η τελευταία του μάχη, που ξεκίνησε λίγο πριν από τη δολοφονία του Καίσαρα, μες στην οποία έμελλε και ο ίδιος να χαθεί, στις 7 Δεκεμβρίου του 43 π.Χ.

ΟΙ ΝΕΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Οι «δημοκρατικοί» και ο Κικέρων, ο ιθύνων νους και εκπρόσωπός τους στη Σύγκλητο, αρνήθηκαν να συνειδητοποιήσουν το γεγονός ότι κάποιες νέες δυνάμεις είχαν αναδειχτεί στην πόλη, ήδη πολύ πριν από τον Ιούλιο Καίσαρα, και ότι εκείνες ακριβώς είχε προσπαθήσει να θέσει υπό έλεγχο ο νεκρός ηγέτης. Επιπλέον, ο θάνατος του Καίσαρα έκανε να εμφανιστούν και άλλες, που παρέμεναν μέχρι τότε στην αφάνεια, και που δεν θα αργούσαν να αλλάξουν το πολιτικό τοπίο.

Η πρώτη από εκείνες τις δυνάμεις ήταν ο στρατός. Τη μέρα του θανάτου του ο Καίσαρ ήταν ο αρχηγός τριάντα εννέα λεγεώνων και πολυάριθμων βοηθητικών σωμάτων, όπως των Γαλατών και Γερμανών ιππέων. Όλοι τους του είχαν δώσει όρκο πίστης, ήταν ο *imperator* τους και του ήταν απόλυτα αφοσιωμένοι. Μια ανάλογη κατάσταση είχε ήδη παρουσιαστεί με τον Πομπήιο, το 62 π.Χ., όταν, έχοντας νικήσει τον Μιθριδάτη, αποβιβάστηκε στο Μπρίντεζι θριαμβευτής· αλλά και ακόμη νωρίτερα, με τον Σύλλα. Και στις δύο περιπτώσεις η Δημοκρατία είχε βρεθεί στο έλεος του στρατού. Ο Πομπήιος, βέβαια, ακινητοποίησε τις λεγεώνες του, όμως μόνο επειδή το θέλησε ο ίδιος. Ο Σύλλας είχε ξεκινήσει εμφύλιο πόλεμο, το ίδιο και ο Καίσαρ· και τώρα ο στρατός του Καίσαρα ήταν έτοιμος για δράση. Ποια θα ήταν τώρα η στάση των ανθρώπων του στρατού, που είχαν συνηθίσει στις νίκες και που περίμεναν από τον εκάστοτε αρχηγό τους ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους; Δεν θα ακολουθούσαν εκείνον που θα τους έδινε υποσχέσεις;

Ο ΘΕΟΣ ΚΑΙΣΑΡ

Η νόμιμη εξουσία ανήκε στους υπάτους*, δύο «καισαρικούς» τους οποίους ο ίδιος ο Καίσαρ είχε βοηθήσει να εκλεγούν: στον Αντώνιο και στον Δολαβέλα. Ο Αντώνιος διέθετε τη μεγαλύτερη αίγλη. Ήταν ο υπασπιστής και ο πιο στενός συνεργάτης του νεκρού δικτάτορα. Ήταν «διοικητής του ιππικού» (δηλαδή υπαρχηγός του) στα χρόνια της δικτατορίας. Με αυτόν τον τίτλο, όταν ο Καίσαρ βρισκόταν στην Ανατολή, απασχολημένος με την ανακατάληψη των επαρχιών που υποστήριζαν τον Πομπήιο, ήταν ο εκπρόσωπός του στην Ιταλία. Πολλοί και καλοί λόγοι, θα 'λεγε κανείς, για να τον αναγνώρισουν ως αρχηγό οι στρατιώτες, μετά από τον θάνατο του *imperator* τους. Το επιθυμούσε όμως και ο ίδιος, ή θα δεχόταν να επανέλθει στη δημοκρατική νομιμότητα και να παραδώσει την εξουσία, στο τέλος της υπατικής του θητείας; Περιμένοντας, και χωρίς να εκδηλώνει ξεκάθαρα τις προθέσεις του, ενεργούσε σαν να είχε παραμείνει ζωντανό το πνεύμα του νεκρού Καίσαρα και η αίγλη του στα πλήθη. Με το πρόσχημα της *pietas** οργάνωσε δημόσια ανάγνωση της διαθήκης του εκλιπόντος, στον Οίκο των Εστιάδων*. Ανάμεσα στα σημαντικά μέτρα προς όφελος του λαού, ήταν η μετατροπή των μεγάλων κήπων της δεξιάς όχθης του Τίβερη σε δημόσιο πάρκο. Στις εβδομάδες που ακολούθησαν, ο Αντώνιος δεν σταμάτησε να αναφέρεται στα κείμενα που άφησε πίσω του ο Καίσαρ και που αφορούσαν στα μεγάλα θέματα της επικαιρότητας, και πέτυχε οι αποφάσεις που πάρθηκαν να έχουν ισχύ νόμου. Παρ' όλο που ο Καίσαρ είχε εγκαταλείψει τον κόσμο των ζωντανών, δεν έπαψε να κυριαρχεί στην πολιτική ζωή της Ρώμης.

Πράγματι, δεν υπήρχε κανένα κοινό μέτρο ανάμεσα στις ανθρώπινες δυνατότητες και σε αυτό που ήθελε –ή είχε θελήσει– εκείνος που ολοένα και περισσότερο έμοιαζε να αποκτά θεϊκή υπόσταση. Αν ο Αντώνιος επιθυμούσε να γίνει κυρίαρχος της Ρώμης δεν μπορούσε παρά να εμφανιστεί σαν «ιερέας» αυτού του νέου θεού. Κι αυτό γιατί η θεϊκότητα του Καίσαρα επιβαλλόταν με ολοένα και μεγαλύτερη δύναμη. Το τυχαίο (ή η μυστική τάξη του Κόσμου) θέλησε, τον Ιούλιο του ίδιου έτους, την περίοδο που γιορτάζονταν οι

Αγώνες «της Νίκης του Καίσαρα», να εμφανιστεί ένας κομήτης στον ουρανό. Εκείνη η εμφάνιση δεν άφησε αδιάφορο κανέναν. Τέτοια φαινόμενα συχνά ερμηνεύονταν ως οιωνοί κάποιας βίαιης αλλαγής στη ζωή της πόλης. Αυτή τη φορά όλοι σχεδόν συμφώνησαν ότι εκείνη η μακριά φωτεινή γραμμή ήταν η ψυχή του Καίσαρα που ανέβαινε προς τα άστρα, όπου προοριζόταν να ζήσει μια αιώνια θεϊκή ζωή. Αυτό δεν ήταν το πεπρωμένο των μεγάλων ηγετών, της θεϊκής ψυχής τους, όταν τελείωναν την επίγεια ζωή τους; Ο ίδιος ο Κικέρων, στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου του *De republica*, δεν είχε πει το ίδιο για τον Σκιπίωνα τον Αφρικανό; Έτσι, από μια ειρωνεία της μοίρας, εκείνο που ο Κικέρων είχε συλλάβει ως μύθο, με τον τρόπο του Πλάτωνα, γινόταν τώρα μια μαρτυρία από την οποία επωφελείτο η μνήμη του Καίσαρα!

Ο ΝΕΟΣ ΚΑΙΣΑΡ

Ο εορτασμός των Αγώνων της Νίκης ήταν επιθυμία ενός προσώπου που μόλις έκανε την είσοδό του στην πολιτική σκηνή, του Οκταβιανού, που μελλοντικά θα ονομαζόταν Αύγουστος. Ήταν ο μικρότερος ανεψιός του Καίσαρα, από τη μεριά της μητέρας του Άτιας. Ήταν μόλις δεκαοκτώ ετών και δεν φαινόταν και πολύ επίφοβος. Ο επιφανής θείος του τον είχε πάρει μαζί του, στην εκστρατεία της Ισπανίας, την περασμένη χρονιά· φρόντισε να έχει τους καλύτερους δασκάλους, ρήτορες και φιλοσόφους, για την πνευματική και ηθική του διαπαιδαγώγηση. Ο πατέρας του Οκτάβιος ήταν ο τελευταίος εκπρόσωπος μιας δίχως λάμψη αστικής οικογένειας του Λάτιου. Αργότερα, οι αντίπαλοί του θα τον κατηγορούσαν γι' αυτή την όχι και τόσο επιφανή καταγωγή. Ήταν όμως ένας από τους στενότερους άρρενες συγγενείς του Ιούλιου Καίσαρα, του οποίου το μοναδικό παιδί, η Ιουλία, σύζυγος του Πομπήιου, είχε πεθάνει το 54 π.Χ. Η μεγαλύτερη αδελφή του Καίσαρα, Ιουλία, είχε παντρευτεί δύο φορές και είχε ένα γιο από κάθε γάμο, αλλά μας διαφεύγει για ποιον λόγο ο Καίσαρας προτίμησε να καλέσει τον νεαρό Οκταβιανό δίπλα του. Ίσως επειδή διέθετε μεγαλύτερα χρονικά περιθώρια

δράσης χάρη στη νεαρή του ηλικία.

Στις αρχές του 44 π.Χ., ο νεαρός Οκταβιανός στάλθηκε από τον θείο του στην Απολλωνία της Ηπείρου, σημείο αφετηρίας του δρόμου που οδηγούσε στα στενά του Ελλήσποντου και από εκεί στην Ασία. Προφανώς σκόπευε να τον πάρει μαζί του στην εκστρατεία του εναντίον των Πάρθων, όπως στην εκστρατεία της Ισπανίας. Ήδη η εμπροσθοφυλακή του στρατού είχε αρχίσει να συγκεντρώνεται εκεί. Μετά τη δολοφονία του Καίσαρα, στη διάρκεια της δημόσιας ανάγνωσης της διαθήκης του που οργάνωσε ο Αντώνιος, έγινε γνωστό ότι υιοθετούσε μεταθανάτια τον Οκταβιανό και του κληροδοτούσε ένα σημαντικό μέρος της περιουσίας του. Ποια θα ήταν η στάση του νεαρού άντρα; Θα συνέχιζε την πολιτική του επιφανούς θείου του, τώρα που ήταν θετός του γιος;

Πολλοί φίλοι του (τώρα ονομαζόταν πλέον Ιούλιος Καίσαρ Οκταβιανός) τον συμβούλευσαν να μην το κάνει, του είπαν ότι το σωστό θα ήταν να αποδεχτεί την κληρονομιά αλλά ταυτόχρονα να εργαστεί για την αποκατάσταση της δημοκρατικής τάξης. Διαφορετικά, αν επιχειρούσε να διεκδικήσει έστω κι ένα μέρος των εξουσιών του θείου του και να συνεχίσει το έργο του, θα εύρισκε μπροστά του ανυπέρβλητα εμπόδια. Πρώτα απ' όλα, είχε να αντιμετωπίσει τον Αντώνιο (του οποίου η θέση ενισχυόταν συνεχώς), και ταυτόχρονα τους «δημοκρατικούς», τους συγκλητικούς εκείνους που είχαν χειροκροτήσει τον θάνατο του δικτάτορα, τους ηθικούς αυτουργούς της «βασιλοκτονίας», οι οποίοι δεν είχαν καμιά επιθυμία να δουν άλλον ένα Καίσαρα στη θέση του. Ο Οκταβιανός όμως δεν άκουσε εκείνες τις σοφές συμβουλές: ήδη τον Απρίλιο κατέφτασε στη Ρώμη και διεκδίκησε την κληρονομιά του, και πρώτα απ' όλα την υλική. Ο Αντώνιος, που σκόπευε να οικειοποιηθεί την περιουσία του Καίσαρα, αντέδρασε, και αμέσως φάνηκε καθαρά ότι αν ο Οκταβιανός ήθελε να κληρονομήσει τον θείο του θα έπρεπε ή να σκοτώσει τον Αντώνιο ή να συμμαχήσει μαζί του και να υπηρετήσει την πολιτική του. Ούτως ή άλλως, ο θετός γιος του Καίσαρα δεν θα μπορούσε να αποφύγει αυτό το ξεκαθάρισμα λογαριασμών, που ήταν αναμενόμενο.

Ο Οκταβιανός επέλεξε να αντιπαρατεθεί στον Αντώνιο, ο οποίος σκόπευε εμφανώς να κρατήσει την εξουσία και προετοιμαζόταν γι'

αυτό. Στο τέλος της υπατείας του, το 44 π.Χ., του ανατέθηκε από τη Σύγκλητο η διοίκηση της Μακεδονίας. Εκεί, υπήρχαν ήδη συγκεντρωμένα στρατεύματα για την εκστρατεία στην Ανατολή, καθώς και οι τοπικές στρατιωτικές δυνάμεις. Τον Ιούνιο –δύο μήνες μετά την επιστροφή του Οκταβιανού στη Ρώμη–, ο Αντώνιος άρχισε να μετακινεί εκείνο τον στρατό στην Ιταλία. Κατόπιν έχοντας λάβει τα μέτρα του, απαίτησε, αντί της Μακεδονίας, την διοίκηση της Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας (δηλ. της Β. Ιταλίας) που ήταν στη δικαιοδοσία του Βρούτου, ενός από τους αυτουργούς της δολοφονίας του Καίσαρα. Το πέτυχε με νόμο και όχι με απόφαση της Συγκλήτου (*senatus consultum**), όπως παλιότερα ο Καίσαρας είχε προσθέσει, με λαϊκή απόφαση, την Εκείθεν των Άλπεων Γαλατία στις επαρχίες που του είχε αναθέσει η Σύγκλητος. Οι προθέσεις του ήταν ξεκάθαρες: ως διοικητής αυτής της περιοχής (όπως ο Καίσαρας όταν επέστρεφε από τη Γαλατία) μπορούσε να απειλήσει ολόκληρη την Ιταλία και να αρχίσει πόλεμο εναντίον της Συγκλήτου. Ο Βρούτος, έχοντας πλήρη επίγνωση της απειλής, αρνήθηκε την ανταλλαγή και άρχισε να προετοιμάζει την άμυνά του. Ο πόλεμος ανάμεσα στον Αντώνιο και στον Βρούτο μόλις άρχιζε.

Εκείνη τη στιγμή ο Αντώνιος φαινόταν σαν στασιαστής: ακόμη κι αν η ανταλλαγή επαρχιών επικυρώθηκε με νόμο, δεν είχε το δικαίωμα να κινήσει πόλεμο ενάντια σ' ένα νόμιμα τοποθετημένο διοικητή. Αλλά τελικά, με τη δική του θέληση, η βία κυριάρχησε επί της νομιμότητας.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση ο Οκταβιανός αποφάσισε να επέμβει. Δεν είχε όμως καμιά δικαιοδοσία να το κάνει, δεν ήταν παρά ένας απλός πολίτης (*privatus*), αλλά παράλληλα ήταν και γιος του «θεού» Καίσαρα, και χάρη σ' αυτό είχε κερδίσει την συμπάθεια των παλιών στρατιωτών του, των βετεράνων που βρίσκονταν στην Ιταλία ύστερα από το τέλος της στρατιωτικής τους θητείας, και που θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντική δύναμη. Ο Οκταβιανός αποφάσισε να τους χρησιμοποιήσει και, ήδη από το τέλος του καλοκαιριού και δίχως επίσημη εξουσιοδότηση, δημιούργησε ένα στρατό από εθελοντές οι οποίοι ήταν ευτυχείς που θα ξανάπαιρναν τα όπλα υπό τη διοίκηση ενός «Καίσαρα». Αργότερα, στο *Res Gestae*, ως Αύγουστος πλέον, θα ξαναθυμηθεί αυτό το επεισόδιο, στην αρχή

του κειμένου του, όπου αναφέρει: «Σε ηλικία δεκαεννέα ετών συγκρότησα ένα στράτευμα με δική μου πρωτοβουλία και δικά μου έξοδα, και χάρη σ' αυτό απελευθέρωσα το Κράτος από μια φατρία που το έκανε να ασφυκτιά». Ανατρεπτικές ενέργειες, τις οποίες οι ευφημισμοί του *Res Gestae* δεν μπορούν να συγκαλύψουν. Σίγουρα δεν ήταν για την ελευθερία της Ρώμης που ο Οκταβιανός ανέλαβε παράνομη δράση, αλλά για να εκφοβίσει τον Αντώνιο ή τουλάχιστον να τον κάνει να σκεφτεί και να τον υποχρεώσει να σεβαστεί τους όρους της διαθήκης του Καίσαρα.

Η Σύγκλητος, ως εκφραστής της νομιμότητας, ήταν διχασμένη. Ο Αντώνιος είχε οπαδούς μεταξύ των συγκλητικών εκείνων που όφειλαν τη θέση τους στον Καίσαρα. Υπήρχαν όμως και εχθροί του κι ανάμεσά τους ο Κικέρων, ο πιο επίφοβος, λόγω της αίγλης και της ρητορικής του δεινότητας. Όταν φάνηκε καθαρά ότι ο Αντώνιος ετοιμαζόταν να επανασυστήσει το καισαρικό καθεστώς, ο Κικέρων αποφάσισε να τον πολεμήσει και να αναγκάσει τους Πατέρες να ξεπεράσουν την αναποφασιστικότητά τους. Στις 2 Σεπτεμβρίου του 44 π.Χ. εκφωνεί τον πρώτο *Φιλιππικό*, μια μακροσκελή επίθεση κατά του Αντωνίου τον οποίο παρομοιάζει με τον Κατιλίνα και με τους χειρότερους εχθρούς της δημοκρατίας. Αυτό δεν θα μπορούσε να το κάνει όσον καιρό ο Αντώνιος διατηρούσε τη στρατιωτική υπεροχή. Η σύγκρουση θα ήταν δυνατή από τη στιγμή που ο στρατός του Οκταβιανού ήταν σε θέση να του αντιπαρατεθεί. Ήταν λοιπόν απαραίτητο να συμμαχήσει ο Οκταβιανός με τη Σύγκλητο. Αυτό ήταν το σκεπτικό του Κικέρωνα, που εκδηλώθηκε ανοιχτά υπέρ του και διαβεβαίωσε ότι όλες οι ελπίδες της Δημοκρατίας στηρίζονταν σ' εκείνο τον «νεαρό».

Σήμερα οι ιστορικοί καταλογίζουν «αφέλεια» στον Κικέρωνα, γνωρίζοντας ότι ο νεαρός ευνοούμενος της Συγκλήτου στράφηκε τελικά εναντίον των προστατών του. Στην πραγματικότητα η κατάσταση τότε ήταν πολύ πιο πολύπλοκη και δεν υπήρχαν πολλές λύσεις, στρατιωτικές ή πολιτικές. Ο Αντώνιος συνέχιζε τις πολεμικές του επιχειρήσεις εναντίον του Βρούτου, τον οποίο άρχισε να πολιορκεί στη Μοδένα τον Δεκέμβριο. Ωστόσο, η Σύγκλητος δίσταζε να τον ανακηρύξει επίσημα «δημόσιο εχθρό», και στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν ανάμεσα στους Πατέρες και τον στασιαστή ύπα-

το, εκείνος απαίτησε να του δοθεί η διοίκηση της Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας για πέντε χρόνια κι ένας στρατός έξι λεγεώνων. Αν η Σύγκλητος δεχόταν, αυτό θα σήμαινε πως έθετε το Κράτος στο έλεος του Αντωνίου και πως η προηγούμενη περιπέτεια με τον Καίσαρα σίγουρα θα επαναλαμβανόταν. Η μόνη λύση ήταν ο Οκταβιανός και ο στρατός του. Ο Κικέρων πέτυχε, αρχές Ιανουαρίου του 43 π.Χ., ενώ η υπατική θητεία του Αντωνίου έληγε και ο πόλεμός του στη Μοδένα ήταν αμφίβολης νομιμότητας, να ζητήσουν τη βοήθεια του Οκταβιανού εναντίον του. Μια συγκλητική απόφαση, που πάρθηκε την 1η Ιανουαρίου, όριζε ότι «ο ποντίφηξ* Καίσαρ θα γινόταν συγκλητικός και του προσφερόταν το *imperium* επάρχου και ο τίτλος του πρώην υπάτου», αξίωμα που τον εξουσιοδοτούσε να αναλάβει τον πόλεμο εναντίον του Αντωνίου ή οποιουδήποτε άλλου θα του υποδείκνυε η Σύγκλητος. Οι δύο ύπατοι του έτους 43 π.Χ., Ίρτιους και Πάνσα, ανέλαβαν να αρχίσουν τις εχθροπραξίες και να απελευθερώσουν τη Μοδένα. Η μάχη έγινε μπροστά στα τείχη της πόλης, την 21η Απριλίου, ο Αντώνιος νικήθηκε και αναγκάστηκε να διαφύγει. Κατέφυγε στη γαλατική Ναρβωνική την οποία κυβερνούσε ένας δηλωμένος «καισαρικός», ο Αιμίλιος Λέπιδος, ύπατος του Καίσαρα τρία χρόνια νωρίτερα. Ο Λέπιδος τον δέχτηκε, δήλωσε αλληλέγγυός του, και έθεσε τον στρατό του στη διάθεσή του. Θα ξεσπούσε ένας νέος εμφύλιος πόλεμος;

Ο ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Στην πραγματικότητα, κύριος νικητής «του πολέμου της Μοδένα» ήταν ο Οκταβιανός, κι αυτό επειδή βρέθηκε σε θέση ρυθμιστή: οι Ίρτιους και Πάνσα έπεσαν στη μάχη, κι έτσι οι δύο άλλες στρατιές της Ιταλίας ενώθηκαν με τη δική του. Φαινόταν ότι ήταν ο μόνος ικανός να αντιμετωπίσει τον Αντώνιο, τον οποίο τελικά η Σύγκλητος έθεσε εκτός νόμου... Ο Οκταβιανός, με πλήρη συνείδηση της θέσης ισχύος του, άρχισε να εκβιάζει τη Σύγκλητο. Απαίτησε να τον ονομάσουν ύπατο, στη θέση του ενός εκ των δύο υπάτων που είχαν σκοτωθεί στη Μοδένα· επέβαλε επίσης την ανάκληση της αμνηστίας των συ-

νομωτών δολοφόνων του Καίσαρα και την καταδίκη τους σε θάνατο. Ο Κικέρων δέχτηκε να υποβάλει την υποψηφιότητά του για τη δεύτερη θέση. Ο Οκταβιανός κι εκείνος θα αλληλοσυμπληρώνονταν: ο ένας θα εξουδετέρωνε την ένοπλη ανταρσία, και ο άλλος θα διασφάλιζε την ομαλή λειτουργία των θεσμών, και ένα πολίτευμα «δημοκρατικό», ή τουλάχιστον παρόμοιο με εκείνο που υπήρχε πριν από τον Καίσαρα, θα προέκυπτε μετά από αυτόν τον νέο εμφύλιο.

Ο Κικέρων σκεφτόταν ότι έτσι θα θριάμβευε η βασική αρχή της Δημοκρατίας, εκείνη για την οποία είχε ο ίδιος τόσο παλέψει, την υποταγή «των όπλων στην τήβεννο», την υπεροχή του πολιτικού *imperium* πάνω στο στρατιωτικό. Υποστηρίζοντας τον Οκταβιανό ο Κικέρων έλπιζε να πετύχει τρεις στόχους, από τους οποίους κανείς δεν ήταν η απλή αποκατάσταση της παλιάς τάξης. Θα εξουδετέρωνε τον Αντώνιο, και μαζί μ' αυτόν τις λιγότερο αποδεκτές μορφές του καισαρισμού, τα στοιχεία εκείνα που ήταν πιο κοντά στην μοναρχία και ξένα προς την παραδοσιακή ρωμαϊκή ηθική (στους *Φιλιππικούς* του είχε στηλιτεύσει και με το παραπάνω τον σκανδαλώδη βίο του Αντώνιου, τη χλιδή και τη χυδαιότητά του).

Μια δεύτερη ελπίδα του ήταν ότι χάρη στο ηθικό κύρος που είχε αποκτήσει με την πολιτική του σταδιοδρομία, και χάρη στην ηλικία του (ήταν εξήντα τριών ετών ενώ ο Οκταβιανός δεκαεννέα) θα ήταν για τον νεαρό ανεψιό του Καίσαρα ένας σεβάσμιος και αποτελεσματικός σύμβουλος. Έβλεπε έτσι πιθανό να υλοποιηθεί ένα όραμά του (που σχεδόν το είχε αγγίξει όταν πρότεινε στον Πομπήιο, το 62 π.Χ., να ενωθεί μαζί του, ή μάλλον να ενώσουν τις δύο δόξες τους, εκείνη του κατακτητή με εκείνη του νικητή του Κατιλίνα). Θα ήταν δυνατόν να αναβιώσει ένας νέος «χρυσός αιώνας» της Δημοκρατίας στην ανανεωμένη Ρώμη;

Υπήρχε και μια τρίτη σκέψη. Ο Κικέρων είχε πλήρη συνείδηση της αίγλης που περιέβαλλε το όνομα του Καίσαρα. Αυτή η αίγλη, αξεχώριστη πλέον από τη θεϊκή φύση που του είχε αποδοθεί, μπορούσε να βοηθήσει και τον θετό του γιο. Και αν αυτός ο γιος συμφιλιωνόταν με τη Σύγκλητο ήταν προφανές ότι η Ρώμη θα ξαναεύρισκε την ενότητά της.

Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ

Η πρόθεση του Οκταβιανού, όπως ο ίδιος την εξέθεσε στον Κικέρωνα, ήταν να εκδικηθεί τον θάνατο του πατέρα του και να τιμωρήσει τους δολοφόνους του, που είχαν αγκιστρωθεί γερά στην εξουσία. Ο Βρούτος κατείχε την επαρχία της Μακεδονίας, που είχε εγκαταλείψει ο Αντώνιος, και ο Κάσιος διεκδικούσε τη Συρία από τον Δολαβέλα ο οποίος είχε οριστεί διοικητής της, ύστερα από τη λήξη της υπατικής του θητείας. Και τέλος, οι Συγκλητικοί αποφάσισαν να εμπιστευτούν στον Σέξτο Πομπήιο (δευτερότοκο γιο του Πομπήιου) τη διοίκηση όλων των ναυτικών δυνάμεων. Όλα διαδραματίζονταν σαν οι Συγκλητικοί να είχαν πάρει οριστικά το μέρος των «βασιλοκτόνων» και να προετοιμάζονταν να καθαιρέσουν τον Οκταβιανό, μόλις ο Αντώνιος εκδιωκόταν από την Ιταλία. Αυτό φάνηκε καθαρά όταν ο Οκταβιανός ζήτησε, τον Ιούλιο του 43 π.Χ., να τον κάνουν ύπατο και η Σύγκλητος αρνήθηκε. Ο γιος και κληρονόμος του Καίσαρα έπεφτε στην αφάνεια, και ο Κικέρων περιφρονούνταν από εκείνους που είχε προσπαθήσει να σώσει.

Στη συνέχεια, και σύμφωνα με το σύνηθες πλέον σενάριο των εμφυλίων πολέμων, ο Οκταβιανός βάδισε με τον στρατό του μέχρι τη Ρώμη και εκλέχτηκε εύκολα ύπατος από τα *comitia**, μαζί με τον Κόιντο Πέδιο, γιο της θείας του Ιουλίας. Ο συσχετισμός δυνάμεων είχε αλλάξει. Στρεφόμενος κατά της Συγκλήτου, ο Οκταβιανός συμμάχησε με τον Αντώνιο, ο οποίος βρισκόταν σε συνεννοήσεις όχι μόνο με τον Λέπιδο αλλά και με δύο άλλους διοικητές επαρχιών, τον Μουνάτιο Πλάνκο, ιδρυτή της Λυόν που διοικούσε την Εκείθεν των Άλπεων Γαλατία (που είχε κατακτήσει ο Καίσαρας), και με τον Ασίνιο Πολίωνα, κυβερνήτη της Βετικής (Νότιας Ισπανίας). Όταν ο Οκταβιανός έλαβε το χρίσμα του υπάτου με τον τρόπο που αναφέραμε, ο Λέπιδος, ο Πλάνκο και ο Πολίων συμμάχησαν ανοιχτά με τον Αντώνιο. Ο ρωμαϊκός κόσμος ήταν πια κομμένος στα δύο: στη Δύση βρίσκονταν οι οπαδοί του Καίσαρα, στην Ανατολή εκείνοι που τον είχαν σκοτώσει. Για άλλη μια φορά, τα πολιτικά παιχνίδια στα οποία επιδίδονταν οι Συγκλητικοί οδηγούσαν στην αναπόφευκτη ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα στα δυο μισά της Αυτοκρατορίας.

Η ΤΡΙΑΝΔΡΙΑ

Με αυτή την προοπτική, ο Αντώνιος και οι σύμμαχοί του, που είχαν συγκεντρωθεί στη Μπολόνια τον Οκτώβριο, αποφάσισαν να δημιουργήσουν ένα νέο πολιτικό σχήμα που θα αντικαθιστούσε προσωρινά τους παραδοσιακούς θεσμούς, που είχαν εμφανώς αποτύχει. Στο τέλος του επόμενου μήνα κατέλαβαν τη Ρώμη και ψήφισαν τον *lex Titia*, που ονόμαζε τους Αντώνιο, Οκταβιανό, και Λέπιδο, «Τριανδρία με συντακτική εξουσία», πράξη που τους μετέτρεπε σε απόλυτους κυρίαρχους του Κράτους και του στρατιωτικού *imperium*. Για να τελειώνουν με την αντιπολίτευση, και συγκεκριμένα με εκείνους που προσπάθησαν να εξουδετερώσουν τον Οκταβιανό, δημοσίευσαν λίστες με ονόματα προγραμμένων συγκλητικών και επιχειρηματιών. Όλοι οι προγραμμένοι θεωρούνταν εκτός νόμου, οι περιουσίες τους κατάσχονταν, και οι ίδιοι ήταν στη διάθεση οποιουδήποτε ήθελε να τους σκοτώσει. Έτσι, θα γινόταν δυνατό να ανασυσταθεί αργότερα μια Σύγκλητος υπάκουη και μέσα στο καισαρικό πνεύμα. Η δημοκρατική παράδοση δεν θα ανατρεπόταν αλλά θα παρεξέκκλινε ώστε να προσαρμοστεί σε ένα σύστημα που δεν διαφαινόταν ακόμη ξεκάθαρα, αλλά στο οποίο θα ενισχυόταν σε βάρος της Συγκλήτου ό,τι σήμερα ονομάζουμε «εκτελεστική εξουσία».

Οι προγραφές και εκτελέσεις έγιναν Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 43 π.Χ. Ο Κικέρων δολοφονήθηκε στις 7 Δεκεμβρίου, στην έπαυλή του στη Φόρμια όπου είχε αποσυρθεί, ύστερα από την αποτυχία του να αποτρέψει την υποταγή του Κράτους στην τυραννία του Αντωνίου. Ο Οκταβιανός είχε προσπαθήσει να τον σώσει, αλλά ο Αντώνιος δεν είχε ξεχάσει ούτε του είχε συγχωρέσει τους *Φιλιππικούς* του· το ίδιο και η γυναίκα του Φούλβια η οποία επίσης μισούσε θανάσιμα τον Κικέρωνα.

Είχε φανεί «αφελής» ο Κικέρων υποστηρίζοντας τον Οκταβιανό; Τίποτα δεν μας διαβεβαιώνει ότι αγνοούσε τον κίνδυνο που είχε επωμισθεί. Τελικά, είχε προδοθεί λιγότερο από τον Οκταβιανό και περισσότερο από τους Πατέρες, των οποίων η εμμονή και η έλλειψη κατανόησης είχαν υποχρεώσει τον Οκταβιανό να ζητήσει τη βοήθεια του Αντώνιου. Η συμπεριφορά του Οκταβιανού μπορούσε να εξηγηθεί τόσο από τις προσωπικές του φιλοδοξίες όσο και από το

γεγονός ότι αν έμενε μόνος, δίχως τη στήριξη του Αντωνίου, του Λέπιδου και του Πολίωνα, δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τους αντικαισαρικούς, οι οποίοι ήδη κατείχαν τις ανατολικές επαρχίες, και συνεπώς ούτε να υπηρετήσει τη Ρώμη.

Χωρίς περιστροφές η Τριανδρία διεκδίκησε την πολιτική κληρονομιά του Καίσαρα. Πρώτιστη επιταγή της ήταν η εκδίκηση για τη δολοφονία του. Την επομένη του θανάτου του είχε κηρυχθεί αμνηστία: οι δολοφόνοι είχαν απαλλαγεί από κάθε ευθύνη για την πράξη τους. Μια από τις πρώτες ενέργειες του Οκταβιανού, όταν έγινε ύπατος, ήταν να ακυρώσει εκείνη την αμνηστία με νόμο που πρότεινε ο Πέδιος, επίσης ανεψιός του νεκρού. Δεν απέμενε παρά η σύλληψη και τιμωρία των ενόχων. Για να προβάλει με τη μεγαλύτερη σαφήνεια τη νομιμότητα της εξουσίας της, η Τριανδρία, στις αρχές του 42 π.Χ., ανέγειρε στο σημείο όπου είχε καεί η σορός του ένα ναό και του έδωσε επίσημα το όνομα *divus Iulius*, «ο θεός Ιούλιος Καίσαρ». Θα ήταν πλέον ασέβεια να μην εκδικηθούν τον θάνατό του.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το καλοκαίρι του 42 π.Χ., οι δύο παρατάξεις ετοιμάζονταν για την αναμέτρηση. Η μάχη έγινε κοντά στους Φιλίππους της Μακεδονίας σε δύο φάσεις. Στην πρώτη νίκησε μόνο ο Αντώνιος, ενώ ο Βρούτος υποχρεώσε την πτέρυγα του Οκταβιανού σε υποχώρηση. Στη δεύτερη όμως, 23 Οκτωβρίου του 42 π.Χ., ο Οκταβιανός έπαιξε και αυτός σημαντικό ρόλο, και μαζί με τον Αντώνιο έτρεψαν σε φυγή τα υπολείμματα των ηττημένων δημοκρατικών δυνάμεων. Ο Βρούτος και ο Κάσιος αυτοκτόνησαν. Απέμενε τώρα η δύσκολη φάση της αναδιοργάνωσης του ρωμαϊκού *imperium*. Οι καταχρήσεις και οι δυσβάστακτες εισφορές που είχαν επιβάλει ο Βρούτος και ο Κάσιος στις ανατολικές επαρχίες και στους συμμάχους βασιλείς, είχαν πυροδοτήσει παντού το μίσος κατά των Ρωμαίων. Στη θάλασσα, ο στόλος του υιού (Σέξτου) Πομπήιου ξαναζωντάνευε τις μνήμες της εποχής των πειρατών. Επιπλέον, ο ίδιος είχε καταλάβει τη Σικελία και οι δούλοι που εργάζονταν στα μεγάλα κτήματα είχαν πάρει το

μέρος του. Έτσι τώρα πλέον, το σιτάρι της Σικελίας, που εξαγόταν δια νόμου στη Ρώμη, γινόταν ολοένα και πιο σπάνιο, αλλά και τα φορτία που έρχονταν από την Αίγυπτο μπορούσαν να πέσουν στα χέρια των τελευταίων οπαδών του Πομπήιου. Και αν ο λαός της Ρώμης έμενε χωρίς τρόφιμα υπήρχε κίνδυνος για το χειρότερο.

Ήδη στην Ιταλία ταραχές ξεσπούσαν σχεδόν παντού. Ο Οκταβιανός έπρεπε να διαλύσει τις λεγεώνες* που είχαν πολεμήσει στους Φιλίππους, να δώσει χωράφια στους βετεράνους, καθώς και ένα χρηματικό ποσό που θα τους επέτρεπε να εγκατασταθούν στη γη τους. Πόροι όμως δεν υπήρχαν. Για να τους εξασφαλίσει ο Οκταβιανός επανέφερε τη δασμολόγηση της γης, παρ' όλο που η Ιταλία από παράδοση απαλλασσόταν. Ταυτόχρονα προχώρησε σε κατασχέσεις σχεδόν παντού: στη Βόρεια Ιταλία, στην Εμίλια, στην Ετρουρία, προκαλώντας πικρία και οργή που σύντομα θα μετατρέπονταν σε ανοιχτό πόλεμο.

Στην Ανατολή, όπου βρισκόταν ο Αντώνιος, η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Έπρεπε να αποκατασταθεί το κύρος της Ρώμης, που είχε κλονιστεί εξ αιτίας της αντιπαράθεσης μεταξύ αντι-καισαρικών και Τριανδρίας. Ανησυχητικά νέα έφταναν από τα σύνορα της Συρίας, όπου ο βασιλιάς των Πάρθων Ορόδης συγκέντρωνε στρατεύματα με τη βοήθεια του Λαβιένιου –γιου ενός υπασπιστή του Καίσαρα– ο οποίος, όπως και ο πατέρας του, είχε πάρει το μέρος του Πομπήιου. Η έχθρα προς τη διαιρεμένη Ρώμη έγινε ακόμη μεγαλύτερη με τους έκτακτους φόρους που επέβαλε ο Αντώνιος.

Στην Ιταλία, οι γαιοκτήμονες που έχασαν τη γη τους από τον Οκταβιανό, που την έδωσε στους βετεράνους, ξεσηκώθηκαν με την ανοιχτή υποστήριξη της γυναίκας του Αντώνιου, Φούλβιας, και του αδελφού του Λεύκιου. Ο Οκταβιανός με τη βοήθεια του Αγρίππα, που ήταν εξαιρετικός πολεμιστής, ξεκίνησε μια ανελέητη καταστολή των εξεγέρσεων, που κορυφώθηκε με την κατάληψη της Περούζιας που κατείχαν οι στασιαστές, την άνοιξη του 40 π.Χ., και τη σφαγή του πληθυσμού.

Αυτά ήταν τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο διάστημα μεταξύ της μάχης των Φιλίππων και του έτους 40 π.Χ., οπότε η Τριανδρία ξεκινούσε την προσπάθεια να ολοκληρώσει την αποστολή της, δηλαδή την αναδιοργάνωση της Αυτοκρατορίας.

Ενας Κοσμος που Επιθυμει την Ειρηνη

Υπήρχε ελπίδα για ειρήνη μέσα σε αυτόν τον κατακερματισμένο κόσμο, όπου η δύναμη των όπλων αντικαθιστούσε τους νόμους; Ήταν ο λαός στη Ρώμη, στην ύπαιθρο, σε ολόκληρη την Ιταλία, πρόθυμος να αρκεστεί στην προσδοκία –λίγο-πολύ ανυπόμονη– της ειρήνης, ή φανταζόταν κάποιο συγκεκριμένο τρόπο επικράτησης της ειρήνης; Θα αγνοούσαμε εντελώς τις διαθέσεις των ανθρώπων του λαού, αν ο μεγαλύτερος ποιητής της Ρώμης, ο Βιργίλιος, δεν είχε συνθέσει, εκείνη την εποχή, τα *Βουκολικά* του, όπου συναντάμε απόηχους από τις περιπέτειες εκείνου του ατελείωτου δράματος.

Ο Βιργίλιος, όπως ξέρουμε, καταγόταν από τη τη Μάντουα της Β. Ιταλίας (της «Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας») και ήταν ένας από εκείνους που έλαβαν από τον Καίσαρα τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη, στην αρχή του εμφυλίου πολέμου. Ήταν τότε είκοσι ετών. Το 44 π.Χ. (σε ηλικία είκοσι έξι ετών) βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα στην Καμπανία, στον Παυσίλυπο της Νάπολης, στη σχολή του Επικούρειου* Σίρωνα, όπου ζούσε σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Κήπου* και προσπαθούσε, μάταια, να ξεπεράσει την αγάπη του για την ποίηση συνθέτοντας έργα ελαφρού περιεχομένου. Ωστόσο, ύστερα από μερικούς μήνες, δεν μπόρεσε να αντισταθεί στη βαθύτερη κλίση του κι επιχείρησε να συνθέσει, με τον τρόπο του Σικελού Θεόκριτου, που είχε ζήσει στην αυλή των Πτολεμαίων, βουκολικά ποιήματα (τις "Εκλογές", όπως ονομάστηκαν) όπου αφηγόταν την ευτυχία μιας απλής ζωής αδιατάρακτης από τα πάθη – μιας ζωής σύμφωνης με τη διδασκαλία του Επίκουρου. Σε ένα από αυτά, το πέμπτο της συλλογής, υμνεί την αποθέωση* ενός βοσκού, του Δάφνη (το όνομα ενός ήρωα της σικελικής λαϊκής παράδοσης) ο οποίος, αφού πρώτα έγινε θεός, χάριζε στους θνητούς την ηρεμία και την ειρήνη. *Bonus amat otia Daphnis*. Ο καλόψυχος Δάφνης αγαπά την ησυχία. Εκείνη ακριβώς την ησυχία που απουσίαζε από τον ρωμαϊκό κόσμο, ύστερα από τον θάνατο του Καίσαρα. Ήδη, οι αρχαίοι σχολιαστές αναγνώριζαν σε εκείνο το ποίημα ένα συμβολισμό: ο Δάφνης δεν ήταν παρά η μορφή του Καίσαρα. Πολύ πιθανό να μην έπεφταν έξω, στο ότι ο Βιργίλιος εννοούσε πως με την αποθέωση του Καίσαρα θα επανερχόταν η ειρήνη, χάρη στον νέο θεό. Εκείνο το

ποίημα, γνήσιο καισαρικό μανιφέστο, γράφτηκε πιθανώς στις αρχές του 42 π.Χ., όταν ο νεκρός Καίσαρ ανακηρυσσόταν επίσημα θεός και η συμμαχία της Τριανδρίας, υπό την προστασία του, άφηνε να διαφανεί η αυγή ενός ειρηνικού κόσμου. Άλλωστε, για την ειρήνη της Αυτοκρατορίας δεν είχαν αναλάβει οι τρεις κυβερνήτες να αναδιοργανώσουν το Κράτος; Στην ελεύθερη Ρώμη ο «καλός Δάφνης» θα έπαιρνε τον ρόλο του Καπιτωλίνου Διός που εδώ και πολλά χρόνια αδιαφορούσε για τον λαό του. Με τον *divus Iulius* μια νέα συμμαχία θα συναπτόταν ανάμεσα στη Ρώμη και τους θεούς.

ΤΑ ΔΥΣΚΟΛΑ ΧΡΟΝΙΑ - Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ

Ωστόσο, όπως είδαμε, οι δυσκολίες δεν έπαψαν να υπάρχουν. Για μια στιγμή μάλιστα φάνηκε ότι οι τρεις άντρες θα συγκρούονταν μεταξύ τους, αλλά στις αρχές Οκτωβρίου του 40 π.Χ. ανανέωσαν τη συμφωνία τους, με την ειρήνη του Μπρίντεζι. Ο Οκταβιανός και ο Αντώνιος συμφιλιώθηκαν επισήμως. Ο Οκταβιανός έπαιρνε τις επαρχίες της Δύσης και ο Αντώνιος της Ανατολής· η Αφρική δόθηκε στον Λέπιδο. Ως εγγύηση αυτής της συμφωνίας ο Αντώνιος θα παντρευόταν την Οκτάβια, αδελφή του Οκταβιανού (ένωση εφικτή μιας και είχε μεσολαβήσει ο θάνατος της Φούλβιας). Επικράτησε λοιπόν ειρήνη μεταξύ των κληρονόμων του Καίσαρα· η πρόβλεψη του Βιργίλιου επαληθευόταν. Αυτή την επάνοδο της ειρήνης ο ποιητής τη γιόρτασε με ένα νέο ποίημα (την τέταρτη "Εκλογή"). Πλησιάζει, γράφει, η αρχή μιας νέας εποχής, της χρυσής εποχής που προφητεύουν τα Σιβυλλικά Βιβλία*, οπότε θα επικρατήσει παντού ειρήνη και ευημερία. Σύμβολο αυτού του γεγονότος ήταν η εκλογή του Ασίνιου Πολίωνα, ενός από τους συνεργάτες του Αντώνιου, ως υπάτου και η γέννηση του παιδιού του, μελλοντικού αυτόπτη μάρτυρα της παγκόσμιας ειρήνης.

Ωστόσο, και ο ίδιος ο Βιργίλιος αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες: με τις απαλλοτριώσεις και την ανακατανομή της γης στην Βόρεια Ιταλία, έχασε τη μικρή πατρική περιουσία που είχε. Μια πρώτη επέμβαση του Πολίωνα, που ήταν τοποτηρητής του Αντώνιου σ'εκεί-

νη την επαρχία, προσέκρουσε στην κακή θέληση και τη βίαιη συμπεριφορά του εκατόνταρχου που την κατείχε. Πολύ αργότερα, κατάφερε τελικά να επανακτήσει την περιουσία του, μετά το 40 π.Χ. και την ειρήνη του Μπρίντεζι, όταν ο Οκταβιανός ανέλαβε τη διακυβέρνηση ολόκληρης της Ιταλίας. Για να βρει το δίκιο του ο Βιργίλιος χρειάστηκε να πάει στη Ρώμη και να ζητήσει ακρόαση από τον νέο αφέντη, ο οποίος του επέστρεψε, οριστικά αυτή τη φορά, την ιδιοκτησία του στη Μάντουα. Για να ευχαριστήσει τον Οκταβιανό ο ποιητής, στο προοίμιο των "Βουκολικών" του, τον παρουσιάζει ως τον μόνο αληθινό προστάτη της Αυτοκρατορίας, ή τουλάχιστον της Ιταλίας. Η ημερομηνία σύνθεσής του δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια· σίγουρα όμως γράφτηκε πριν από τις εχθροπραξίες μεταξύ Οκταβιανού και Σέξτου Πομπήιου, που ήρθαν να διαψεύσουν πανηγυρικά την αισιοδοξία που διατρέχει την τέταρτη "Εκλογή".

Ο Σέξτος Πομπήιος, αφού πρώτα έκανε ειρήνη με την Τριανδρία (Αύγουστο του 39), ξεκίνησε πάλι τον πόλεμο τον επόμενο χρόνο, και ύστερα από μερικές επιτυχίες που είχε στη Σικελία εναντίον του Οκταβιανού, ηττήθηκε οριστικά στη θάλασσα τον Αύγουστο του 36, από τον Αγρίππα. Διέφυγε στη Μικρά Ασία, στη Μίλητο, όπου τον σκότωσε ένας αξιωματικός του Αντώνιου. Από την πλευρά του ο Λέπιδος, ένοχος επειδή δεν είχε στηρίξει τον Αντώνιο και τον είχε μάλιστα προδώσει, καθαιρέθηκε κι εξορίστηκε σε ένα χωριό στην ακτή του Λάτιου, στα σύνορα με την Καμπανία. Ο Οκταβιανός δεν του αφαίρεσε τον τίτλο του *Pontifex Maximus**, ο οποίος απονεμόταν εφ' όρου ζωής. Με σεβασμό, αυτή τη φορά, προς τη νομιμότητα, δεν τον έλαβε ο ίδιος παρά μόνο ύστερα από τον θάνατο του Λέπιδου, το 12 π.Χ., όταν δεν υπήρχε πλέον θέμα μοιρασιάς των τίτλων και της εξουσίας.

Πράγματι, από το φθινόπωρο του 40 π.Χ. και την ειρήνη του Μπρίντεζι, ο Αντώνιος και ο Οκταβιανός είχαν μείνει μόνοι στην πολιτική σκηνή· όπως αντιλαμβάνεται κανείς, η πρώτη "Εκλογή" του Βιργίλιου, αν γράφτηκε το καλοκαίρι του 39 π.Χ., δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στον Οκταβιανό. Εκείνη τη χρονιά ο Αντώνιος βρισκόταν στην Αθήνα, όλο και πιο απασχολημένος με τις υποθέσεις της Ανατολής. Ο αληθινός πρωταγωνιστής στην Ιταλία, εκείνος από τον οποίο όλοι περίμεναν τη σωτηρία, δεν ήταν άλλος από τον Οκταβια-

νό. Επομένως εκείνος είναι που αναγνωρίζεται από τον βοσκό Τίτυρο· εκείνος είναι που θεοποιείται από τη λαϊκή λατρεία· σ' εκείνον προσφέρονται οι θυσίες· εκείνος είναι ο αληθινός διάδοχος του *divus Iulius*. Από κείνη τη στιγμή, τη μοιρασιά της οικουμένης ανάμεσα στον Αντώνιο και τον Οκταβιανό, στο Μπρίντεζι το 40 π.Χ., ήρθε να επικαλύψει η ιδεολογική τους διάσταση, μαρτυρίες της οποίας μας δίνει ο ποιητής. Ο Οκταβιανός κράτησε τη Ρώμη, λιγότερο από πεποίθηση και περισσότερο από ανάγκη, μιας και τα «δημοκρατικά» σχήματά της δεν ήταν ασύμβατα με την απόλυτη εξουσία του. Ο Αντώνιος, που δεν αποκήρυξε το καισαρικό σχέδιο της καταστροφής των Πάρθων και της μεγαλύτερης δυνατής επέκτασης των ανατολικών συνόρων της Αυτοκρατορίας, συμπεριφέρεται όλο και περισσότερο σαν βασιλιάς ελληνιστικού κράτους. Σύντροφος κι ύστερα σύζυγος της βασίλισσας Κλεοπάτρας, της νέας Ίσιδας*, θέλει να γίνει ο νέος Διόνυσος*, ο εξ Ινδίας θριαμβευτής. Εγκαθιστά υποτελείς βασιλείς σε χώρες που μέχρι τότε είχαν άμεση εξάρτηση από τη Ρώμη. Ονομάζει τα παιδιά που απέκτησε με την Κλεοπάτρα βασιλείς της Αρμενίας, της Μηδίας, της Συρίας, της Κιλικίας, της Κυρηναϊκής, κατακερματίζοντας έτσι ολόκληρη τη ρωμαϊκή Ανατολή.

Όλα αυτά, το γνωρίζουμε, δημιούργησαν στη Ρώμη βαθειά δυσαρέσκεια και αναζωπύρωσαν το μίσος για τους βασιλείς. Στην πραγματικότητα ο Οκταβιανός ασκεί κι εκείνος μια απόλυτη εξουσία και σέβεται τις «ελευθερίες» όσο και ο Αντώνιος. Έτσι, το 40 π.Χ., υποχρεώνει τη Σύγκλητο να καταδικάσει σε θάνατο έναν συγκλητικό, τον Σαλβιντιένους Ρούφους, ύποπτο για προδοσία, καταπατώντας έτσι το πιο ιερό προνόμιο των Ρωμαίων πολιτών. Ούτε και στην προσωπική του ζωή σέβεται το δικαίωμα της προσωπικότητας. Παντρεμένος με την Σκριβωνία, συγγενή του Σέξτου Πομπήιου, δεν διστάζει να τη χωρίσει την ίδια μέρα που γεννήθηκε η κόρη του Ιουλία. Κι αυτό επειδή ερωτεύτηκε ξαφνικά τη Λίβια Δρουσίλλα, σύζυγο ενός οπαδού του Πομπήιου, του Κλαύδιου Νέρωνα, που είχε επιστρέψει στη Ρώμη ύστερα από χρόνια εξορίας. Ο Οκταβιανός την είδε σε ένα συμπόσιο και εκδήλωσε την επιθυμία να την παντρευτεί. Ο Κλαύδιος Νέρων τη χώρισε και ο γάμος έγινε στις 17 Ιανουαρίου του 38 π.Χ., παρ' όλο που η Λίβια, μητέρα ήδη ενός παι-

διού, του μελλοντικού αυτοκράτορα Τιβέριου, μόλις είχε γεννήσει ένα δεύτερο αγόρι. Δεν ήταν βασιλική συμπεριφορά αυτή; Κι όμως η διαφορά ανάμεσα στη «βασιλικότητα» του Οκταβιανού και του Αντώνιου είναι μεγάλη. Ενώ ο σύζυγος της Κλεοπάτρας κατασπαταλά (τουλάχιστον φαινομενικά) τα εδάφη της Αυτοκρατορίας και αποτυγχάνει να κατακτήσει την Αρμενία, ο Οκταβιανός ενισχύει τα σύνορα της Ιλλυρίας και επεκτείνει τη ρωμαϊκή διείσδυση νότια των Άλπεων και προς την κατεύθυνση του Δούναβη, και αποδεικνύεται έτσι αντάξιος των ηγετών του παρελθόντος, που είχαν δημιουργήσει το *imperium*. Εξάλλου η μοναρχία δεν προκαλεί πλέον αποτροπιασμό στις μάζες των πολιτών· προβάλλει ως μια λύση ολοένα και πιο επιθυμητή.

Η ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Πράγματι, υπήρχε στη Ρώμη ένα ρεύμα σκέψης ευνοϊκό προς τη μοναρχία· όχι με τη μορφή που την ήθελε ο Αντώνιος, αλλά με εκείνη της εποχής του Καίσαρα. Στους κύκλους των Επικούρειων, και ήδη πριν από τον εμφύλιο πόλεμο του 49 π.Χ., τα πνεύματα ήταν προετοιμασμένα να απορρίψουν την παραδοσιακή πολιτική ζωή, που γεννούσε διχόνοιες και φιλοδοξίες ασυμβίβαστες με την ψυχική ηρεμία, και επιθυμίες για πλούτη και τιμές που ήταν αδύνατο να ικανοποιηθούν. Ο Λουκρήτιος, στο έργο του *De rerum natura*, το έχει γράψει ξεκάθαρα: όποιος επιθυμεί να προσεγγίσει το Υπέρτατο Αγαθό οφείλει να απορρίψει την ενασχόληση με τα δημόσια πράγματα. Το συμπέρασμα ήταν εύλογο: για να διασφαλιστεί η επιβίωση του Κράτους αρκούσε η ύπαρξη ενός «ηγεμόνα» που θα έφερνε το *otium**, εκείνη την εξωτερική και εσωτερική γαλήνη που επιθυμούσαν οι βοσκοί του Βιργίλιου. Αφιερώνοντας το ποίημά του στη «μητέρα» Αφροδίτη, πρόγονο της γενιάς του Καίσαρα, ο Λουκρήτιος υπαινισσόταν ότι ο Καίσαρ, που ήδη από καιρό επικαλείτο τη θεϊκή γενιά του, ήταν εκείνος που θα μπορούσε να ολοκληρώσει αυτή την πνευματική μεταστροφή.

Ο Λουκρήτιος ήταν ο προπομπός. Ύστερα από λίγο, ένας άλλος

ποιητής-φιλόσοφος, ο Φιλόδημος από τα Γάδαρα, επιστήθιος φίλος και πνευματικός καθοδηγητής του οπαδού και πολιτικού συμμάχου του Καίσαρα, του Καλπούρνιου Πείσωνα, δημοσίευσε ένα έργο με τον τίτλο *Ο καλός βασιλιάς σύμφωνα με το Όμηρο*, που διασώθηκε εν μέρει στους παπύρους της βιβλιοθήκης της έπαυλης του Πείσωνα, στο Ερκουλάνεουμ. Αυτό το βιβλίο, που χρονολογείται από το 46-45 π.Χ., και ενώ ζούσε ακόμη ο Καίσαρ, πλέκει το εγκώμιο της μοναρχίας με τη μορφή που υπάρχει στα ομηρικά έπη. Μέσα σε εκείνο το κείμενο, γραμμένο από έναν αυθεντικό θεωρητικό της Επικούρειας φιλοσοφίας, υπάρχουν όχι μόνο τα γνωρίσματα της καισαρικής «μοναρχίας» αλλά συγχρόνως και η καταδίκη του «κακού βασιλιά», του οποίου το πορτρέτο θυμίζει τους τρόπους του Αντωνίου τον καιρό που αντικαθιστούσε στην Ιταλία τον απόντα δικτάτορα. Υπάρχουν και άλλα στοιχεία, όπως η ύπαρξη ενός κύκλου Επικούρειων στο περιβάλλον του Καίσαρα, στη διάρκεια της εκστρατείας του στη Γαλατία, που μας επιτρέπουν να σκεφτούμε ότι ακόμη και στους αριστοκρατικούς κύκλους η ιδέα της μοναρχίας ήταν κάθε άλλο παρά απωθητική. Ο Βιργίλιος των *Βουκολικών* δεν ήταν λοιπόν μια μεμονωμένη περίπτωση.

Είναι λοιπόν βέβαιο ότι εκείνο το ρεύμα σκέψης, που οραματιζόταν μια μοναρχία που θα εξασφάλιζε το *otium* στους υπηκόους της, λειτουργούσε θετικά για τον Οκταβιανό. Η παρουσία δίπλα του, από την αρχή της σταδιοδρομίας του, του φίλου του Μαικήνα το επιβεβαιώνει. Ο Μαικήνας ήταν Επικούρειος, κι ίσως γι' αυτό τον λόγο έγινε προστάτης του Βιργίλιου. Πιστός στις ιδέες του, αρνήθηκε τα διάφορα αξιώματα. Ο Δίων Κάσσιος διηγείται πώς, ύστερα από τη νίκη του Οκταβιανού, ο Αγρίππας, ο Μαικήνας και ο μελλοντικός Αύγουστος είχαν μια συζήτηση όπου ο Οκταβιανός τούς ρώτησε αν θα έπρεπε να επαναφέρει τη Δημοκρατία στη Ρώμη ή να εγκαθιδρύσει μοναρχικό καθεστώς. Ο Μαικήνας μίλησε υπέρ της μοναρχίας και τους έπεισε. Παρ' όλο που αυτή η συζήτηση είναι, στο μεγαλύτερο μέρος της, προϊόν της φαντασίας του ιστορικού, βασίζεται ωστόσο σε αληθινά γεγονότα και μας επιβεβαιώνει ότι υπήρχε όντως μια επικούρεια θεωρία περί μοναρχίας, και ότι ο Οκταβιανός επωφελήθηκε από αυτή, παρ' όλο που ο ίδιος έκκλινε προς τον στωικισμό, αν κρίνουμε από τους δύο δασκάλους και φίλους που είχε,

τους φιλοσόφους Άρειο Δίδυμο και Αθηνόδωρο από την Ταρσό.

Στην πραγματικότητα οι Στωικοί δεν ήταν εχθρικοί προς τη μοναρχία. Το είχαν δείξει την περίοδο των ελληνιστικών βασιλείων. Όμως στη Ρώμη το δόγμα τους, που το είχαν ασπαστεί πολλά σημαίνοντα πρόσωπα της αριστοκρατίας, είχε εναρμονιστεί με την παραδοσιακή πολιτική ηθική. Ο στωικισμός είχε γίνει ένας κώδικας διαγωγής που μπορούσε να οδηγήσει, όπως πίστευαν, σε μια εσωτερική στάση που προσέγγιζε το ιδεώδες της σοφίας. Από τα τελευταία έργα του Κικέρωνα, το *Περί Καθηκόντων* (*De officiis*), είναι ένα είδος κατήχησης για εκείνους που η η κοινωνική τους τάξη ή καταγωγή τούς προόριζε για τη διαχείριση των κοινών, και το είχε αφιερώσει στον γιο του. Από άλλη σκοπιά, πάλι, ο Αθηνόδωρος δίδασκε –όπως οι παλαιοί Στωικοί–, ότι ο «σοφός» δεν είχε το δικαίωμα να ζει απομονωμένος στο *otium*, αλλά όφειλε να εργάζεται για το κοινό καλό, να είναι χρήσιμος. Αυτό απαιτούσε η Φύση, που έκανε τους ανθρώπους κοινωνικά όντα. Το στωικό δόγμα δεν απέκλειε τη μοναρχία –ούτε και την υποστήριζε. Είναι αλήθεια ότι ο πιο επιφανής εκπρόσωπος του Στωικισμού, ο Κάτων ο Νεώτερος, προτίμησε να αυτοκτονήσει παρά να αποδεχτεί τη μοναρχία του Καίσαρα· και μετά από αυτόν, στη διάρκεια της Ηγεμονίας υπήρξε ισχυρή στωική αντιπολίτευση στην αυτοκρατορική εξουσία. Όμως θα τη δούμε στη συνέχεια να συρρικνώνεται – ώσπου θα 'ρθει η στιγμή που οι Ρωμαίοι θ' αποκτήσουν, στο πρόσωπο του Μάρκου Αυρήλιου, ένα γνήσιο Στωικό αυτοκράτορα.

Φαίνεται λοιπόν καθαρά ότι τα δύο εκείνα δόγματα που κυριαρχούσαν σε μια Ρώμη όπου η παρουσία των φιλοσόφων ισχυροποιόταν διαρκώς, δεν ήταν ασύμβατα με τη μοναρχία· απλώς ο Στωικισμός επέβαλε την άποψη ότι στην πολιτική ζωή θα πρέπει οι καλύτεροι πολίτες να έχουν επίσης δυνατότητα δράσης. Έτσι, μπορούσε κανείς να φαντάζεται ένα «μικτό» καθεστώς, όπως εκείνο που οραματίζονταν παλιότερα οι Έλληνες φιλόσοφοι: ένας άνδρας θα είχε την ευθύνη για το σύνολο, αλλά θα συνεργαζόταν με όλους, ανάλογα με τη θέση που είχε ο καθένας στην ιεραρχία του Κράτους. Και αυτό ήταν, τελικά, το σύστημα της Ηγεμονίας.

Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ

Στη δεκαετία που μεσολάβησε ανάμεσα στην ειρήνη του Μπρίντεζι και τον πόλεμο μεταξύ Αντωνίου και Οκταβιανού, μεγάλωσε το χάσμα ανάμεσα στη μοναρχία του Αντωνίου και στο καθεστώς που εγκαθιδρυόταν στις δυτικές επαρχίες. Η πρώτη ακολουθούσε το μοντέλο της μοναρχίας των επιγόνων του Αλεξάνδρου. Ήδη διαφαινόταν η εγκαθίδρυση μιας δυναστείας όπου οι γιοι του βασιλιά θα κληρονομούσαν αυτομάτως το θρόνο του πατέρα τους. Και συγχρόνως κυκλοφορούσε η φήμη ότι η Ρώμη θα έπαυε να είναι η πρωτεύουσα του Κόσμου, η «βασιλεύουσα», ότι αυτός ο ρόλος θα περνούσε στην Αλεξάνδρεια, όπου συναντώνταν όλα τα ρεύματα σκέψης που διέτρεχαν την Ανατολή. Δίπλα στις αιγυπτιακές παραδόσεις υπήρχαν εκείνες του εβραϊκού κόσμου και του ελληνισμού, η γλώσσα του οποίου ήταν από καιρό ο κοινός τρόπος έκφρασης των σοφών και των στοχαστών σε εκείνο το μισό του κόσμου. Τι θα απέμενε στη Ρώμη, αν το κέντρο της πολιτικής εξουσίας μεταφερόταν στην Αλεξάνδρεια;

ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ

Με ιδιαίτερη επιδεξιότητα, ο Οκταβιανός άρχισε να γνωστοποιεί στον ρωμαϊκό λαό αυτή την πολιτική του Αντώνιου, κατηγορώντας τον έμμεσα ότι ήθελε να τους μετατρέψει σε δούλους. Παράλληλα, ο ίδιος αποκτούσε όλο και περισσότερους τίτλους κι εξουσίες, διατηρώντας συγχρόνως τις παραδοσιακές μορφές των αξιωμάτων ή μετατρέποντάς τες όσο το δυνατόν λιγότερο. Αυτή η μοναρχία που οικοδομούσε για τον εαυτό του εμφανιζόταν όχι μόνο ανεκτή αλλά και σαν ένα μέσο σωτηρίας. Μια ανάγνωση των *Res Gestae* δείχνει ότι πάντα προσπαθούσε, ήδη πριν από τη νίκη του επί του Αντωνίου, να παρουσιάζει όλες τις θεσμικές καινοτομίες που επέβαλε σαν απλές μετατροπές των δημοκρατικών παραδόσεων, που δεν έθεταν σε κίνδυνο το πολιτικό σύστημα αλλά ήταν έκτακτα και προσωρινά

μέτρα. Αυτός ο τρόπος παρουσίασης των πράξεών του δεν σταματάει με την οριστική κατάκτηση της εξουσίας, συνεχίζεται και με τις θέσεις που ανέλαβε μετά. Παραθέτει έναν ολόκληρο κατάλογο αξιωμάτων που του προσφέρθηκαν και τα οποία αρνήθηκε: πρώτα απ' όλα εκείνο του δικτάτορα που όπως είναι γνωστό καταργήθηκε μετά τον θάνατο του Καίσαρα αλλά η Σύγκλητος προσπάθησε να το επαναφέρει, το 22 π.Χ., υπό την λαϊκή πίεση. Ταυτόχρονα τον εκλιπαρούσαν να λάβει τη θέση του *curator annonae*, του υπεύθυνου ανεφοδιασμού της πόλης. Αυτή την αρμοδιότητα είχε ασκήσει ο Πομπήιος, το 57 π.Χ., και του είχε επιτρέψει να αποκτήσει ένα εξαιρετικό *imperium* που αύξησε την επιρροή του πριν από τον εμφύλιο πόλεμο. Ο Αύγουστος δεν μπόρεσε να την αρνηθεί αλλά την άσκησε μόνο για μερικές μέρες, όπως ο ίδιος αναφέρει, με δικά του έξοδα, γεγονός που επέτρεψε την αποκατάσταση της αγοράς.

Ο λαός και η Σύγκλητος του είχαν επίσης προσφέρει τη διαρκή υπατεία. Ο Οκταβιανός αρνήθηκε μια τέτοια παρεκτροπή των θεσμών, ενέργεια που έστειλε στη λήθη το γεγονός ότι είχε ονομαστεί ήδη έντεκα φορές ύπατος (!) – αν και όχι συνεχόμενες. Τέθηκε επίσης το πρόβλημα της ανάδειξης κηνσόρων*, το οποίο δεν μπορούσε να αποφευχθεί. Έπρεπε να μπει τέλος στον ηθικό εκφυλισμό που είχε διαδεχτεί τον εμφύλιο πόλεμο, αλλά δεν υπήρχε περίπτωση να υποδειχτούν κήνσορες*, όπως παλιά. Η εξουσία τους θα άγγιζε και άτομα που ο Οκταβιανός κρατούσε στην εφεδρεία. Για να επιλυθεί αυτή η δυσκολία, η Σύγκλητος και ο λαός τού πρότειναν, το 19 και το 11 π.Χ., την καθιέρωση ενός νέου αξιώματος που ισοδυναμούσε με τον θεσμό του κήνσορα, χωρίς όμως τα αρνητικά του, μια *cura legum et morum*, που του έδινε το δικαίωμα ελέγχου των νόμων και της ιδιωτικής συμπεριφοράς των πολιτών. Όμως ο Οκταβιανός αρνήθηκε, με το πρόσχημα ότι μια τέτοια αρχή θα ήταν «αντίθετη με τα έθιμα των προγόνων» (*R.g.* 6, 2)· και στο ίδιο σημείο του *Res Gestae* προσθέτει ότι αρκέστηκε –για να γίνει το θέλημα της Συγκλήτου–, στην εξουσία της Δημαρχίας*.

Εδώ, συναντάμε το στοιχείο που βρίσκεται στον πυρήνα της αυτοκρατορικής εξουσίας, αυτή τη «δύναμη» που έδινε στον ηγεμόνα την πρωτοβουλία να εισάγει νομοθετήματα στην Εκκλησία του Δήμου ή την Σύγκλητο, και το δικαίωμα του *intercessio**, δηλαδή το δι-

καίομα των Δημάρχων να ασκούν βέτο στις πράξεις των αξιωματούχων, όποιοι κι αν ήταν αυτοί. Εκείνος που κατείχε το *intercessio** αποκτούσε μια δίχως όρια εξουσία, ενώ ταυτόχρονα παρέμενε απολύτως νόμιμος. Όσον καιρό ο Αντώνιος κυβερνούσε την Ανατολή με τρόπο απολυταρχικό, ο Οκταβιανός προσπαθούσε να υπογραμμίζει τη νομιμότητα της δικής του θέσης. Όπως είδαμε, ως μέλος της Τριανδρίας κατείχε από τις 27 Νοεμβρίου του 43 π.Χ. συντακτική εξουσία, αρχικά για μια περίοδο πέντε ετών, και από το 37 για μια δεύτερη περίοδο πέντε ετών, που έληγε το 33. Αγνοούμε υπό ποιες συνθήκες ανανεώθηκε το 37, αν υπήρξε νέος νόμος ή απλώς σιωπηρή ανανέωση. Εν πάση περιπτώσει δεν ήταν πια δυνατό να γίνει λόγος για παράταση πέραν του 33, δεδομένων των εντάσεων που υπήρχαν μέσα στην Τριανδρία, κάτω από τη φαινομενική κάλυψη της ειρήνης του Μισένουμ, που είχε συνάψει η Τριανδρία το 39 με τον Σέξτο Πομπήιο.

Ο Οκταβιανός ήθελε να ξέρει ποια θα ήταν τα όρια της νομιμότητάς του όταν θα έφτανε η στιγμή της ρήξης. Σαν λύση έβλεπε το να αποκτήσει τα προνόμια που μέχρι τότε ανήκαν στους εκλεγμένους από το λαό Δημάρχους: την *ιερή ασυλία** (ή αλλιώς: απαραβίαστο της προσωπικότητας) και του *intercessio**. Γινόταν έτσι ισόβιος Δήμαρχος του οποίου τη νομιμότητα δεν θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει χωρίς αυτό να θεωρηθεί ιεροσυλία. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η δημαρχική εξουσία τού παραχωρήθηκε με νόμο, το 36 π.Χ. Η απόδοση αυτών των προνομίων στον Οκταβιανό σε μια εποχή που βρισκόταν σε σύγκρουση με τον Σέξτο Πομπήιο, κι ενόσω υπήρχαν στη Ρώμη συγκλητικοί οπαδοί του Αντώνιου, αποτελούσε μια εγγύηση για το μέλλον. Ωστόσο δεν ήταν αδιάφορο και το ότι ο θετός γιος του Καίσαρα κατείχε μια εξουσία η οποία, σε άλλες εποχές, επί Δημοκρατίας, είχε σαν κύριο σκοπό την υπεράσπιση της *Libertas*! Στο μέτρο που ο Αντώνιος εκπροσωπούσε την απειλή μιας «ανατολικού τύπου» μοναρχίας, η «ισόβια δημαρχία» του Οκταβιανού εμφανιζόταν ως μια εγγύηση εναντίον της τυραννίας ή της επικράτησης μιας ολιγαρχίας.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΜΙΑΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ

Επιτέλους, η *ιερή ασυλία**, αξεχώριστη από τη Δημαρχία, νομιμοποιούσε το λαϊκό αίσθημα, ότι εκείνος ο νεαρός ήρωας –τον οποίο εξυμνούσε δυο-τρία χρόνια νωρίτερα ο Βιργίλιος, στην πρώτη από τις *Εκλογές* του–, ήταν σχεδόν ημίθεος. Σε λίγο θα γινόταν φανερό ότι αυτή η «ιερότητα» ήταν εγγενής στην οικογένεια του Οκταβιανού: η Σύγκλητος την απέδωσε όχι μόνο σε αυτόν και στη γυναίκα του Λίβια, αλλά και στην αδελφή του Οκτάβια. Την ίδια εκείνη περίοδο, ο σύζυγος της Οκτάβιας Αντώνιος τής απαγόρευε να πάει να τον βρει στην Ανατολή. Μια δυναστεία βρισκόταν στα σκαριά, όμως δεν έμοιαζε καθόλου με εκείνη του Αντώνιου. Η «θεϊκότητα» των Ιουλίων είχε αναγνωριστεί από ένα αυθόρμητο λαϊκό κίνημα, γύρω από τον βωμό αποτέφρωσης του ήρωα, και ήδη έβρισκε τη θέση της στις τρωικής καταγωγής παραδόσεις της Ρώμης. Αντίθετα, η «θεϊκότητα» του Αντώνιου είχε ως μόνο έρεισμα τη βούληση της Τριανδρίας και την αναγνώρισή του από τους υπηκόους ενός βασιλείου –της Αιγύπτου– που του είχε παραχωρηθεί. Τουλάχιστον αυτή ήταν η εικόνα που θέλησε να δώσει ο Οκταβιανός για τον πρώην σύμμαχό του που τώρα είχε μετατραπεί σε αντίπαλο. Δεν το πέτυχε όμως ολοκληρωτικά: όταν επήλθε η οριστική ρήξη μεταξύ τους, το 32 π.Χ. με τη λήξη της Τριανδρίας, οι δύο νόμιμα εκλεγέντες ύπατοι και τριακόσιοι συγκλητικοί εγκατέλειψαν τη Ρώμη και πήγαν με το μέρος του Αντώνιου. Σε ποια πλευρά βρισκόταν η νομιμότητα; Οι επιδέξιοι και επίμονοι χειρισμοί του Οκταβιανού, που κράτησαν δέκα χρόνια, δεν ήταν απόλυτα πετυχημένοι. Τον τελευταίο λόγο είχαν τα όπλα.

ΜΙΑ ΝΕΑ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ

Παρ' όλα αυτά, ο Οκταβιανός επινόησε ένα τελευταίο στρατήγημα. Υπερβαίνοντας τη ρωμαϊκή νομιμότητα των αξιωμάτων και των νόμων την οποία δεν κατείχε πια αφού και η δική του θητεία στην Τριανδρία είχε λήξει, φρόντισε να εκλεγεί με δημοψήφισμα από

τους κατοίκους των δυτικών επαρχιών και πρώτα απ' όλα της Ιταλίας. Εμφανιζόμενος ως «αρχηγός» τους, ως *princeps* τους –λέξη που στην ελληνική μετάφραση του *Res Gestae* αποδίδεται με τη λέξη *ήγεμών*, δηλαδή με την αληθινή της σημασία– έδωσε όρκο, πράγμα που –λόγω μάλιστα του γεγονότος της επίσημης συναίνεσης–, του προσέδωσε μια αδιαμφισβήτητη νομιμοποίηση, έστω κι αν αυτή αποκτήθηκε εκτός των παραδοσιακών διαδικασιών. Εκείνη τη στιγμή ο Οκταβιανός επινόησε μια νέα πολιτική πραγματικότητα, ή ίσως τη δανείστηκε από κάποιες μισοσβησμένες παραδόσεις, εκείνες από τις οποίες είχε προέλθει ο θεσμός των Δημάρχων, δύο αιώνες νωρίτερα. Η εξουσία που απέκτησε έτσι ο Οκταβιανός δεν ήταν βέβαια το *imperium*, εφ' όσον δεν του απονεμήθηκε από τα *comitia curiata**. Το *imperium* το κατείχε εδώ και καιρό, δικαιώνοντας στα μάτια των θεών κάθε στρατιωτική επιχείρησή του· όμως ήταν απαραίτητο να τον αναγνωρίσουν συλλογικά και οι πολίτες ως αρχηγό τους· και όπως οι στρατιώτες έδιναν όρκο αφοσίωσης, έτσι και οι κάτοικοι των πόλεων, των *coloniae* και των *municipes*, καθώς και της υπαίθρου, όποιο κι αν ήταν το νομικό καθεστώς τους, κλήθηκαν να δώσουν όρκο σε εκείνον που θα διασφάλιζε την επιβίωση του Κράτους μέχρι την αποκατάσταση της πρότερης νομιμότητας. Εκείνος ο όρκος θα ίσχυε βέβαια μόνον για την περίοδο της κρίσης που μόλις άρχιζε, ύστερα από την οποία θα επανέρχονταν οι παραδοσιακοί θεσμοί του Κράτους. Αυτή τουλάχιστον ήταν η επίσημη εκδοχή.

Γνωρίζουμε ότι ύστερα από την ήττα του Αντώνιου, ο Οκταβιανός εκδήλωσε πράγματι την πρόθεσή του να «αποκαταστήσει τη Δημοκρατία». Πολλοί ιστορικοί θεωρούν τη διακήρυξή του υποκριτική. Ακόμη κι αν είναι έτσι –πράγμα που δεν γνωρίζουμε– η αλήθεια είναι ότι η Ηγεμονία, που όπως είδαμε ιδρύθηκε με καθολική συναίνεση, εμφανιζόταν σε ολόκληρη τη διάρκεια της ζωής του Αύγουστου σαν ένα μεταβατικό καθεστώς, προορισμένο να προετοιμάσει την επάνοδο στην πρότερη νομιμότητα. Αργότερα το πρόβλημα της επανόδου στη Δημοκρατία θα τεθεί με οξύτητα, την ώρα της διαδοχής του Αύγουστου από τον Τιβέριο· και θα επανεμφανίζεται από καιρό σε καιρό, σε κάθε αλλαγή ηγεσίας.

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΣΤΟ ΑΚΤΙΟ

Ο Οκταβιανός, έχοντας εξασφαλίσει την αφοσίωση των επαρχιών που έλεγχε, όπως και του λαού της Ρώμης, ήταν σε θέση να αρχίσει τις εχθροπραξίες με τον στρατό του Αντώνιου, που στη ουσία ήταν ο στρατός της βασίλισσας Κλεοπάτρας. Επίσημα, ο πόλεμος κηρύχθηκε εναντίον της, γεγονός που παρουσίαζε πολλά πλεονεκτήματα. Ο Οκταβιανός απέφυγε έτσι τη μομφή ότι ξεκινούσε έναν νέο εμφύλιο πόλεμο, εφ' όσον στην ουσία υπερασπιζόταν την Αυτοκρατορία ενάντια στις πολεμικές επιχειρήσεις ενός ξένου ηγεμόνα, πράγμα όχι μόνο νόμιμο αλλά και αξιέπαινο. Επιπλέον, μιας και επρόκειτο για την Αίγυπτο, δόθηκε έμφαση σε όλα εκείνα που χώριζαν τους δύο διαφορετικούς λαούς. Όλοι φαντάζονταν ότι ακόμη και οι θεοί είχαν διχαστεί σ' αυτή τη σύγκρουση. Από τη μια μεριά οι θεοί της Ρώμης, κι από την άλλη τα τερατόμορφα όντα που λατρεύονταν στις όχθες του Νείλου. Ο Οράτιος και ο Βιργίλιος το επιβεβαιώνουν. Παλιές εικόνες αναδύθηκαν, της μάχης ανάμεσα στους Ολύμπιους θεούς και στους Τιτάνες. Πολύ πιθανό, κάποια στιγμή οι Ιταλοί πραγματικά να αισθάνθηκαν το φόβο μήπως δουν να αποβιβάζονται στο Μπρίντεζι βάρβαρα στίφη, που με τ' άλογά τους θα καταπατούσαν τον τάφο του Ρωμύλου και την πατρογονική γη. Στην πραγματικότητα όμως ο πόλεμος που ξεκινούσε εκείνη τη χρονιά (32 π.Χ.), δεν ήταν ούτε θα μπορούσε να είναι η σύγκρουση δύο διαφορετικών πολιτισμών, δύο διαφορετικών πνευματικών κόσμων. Οι θεοί της Αιγύπτου, και κυρίως η Ίσις* και ο Όσιρις, είχαν εγκατασταθεί από καιρό στην Ιταλία. Οι στρατιωτικές δυνάμεις του Αντώνιου προέρχονταν, σε μεγάλο μέρος, από εξελληνισμένες περιοχές, καθόλου βάρβαρες· όπως επίσης, εδώ και καιρό, η ελληνική κουλτούρα είχε διαδοθεί στις χώρες της Δύσης, από την Καμπανία μέχρι τη Ναρβωνική.

Εκείνος ο πόλεμος, που θέλησε ο Αντώνιος και αποδέχτηκε ως αναπόφευκτο ο Οκταβιανός, κράτησε λίγο. Οι αποφασιστικής σημασίας στρατιωτικές αναμετρήσεις έγιναν, όπως και οι δύο προηγούμενοι εμφύλιοι πόλεμοι, στη συμβολή της Δύσης και της Ανατολής· αυτή τη φορά στην Ήπειρο. Ο Αντώνιος διέθετε σημαντικό πεζικό και ιππικό, κι ένα μεγάλο στόλο στον οποίο βρισκόταν η Κλεοπά-

τρα. Τον στόλο του Οκταβιανού διοικούσε ο Αγρίππας – αρκετά έμπειρος ύστερα από τις επιχειρήσεις εναντίον του Σέξτου Πομπήιου στη Σικελία. Προτίμησε τη μάχη στη θάλασσα, επειδή στην ξηρά ο στρατός του Αντώνιου υπερείχε. Ο στόλος του Αντώνιου ήταν αγκυροβολημένος στον Αμβρακικό κόλπο. Όταν εμφανίστηκε ο στόλος του Αγρίππα, οι αντίπαλοί του φοβήθηκαν μήπως περικυκλωθούν και ακινητοποιηθούν, καὶ προσπάθησαν να διαφύγουν. Η κατάσταση αντιστράφηκε εις βάρος τους. Η Κλεοπάτρα τράπηκε σε φυγή και ο Αντώνιος την ακολούθησε. Αυτό σήμανε το τέλος του πολέμου. Όλες οι δυνάμεις του Αντώνιου, σε ξηρά και σε θάλασσα, κατέθεσαν τα όπλα. Μόνο τα πλοία που διοικούσε προσωπικά η Κλεοπάτρα διέφυγαν κι επέστρεψαν στην Αίγυπτο.

Η ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ

Η ναυμαχία έγινε στο ακρωτήριο Άκτιο, στις 2 Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ. Επειδή σε εκείνο το σημείο υπήρχε ένας ναός του Απόλλωνα, η νίκη του Οκταβιανού αποδόθηκε στην επέμβαση του θεού. Εδώ και καιρό ο Ηγεμόνας εκδήλωνε ιδιαίτερη λατρεία προς τον Απόλλωνα· διαδιδόταν μάλιστα ότι η μητέρα του Άτια υπήρξε ερωμένη του θεού. Επίσης, δεν αγνοήθηκε το γεγονός ότι ο Οκταβιανός, ήδη από το 36, είχε αρχίσει την ανέγερση ενός ναού αφιερωμένου στον Απόλλωνα στον Παλατίνο λόφο, σε ένα τμήμα του ανακτόρου του. Ήταν ένα κτίριο ιδιαίτερα λαμπρό, περιστοιχισμένο από δύο στοές όπου θα στεγάζονταν αργότερα δύο βιβλιοθήκες, μια για τα ελληνικά έργα και μια για τα λατινικά. Το κτίσμα τελείωσε και εγκαινιάστηκε το 28 π.Χ. Παραμένει ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μνημεία της θρησκευτικής πολιτικής του Αύγουστου και το σύμβολο της αναμενόμενης μεγάλης ανάπλασης του κόσμου, του «νέου αιώνα» που θα εορταζόταν με τους Αγώνες της Εκατονταετηρίδας*, το 17 π.Χ.

Ύστερα από τη νίκη στο Άκτιο, η επανακατάκτηση της Ανατολής έγινε σύμφωνα με το σύνηθες πλέον σενάριο. Στο τέλος της χρονιάς ο Οκταβιανός πήγε στην Έφεσο, εκεί που ο Αντώνιος είχε συγκε-

ντρώσει το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεών του. Στη διαδρομή πέτυχε, χωρίς μάχη, την παράδοση της Μακεδονίας και της Ελλάδας. Όμως το χειμώνα ξέσπασαν ταραχές στην Ιταλία: οι βετεράνοι της ναυμαχίας του Άκτιου ζητούσαν γη και ανταλλάγματα. Ο Οκταβιανός χρειάστηκε να πάει αυτοπροσώπως για να τους καθησυχάσει. Εμφανίστηκε στο Μπρίντεζι όπου τον περίμεναν οι συγκλητικοί και σχεδόν όλοι οι αξιωματούχοι. Εκεί είχαν μαζευτεί επίσης οι δυσαρεστημένοι στρατιώτες, που είχαν δεχτεί τις υποσχέσεις του ότι θα τους μοίραζε γη που θα αγόραζε ο ίδιος με δικά του έξοδα. Στο Μπρίντεζι εγκαινίασε την τέταρτη υπατεία του, και ύστερα από είκοσι επτά μέρες, τέλη Ιανουαρίου, μπόρεσε να επιστρέψει στην Ανατολή. Την άνοιξη ξεκίνησε την αποφασιστική εκστρατεία κατά της Αιγύπτου. Δύο στρατιές κατευθύνθηκαν προς την Αλεξάνδρεια, η μια από την Κυρηναϊκή, με αρχηγό τον Κορνήλιο Γάλλο, ποιητή και φίλο του Βιργίλιου, και η άλλη υπό τον ίδιο τον Οκταβιανό που ερχόταν από τη Συρία. Ο Αντώνιος επιτέθηκε πρώτα στον Γάλλο αλλά ηττήθηκε. Στη συνέχεια στράφηκε ανατολικά και επιχείρησε να υπερασπιστεί την Αλεξάνδρεια. Και πάλι νικημένος, κατέφυγε σε ένα πλοίο, ελπίζοντας ότι η Κλεοπάτρα θα τον ακολουθούσε. Εκείνη όμως είχε ξεκινήσει μυστικές διαπραγματεύσεις με τον Οκταβιανό και, απαγορεύοντας στον λαό της κάθε περαιτέρω αντίσταση, κλείστηκε στον τάφο που είχε προετοιμάσει για τον εαυτό της, εδώ και καιρό. Ο Αντώνιος νόμισε ότι η Κλεοπάτρα πέθανε και αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει. Θανάσιμα τραυματισμένος έμαθε ότι ήταν ζωντανή. Ζήτησε να τον μεταφέρουν δίπλα της όπου και ξεψύχησε. Λίγες μέρες αργότερα, την 1η Αυγούστου του 30 π.Χ., ο Οκταβιανός έμπαινε στην Αλεξάνδρεια. Η Κλεοπάτρα, σύμφωνα με την παράδοση, αυτοκτόνησε, επειδή δεν ήθελε να αποτελέσει μέρος του θριάμβου του: προτίμησε τον θάνατο από την ταπείνωση.

ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η κατάληψη της Αλεξάνδρειας θεωρήθηκε αμέσως ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην ιστορία της Αυτοκρατορίας. Σήμαινε την προσάρτηση της Αιγύπτου αλλά ταυτόχρονα και το τέλος των εμφυλίων πολέμων. Την 1η Αυγούστου του 2 π.Χ. εγκαινιάστηκε στη Ρώμη ο ναός του *Mars Ultor* (Άρης Εκδικητής), του θεού που είχε επιτρέψει την τιμωρία των δολοφόνων του Καίσαρα. Ο Αντώνιος είχε εξουδετερωθεί και ολόκληρη η Ανατολή, όπου θέλησε να ιδρύσει την αυτοκρατορία του, είχε υποταχτεί εύκολα και το *imperium romanum* είχε επανενωθεί. Το πρόβλημα όμως που είχε προκαλέσει τον εμφύλιο πόλεμο παρέμενε: ποια μορφή, ποια πολιτική δομή θα αποκτούσε το ρωμαϊκό Κράτος; Το παλιό δημοκρατικό καθεστώς –ή τουλάχιστον το σύνολο των θεσμών που χαρακτηρίζονται έτσι– παρουσίαζε πολλά ελαττώματα: δεν γινόταν να το επαναφέρουν αυτούσιο. Οι κοινωνικές δομές στις οποίες αντιστοιχούσε είχαν αλλάξει· ό,τι ήταν αρκετό για μια μετρίων διαστάσεων πόλη ήταν ανεπαρκές για μια τεράστια αυτοκρατορία που περιλάμβανε βασίλεια και εθνότητες με αρχαϊκές πολιτικές δομές. Πώς θα διοικούνταν τόσες χώρες, τόσα ανθρώπινα όντα, από τις αφρικανικές ερήμους μέχρι τις αρχαίες και λαμπρές πόλεις του ελληνικού κόσμου; Οι πληθυσμοί των επαρχιών επιθυμούσαν ένα καθεστώς που θα τους προστάτευε από τις παλιές αυθαιρεσίες, χωρίς όμως να ανατρέπει τις παραδόσεις τους. Στη Ρώμη, οι εκπρόσωποι των παλιών συγκλητικών οικογενειών επιθυμούσαν βέβαια να αποκτήσουν τα παλιά τους προνόμια και να ξαναρχίσουν τα γνωστά τους παιχνίδια, αλλά τώρα ήσαν πολύ λιγότεροι εξ αιτίας των εμφυλίων πολέμων. Πολλοί από αυτούς είχαν καταστραφεί οικονομικά και ήταν αδύνατον να παραμείνουν στην προηγούμενη κοινωνική τους τάξη. Αντιστρόφως, πολλοί μετανάστες από διάφορες επαρχίες είχαν εγκαταλείψει τη χέρσα, λόγω των πολέμων, γη τους και εισέρρεαν μαζικά στη Ρώμη. Έτσι, ο αριθμός των πληβείων αυξανόταν, και όλοι εκείνοι οι ξεριζωμένοι, αργόσχολοι και άποροι άνθρωποι αποτελούσαν κίνδυνο για τη δημόσια τάξη, τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας. Μια ειρηνική θεσμική επανάσταση, που θα ιεραρχούσε και

θα ενσωμάτωνε εκείνες τις μάζες, ήταν απαραίτητη. Ανάμεσά τους υπήρχαν και σημαίνοντα πρόσωπα, που θα μπορούσαν να ενισχύσουν την παραδοσιακή ρωμαϊκή αριστοκρατία. Ένας ιππέας από τα Γάδειρα, ο Κορνήλιος Βάλβος, ήταν φίλος του Καίσαρα, και υπήρχαν κι άλλοι σαν κι αυτόν.

Η κοινή γνώμη απέκτησε νέες νοοτροπίες: δεν αρνιόταν πλέον την αίγλη κάποιων «μεγάλων ανδρών», τους οποίους παλιότερα θα κατηγορούσε ότι επιθυμούσαν αναβίωση της βασιλείας και πιθανόν να ζητούσε το θάνατό τους. Τώρα τους θεωρούσε «χαρισματικούς», προορισμένους να βάλουν τάξη στις κρατικές υποθέσεις (όπως στις αρχές του αιώνα ο Σύλλας και αργότερα ο Πομπήιος). Από αυτούς περίμενε να διατηρήσουν το «μεγαλείο» του ρωμαϊκού λαού, να συνεχίσουν την κατάκτηση του κόσμου, να εξασφαλίσουν τον ανεφοδιασμό της πόλης, τη διεξαγωγή των εορτών και την επαναφορά των Αγώνων – σύμβολα του ρωμαϊκού μεγαλείου και εγγύηση της ενότητας της πόλης με τους θεούς της. Η παλιά απέχθεια προς τους βασιλείς σταδιακά υποχωρούσε. Ωστόσο έπρεπε η στροφή των θεσμών προς τη μοναρχία να μην είναι πολύ έκδηλη. Το πολιτικό σύστημα που επινόησε και εφάρμοσε ο Οκταβιανός και οι σύμβουλοί του όταν επέστρεψαν από την Ανατολή, όφειλε να λάβει υπ' όψιν όλες αυτές τις επιταγές, όλα όσα είχαν αλλάξει στο Κράτος από τον προηγούμενο αιώνα.

Δεν πρέπει να πιστεύουμε ότι ο Ηγεμόνας –που παρουσιαζόταν σαν ένας θαυματοποιός από τον οποίο τα περίμεναν όλα– φρόντιζε πάνω απ' όλα για τη διασφάλιση μιας εξουσίας την οποία επιθυμούσε να μετατρέψει σε κρυφή τυραννία. Αυτό που πρότεινε ουσιαστικά ήταν να βάλει σε λειτουργία θεσμούς ικανούς να αναδείξουν και να κάνουν αποτελεσματικές τις πραγματικές δυνάμεις της ρωμαϊκής πολιτείας, πράγμα για το οποίο ήταν ήδη υπεύθυνος από τη μέρα που του δόθηκε η εντολή σχηματισμού μιας Τριανδρίας (*rei publicae constituendae*) επιφορτισμένης «να ξαναβάλει τάξη στο κράτος».

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

Έτσι ο Οκταβιανός, που χρίστηκε Αύγουστος (= σεβαστός, δηλαδή ηγέτης με θεϊκή εξουσία) από τη Σύγκλητο, ρίχτηκε στη δουλειά. Στο παλιό σύστημα η ψηφοθηρία ήταν μια από τις βασικές αιτίες δι-χονοιών και ταραχών, γι' αυτό ο νέος ηγέτης έψαξε διαφόρους τρό-πους για να την καταστήσει ανώφελη. Προς τούτο ήταν λογικό να προσπαθήσει να μειώσει τις αβεβαιότητες μιας ανεξέλεγκτης ψηφο-φορίας των εκλογικών σωμάτων (εκατονταρχίες και φυλές). Δεκαε-τίες αργότερα, ο αυτοκράτορας Κλαύδιος, στην περίφημη επιγραφή της Λυόν, θα υπενθυμίσει ως προηγούμενο της δικής του μεταρρύ-θμισης, ότι ο Αύγουστος ήθελε να μπάσει στη Σύγκλητο «τον ανθό κάθε τόπου, των *coloniae* και των *municipes*, δηλαδή τους καλούς και εύπορους ανθρώπους». Χάρη στην υπατική του εξουσία που του ε-πέτρεπε να αποδέχεται τις υποψηφιότητες, ο Αύγουστος είχε τη δυ-νατότητα να προτείνει στους εκλογείς όποιον ήθελε από τις επαρ-χιακές ελίτ, και δεν δίσταζε να χρηματοδοτεί από το προσωπικό του ταμείο εκείνους που δεν διέθεταν το *cens* (δηλαδή το απαραίτητο κε-φάλαιο) που απαιτούσε ο νόμος. Είχε επίσης τη δυνατότητα να υπο-δεικνύει προσωπικά υποψηφίους, πράγμα που σήμαινε τη σίγουρη εκλογή τους. Στην περίπτωση αυτή ο Αύγουστος απλώς συμμορφω-νόταν σε ένα πολύ παλιό έθιμο (το ανακαλύπτουμε στους τοίχους της Πομπηίας), το *commendatio*, που επέτρεπε σε οποιονδήποτε πο-λίτη να εγγυάται τις ικανότητες κάποιου υποψηφίου. Φανταστείτε τώρα πόσο σημαντική ήταν η εγγύηση του ίδιου του Ηγεμόνα!

Παρ' όλα αυτά τα μέτρα η ψηφοθηρία συνεχιζόταν. Το 8 π.Χ. κρί-θηκε απαραίτητο να θεσπιστεί ένας νόμος που προέβλεπε ότι ο-ποιοσδήποτε έδινε λεφτά για να εξασφαλίσει ψήφους έχανε το δι-καίωμα του εκλέγεσθαι για πέντε χρόνια. Ωστόσο, οι εκλογικές α-τασθαλίες συνεχίστηκαν. Τρία χρόνια αργότερα, το 5 π.Χ., ο νόμος *Valeria Cornelia* επιχείρησε να επιβάλει μια βαθειά μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος, δημιουργώντας δέκα εκατονταρχίες (δη-λαδή δέκα νέα εκλογικά σώματα) προς τιμήν των Γάιου και Λού-κιου, εγγονών του Αύγουστου που είχαν πεθάνει πρόσφατα. Αυτές οι δέκα εκατονταρχίες αποτελούνταν από συγκλητικούς και ιππείς (οι τελευταίοι είχαν επιλεγεί μεταξύ των μελών της τάξης τους για

να παρίστανται στα μόνιμα δικαστήρια). Τα μέλη τους ψήφιζαν για την εκλογή πραιτόρων και υπάτων και η ψήφος τους ερχόταν να προστεθεί σε εκείνη των άλλων εκατονταρχιών, με μια διαδικασία που δεν γνωρίζουμε επακριβώς, μα που ωστόσο φαίνεται καθαρά ότι τους έδινε μια ελαφρά υπεροχή στο εσωτερικό του εκλογικού σώματος. Αυτός ο νόμος είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η επιρροή των «ανώτερων τάξεων» – εκείνων που ένα αιώνα αργότερα θα ονομαστούν *honestiores* και, σε αντίθεση με τους *humiliores*, θα αποκτήσουν ιδιαίτερα νομικά προνόμια (βλ. παρακάτω σελ. 190).

Μια άλλη αιτία ταραχών, στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, ήταν η αντιπαλότητα μεταξύ συγκλητικών και ιππέων. Από τη στιγμή που οι δύο τάξεις συνεδρίαζαν πλάι-πλάι, αυτή η αντιπαλότητα αμβλύνθηκε αρκετά. Ο Αύγουστος συνέχισε αυτή την πολιτική, που συνδύαζε τις δύο τάξεις στη διαχείριση των κοινών, όχι μόνο επειδή αποτελούσε εγγύηση σταθερότητας αλλά και επειδή συγχρόνως αύξανε το ανθρώπινο δυναμικό, πολλαπλασιάζοντας τον αριθμό εκείνων που ασκούσαν βασικές κρατικές λειτουργίες και κατείχαν, με τρόπο διαρκή και ανεξάρτητο από τις εκλογικές εκβάσεις, θέσεις υψηλής υπευθυνότητας. Επίσης ο Αύγουστος –με διαδικασίες που στο παλιό καθεστώς εφαρμόζονταν κατ' εξαίρεση–, δημιούργησε δυο νέα αξιώματα, τους επάρχους* (*praefecti*) και τους επιτρόπους (*procuratores*) που εξαρτώνταν άμεσα από αυτόν και τους επέλεγε από το σώμα των ιππέων.

Ο πρώτος έπαρχος που τοποθετήθηκε ήταν εκείνος της Αιγύπτου, αμέσως μετά την κατάκτησή της. Στη συνέχεια, το 2 π.Χ., δύο ιππείς (οι Οστόριος Σκάπουλα και Σάλβιος Άπερ) ανέλαβαν έπαρχοι του πραιτορίου (*praefecti praetorio*), δηλ. τη διοίκηση της προσωπικής φρουράς του Ηγεμόνα (της *πραιτορίας* του). Κατόπιν τοποθετήθηκε ένας έπαρχος επισιτισμού (*praefectus annonae*), αρμόδιος για τον ανεφοδιασμό της Ρώμης. Αντικαταστάθηκαν έτσι οι *curatores annonae*, που ήταν συγκλητικοί αποσπασμένοι προσωρινά σε εκείνη τη θέση, σε περιόδους κρίσεων. Ο *praefectus annonae* ήταν ένας ιππέας υπό τις άμεσες διαταγές του Αυγούστου.

Οι μεταρρυθμίσεις, λοιπόν, που ξεκίνησαν μετά τη νίκη του Οκταβιανού κι είχαν ως αποτέλεσμα μια αληθινή αναδιάρθρωση του κράτους, υπαγορεύτηκαν από πολλές αρχές: να τεθούν σταθερά

πλαίσια για τη διαχείριση βασικών υπηρεσιών της Αυτοκρατορίας, και ταυτόχρονα να αξιοποιηθούν οι ικανότητες ανθρώπων που απεχθάνονταν την παραδοσιακή πολιτική ζωή – εκείνων που οι Επικούρειοι φιλόσοφοι όπως ο Λουκρήτιος είχαν προειδοποιήσει να προσέχουν τις «καταιγίδες» του Forum και του Πεδίου του Άρεως. Πολλοί είχαν πειστεί: όπως ο Αττικός, φίλος του Κικέρωνα, που είχε αρνηθεί τη θέση του συγκλητικού· αλλά και ο Μαικήνας, και άλλοι λιγότερο γνωστοί όπως ο Ανναίος Μέλα, μικρότερος αδελφός του Σενέκα, που προτίμησε να ζήσει ως μέλος της τάξης των ιππέων παρά να γίνει συγκλητικός.

Ενα Μικτο Πολιτικο Συστημα;

Αυτή η πολιτική στόχευε στη δημιουργία μιας μεσαίας τάξης, που θα άλλαζε βαθειά τη δομή της ρωμαϊκής κοινωνίας. Την περίοδο της Δημοκρατίας η Ρώμη ήταν ένα κράτος κατ' εξοχήν αριστοκρατικό. Με την Ηγεμονία η μοναρχική συνιστώσα, που παλιότερα εκπροσωπείτο από την υπατεία και ήταν στη σκιά, έγινε κυρίαρχη. Ωστόσο, η αριστοκρατική συνιστώσα δεν εξαλείφθηκε· όμως αντί να διαμορφώσει, όπως τριάντα χρόνια πριν, μια κλειστή κάστα στην οποία δύσκολα έμπαιναν οι «καινούριοι άνθρωποι», ανοίχτηκε πλατιά και διπλασιάστηκε, ενσωματώνοντας κατά κάποιον τρόπο όχι μόνο την ανανεωμένη συγκλητική τάξη αλλά και την τάξη των ιππέων. Η παλιά ελληνιστική ιδεολογία, που πέρασε εκλαϊκευμένη στη Ρώμη την εποχή του Πολύβιου, περίπου έναν αιώνα πριν από τη γέννηση του Αύγουστου, πρέσβευε ότι ένα πολιτικό σύστημα δεν θα μπορούσε να είναι «το καλύτερο δυνατό» αν τις δύο προηγούμενες συνιστώσες δεν συμπλήρωνε και μια τρίτη, η δημοκρατική, που έδινε στον λαό έναν ρόλο στη διακυβέρνηση του Κράτους. Στη Ρώμη του Αύγουστου αυτό το στοιχείο δεν λησμονήθηκε: οι παραδοσιακές λαϊκές συνελεύσεις επιβίωσαν. Αλλά η χειραγώγηση της εκλογικής διαδικασίας, που είδαμε παραπάνω, εμπόδιζε τις υπερβολές· από την άλλη, το γεγονός ότι κλήθηκαν οι ιππείς να μετάσχουν στη Σύγκλητο πρόσθετε ένα στοιχείο αυτού που θα μπορούσαμε να ονομά-

σουμε «μετριοπαθή δημοκρατία».

Γινόταν πραγματικότητα το καθεστώς που οραματίζονταν οι φιλόσοφοι; Το καθεστώς που επιθυμούσε ο Αύγουστος θα απέφευγε τους σκοπέλους της τυραννίας, αφήνοντας να επιβιώσουν οι παραδοσιακοί θεσμοί· θα έθετε τέλος στη βία και στις ίντριγκες των «μεγάλων»· θα αποκαθιστούσε παντού την πρωτοκαθεδρία των νόμων. Αυτό φαίνεται ότι ήταν το μεγάλο πρόγραμμα του Ηγεμόνα.

Ο Ρολος του Ηγεμονα

Παρ' όλα αυτά, στην πραγματικότητα ο Ηγεμόνας κρατούσε στα χέρια του σχεδόν όλες τις εξουσίες. Με το *imperium*, ως αρχηγός του στρατού, ήταν πανταχού παρών στην Αυτοκρατορία· όμως ήθελε να κρατήσει μια ισορροπία ανάμεσα στον ίδιο και στους αξιωματούχους που είχε κληροδοτήσει η *Libertas*. Καθιέρωσε λοιπόν μια διάκριση μεταξύ των επαρχιών*: οι παλαιότερες, στις οποίες επικρατούσε ειρήνη, θα συνέχιζαν να ελέγχονται από τη Σύγκλητο, διοικούμενες από κάποιον παλαιό αξιωματούχο (*proconsul** ή *propraetor**)· οι άλλες, όπου η παρουσία του στρατού ήταν ακόμη απαραίτητη, ανήκαν στη δικαιοδοσία του αυτοκράτορα τον οποίο εκπροσωπούσε ένας πρεσβευτής του (*legatus*), σύμφωνα με μια διαδικασία που υπήρχε ήδη από τα χρόνια της Δημοκρατίας. Λ.χ. όταν ο Πομπήιος ανέλαβε την επαρχία της Ισπανίας παρέμεινε στη Ρώμη και τη διοικούσε μέσω των *legati* του. Από τις «συγκλητικές» επαρχίες, μόνο μια, εκείνη της Αφρικής, διατηρούσε στρατό, την 3η Λεγεώνα του Αυγούστου, που ήταν εγκαταστημένη στα όρια των ερήμων.

Ο αυτοκράτορας διέθετε, εκτός από τους *legati* του, και δικούς του πολιτικούς ιθύνοντες σε όλους τομείς, ιδιαίτερα στον τομέα των οικονομικών, τους *procuratores* (= επιτρόπους) που προαναφέραμε. Συνήθως ήταν ιππείς στους οποίους ο Ηγεμόνας είχε αναθέσει τη διαχείριση της περιουσίας του, που ήταν τεράστια και διεσπαρμένη σε όλες τις επαρχίες. Αυτή η πρακτική (το να προστρέχουν οι συγκλητικοί στις υπηρεσίες των ιππέων για τη διαχείριση των οικονομι-

κών τους υποθέσεων διότι οι ίδιοι δεν μπορούσαν νομίμως να προσπορίζονται κέρδη από κτήματα εκτός Ιταλίας) ήταν παλιά. Οι αυτοκράτορες, από τον Αύγουστο και μετά, συνέχισαν αυτή την παράδοση, και οι δικαιοδοσίες των επιτρόπων άρχισαν να αυξάνονται. Ορισμένοι μάλιστα ανέλαβαν και τη διοίκηση επαρχιών, οι οποίες ονομάστηκαν, γι' αυτόν τον λόγο, «επιτροπείες». Συχνά παρέμεναν απλά «οικονομικοί διαχειριστές» που είχαν στη υπηρεσία τους απελεύθερους και δούλους του αυτοκράτορα, δηλαδή τους ανθρώπους του οίκου του.

Αυτό το σύστημα παρουσίαζε πολλά πλεονεκτήματα. Διασφάλιζε τον έλεγχο του Ηγεμόνα σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία και, το πιο σημαντικό, τοποθετούσε δίπλα στον εκάστοτε τοπικό κυβερνήτη (ανθύπατο, έπαρχο, *legatus* κλπ.) έναν άνθρωπο του αυτοκράτορα που τον έλεγχε συνεχώς. Ένα περίφημο χωρίο από το έργο *Η Ζωή του Αγκρίκολα* καταγράφει πώς αντιμετωπιζόταν εκείνη η κατάσταση. Ο Τάκιτος, περιγράφοντας τις αντιδράσεις των Βρετανών στη ρωμαϊκή κατοχή, τους βάζει να λένε: «Τα παλιά χρόνια κάθε λαός είχε μόνο έναν βασιλιά. Τώρα τον φορτώνουν με δύο, τον κυβερνήτη, που ορίζει τη ζωή του, και τον *procurator*, που ορίζει την περιουσία του». Όπως φαντάζεται κανείς, οι συγκρούσεις ανάμεσα σε εκείνους τους δύο εκπροσώπους της εξουσίας ήταν αρκετά συνηθισμένες, επειδή ο ένας είχε τη δυνατότητα να κατασκοπεύει τον άλλον.

Ένα από τα πιο επείγοντα προβλήματα για τον Αύγουστο ήταν να αποφύγει ή να εμποδίσει όλες εκείνες τις καταχρήσεις που στα χρόνια της Δημοκρατίας είχαν ατιμάσει τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Ένας τρόπος για να το πετύχει ήταν ο θεσμός των *procuratores*. Αλλά ο Αύγουστος δεν σταμάτησε εκεί. Ασκώντας το δικαίωμα που του παρείχε το ανθυπατικό* του *imperium*, το οποίο του επέτρεπε να εκδίδει διατάγματα με ισχύ νόμου για τις πόλεις των επαρχιών, θέσπισε μια ολόκληρη νομοθεσία που διευκόλυνε τις προσφυγές των επαρχιωτών κατά των καταχρήσεων των οποίων έπεφταν θύματα. Το 1926 ανακαλύφθηκαν στην Κυρήνεια επιγραφές που περιέχουν τα κείμενα πέντε διαταγμάτων που εγγυώνταν την ελευθερία των επαρχιωτών. Πρόβλεπαν λ.χ. ότι στην εκδίκαση εγκληματικών υποθέσεων τα δικαστήρια θα έπρεπε να αποτελούνται εξ ημισείας από

Ρωμαίους και Έλληνες δικαστές (που κατάγονταν από την ίδια επαρχία). Σκοπός ήταν να μη μπορούν οι Ρωμαίοι κάτοικοι της επαρχίας να καταπιέζουν τους πολίτες ελληνικής καταγωγής. Αλλά ήταν εξίσου πιθανό, οι καταχρήσεις να γίνονταν από τις ίδιες τις αρχές της πόλης. Έτσι, οι κάτοικοι των επαρχιών που αισθάνονταν αδικημένοι από συμπολίτες τους, μπορούσαν να ζητήσουν δικαιοσύνη από τον κυβερνήτη ή ακόμη, σε ορισμένες περιπτώσεις, από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Λαμβάνονταν όλες οι προφυλάξεις ώστε για τη λήψη μιας απόφασης υπεύθυνο να μην είναι ένα μόνο άτομο. Στις περιπτώσεις όπου παρενέβαινε ο Ηγεμόνας, αποφάσιζε ο ίδιος «κατά τη δική του κρίση» ή παρέπεμπε την υπόθεση στη Σύγκλητο.

Ένας αρχαίος ιστορικός, ο Δίων Κάσσιος, μας πληροφορεί για τις προφυλάξεις που έπαιρνε ο Αύγουστος ώστε να μην κατηγορηθεί για τυραννία. Ξεκινούσε προτείνοντας στους πολίτες το κείμενο των νόμων που ήθελε να θεσπίσει και καλούσε τον καθένα να εκθέσει τη γνώμη και τις αντιρρήσεις του. Τηρώντας αυτή τη στάση έδειχνε ότι συμμορφωνόταν στο «δημοκρατικό» πνεύμα που επιθυμούσε να διατηρήσει στην πόλη.

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ, ΕΝΑ ΘΕΪΚΟ ΟΝ

Ο Αύγουστος λοιπόν εμφανιζόταν, και με δική του θέληση, όχι μόνο ως οδηγός αλλά και ως προστάτης όλων των πολιτών, πράγμα που τον τοποθετούσε σε ένα επίπεδο υπεράνθρώπινο. Ήδη οι τιμές που είχαν αποδοθεί στον Καίσαρα (τον θετό του πατέρα) είχαν μετατρέψει τον νεκρό δικτάτορα σε αληθινό θεό. *Diui filius* (γιος θεϊκού όντος) ο Αύγουστος αναπόφευκτα αντιμετωπιζόταν σαν να είχε και ο ίδιος θεϊκή φύση. Ήδη από πολύ νωρίς, και πριν από τη νίκη στο Άκτιο, ορισμένες ιταλικές πόλεις τον είχαν εντάξει ανάμεσα στους θεούς τους, και ανάλογες εκδηλώσεις εμφανίστηκαν σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία, κυρίως στην Ανατολή, όπου η λατρεία των ηγεμόνων ήταν σύνηθες φαινόμενο, και όπου ο Αντώνιος είχε ανακηρυχτεί «Νέος Διόνυσος*» δίπλα στη «Νέα Ίσιδα*», την Κλεοπάτρα.

Η θεοποίηση ενός ανθρώπινου όντος δεν ήταν κάτι το άγνωστο στην παλαιά Ρώμη. Την αποδέχονταν όλοι· όχι μόνο η κοινή γνώμη αλλά και οι φιλόσοφοι, πολλοί από τους οποίους υπογράμμιζαν τη συγγένεια της ανθρώπινης ψυχής με το *θεῖον*. Στην ουσία, σήμαινε ότι ο συγκεκριμένος άνθρωπος όσο ζούσε είχε αποδείξει ότι εμψυχωνόταν από μια ιδιαίτερα αποτελεσματική δύναμη και ότι σε κάθε εγχείρημά του υπήρξε ένας δημόσιος άνδρας «ευδαίμων» (*felix*) και συνεπώς με έργο θετικό για την πατρίδα του. Αυτό ήταν το νόημα του τίτλου «Αύγουστος» (=σεβαστός) που έδωσε η Σύγκλητος στον Οκταβιανό, τον Ιανουάριο του 27 π.Χ. Πενήντα χρόνια νωρίτερα ο δικτάτορας Σύλλας είχε χαρακτηριστεί, με τον ίδιο τρόπο, *felix*, αλλά ήταν προφανώς αδύνατον να δοθεί το ίδιο επίθετο και στον Οκταβιανό: η εποχή του Σύλλα είχε αφήσει πολλές δυσάρεστες αναμνήσεις! Η φαντασία των συγκλητικών κατάφερε να του βρει ένα αξιοπρεπές συνώνυμο.

Αυτός ο τίτλος του Αύγουστου θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια από όλους τους αυτοκράτορες, ακόμη κι από εκείνους που, όπως ο Τιβέριος, θα αρνηθούν τον τίτλο του *imperator*. Το αυτοκρατορικό λειτούργημα θα είναι πλέον αδιαχώριστο από την ιερότητα. Ο αυτοκράτορας είναι *Αύγουστος*, και μόνο από το γεγονός ότι έχει βρεθεί στην εξουσία. Δεν χρειάζεται άλλη νομιμοποίηση, πέρα από τις πράξεις του. Η θεϊκότητά του είναι εγγενής στον θεσμό της ηγεμονίας, τον ακρογωνιαίο λίθο του πολιτικού οικοδομήματος της Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Τάκιτο (*Χρονικά* IV, 56), οι κάτοικοι της Σμύρνης ήταν οι πρώτοι που καθιέρωσαν μια λατρεία προς τιμή της Ρώμης, θεωρούμενης ως θεότητας, το 195 π.Χ., τη χρονιά που ο Κάτων ήταν κήνσορας.

Όσο είναι ζωντανός, ο αυτοκράτορας δεν θεωρείται ακόμη θεός. Είναι *φορέας* της θεϊκότητας· τουτέστιν, η ψυχή εκείνης της υπερβατικής οντότητας που λέγεται Ρωμαϊκό Κράτος. Αυτή είναι η αποστολή που του ανατέθηκε. Αν αποδειχτεί αντάξιός της, ο ρωμαϊκός λαός θα τον αποθεώσει οριστικά όταν θα έχει εγκαταλείψει την επίγεια ζωή. Έτσι έγινε με τον Καίσαρα και κατόπιν με τον Αύγουστο. Όμως ούτε ο Τιβέριος ούτε ο Καλιγούλας θα γίνουν δεκτοί σε αυτό το πάνθεο· δεν θα το επιτρέψει η κρίση για τη διακυβέρνησή τους. Η Ρώμη θα έχει να θυμάται «καλούς» και «κακούς» αυτοκρά-

τορες· μόνον οι πρώτοι θα τιμηθούν με ναούς και ιερείς – όλοι τους, πάντως, στη διάρκεια της ζωής τους θεωρούνται κοινωνοί της δύναμης των θεών.

Ο ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Ο Αύγουστος σχεδίαζε να συμπεριλάβει στην Αυτοκρατορία ολόκληρη την οικουμένη – τουλάχιστον έτσι ισχυριζόταν. Στο *Res Gestae* δηλώνεται απερίφραστα ότι «οι πράξεις του θεού Αύγουστου» είχαν ως αποτέλεσμα την υποταγή «της υφηλίου στην εξουσία του ρωμαϊκού λαού». Στην πανοπλία του περίφημου αγάλματος του Αυγούστου, που ανακαλύφθηκε στην Πρίμα Πόρτα, απεικονίζεται ανάγλυφα αυτή η φιλοδοξία που τελικά ο Ηγεμόνας δεν κατάφερε να υλοποιήσει. Είχε ξεκινήσει με μια προσπάθεια να αποκαταστήσει την ειρήνη σε ορισμένες επαρχίες όπου η ρωμαϊκή κατοχή αντιμετώπιζε προβλήματα. Έτσι, από το 27 π.Χ., ηγήθηκε πολλών εκστρατειών στις Αστούριες και στη μελλοντική επαρχία της Λεόν, εναντίον των Κανταβρών, αλλά τις σταμάτησε το 24 π.Χ, όταν αρρώστησε και αναγκάστηκε να επιστρέψει στη Ρώμη. Δέκα χρόνια αργότερα πήγε στην Ισπανία κι έδωσε στη χώρα την οριστική μορφή της οργάνωσής της, διαιρώντας την σε τρεις επαρχίες, στην Βετική (νότια), στην Ταρρακωνησία (κεντρική Ισπανία), και στη Λυσιτανία (σημερινή Πορτογαλία).

Την ίδια εποχή χρειάστηκε να επέμβει στη Γαλατία, όπου αναζωπυρωνόταν, εδώ κι εκεί, η ανάμνηση της ανεξαρτησίας. Οι κάτοικοι της Ακουιτανίας ήταν εξεγερμένοι ήδη από την εποχή του Καίσαρα. Το 38 π.Χ. ο Αγρίππας πέτυχε μια μικρή νίκη εναντίον τους και το 31 π.Χ. ο Βαλέριος Μεσάλας Κορβίνος ηγήθηκε μιας εκστρατείας που κατέληξε σε θρίαμβο. Στο σύνολο της Γαλατίας επικράτησε ειρήνη, πράγμα που επέτρεψε στον Αύγουστο να εγκατασταθεί στη Ναρβωνική –μεταξύ 16 και 13 π.Χ.–, και να οργανώσει την απογραφή (*censio*). Η ειρήνευση των λαών της «μαλλιαρής Γαλατίας» συνεπαγόταν τη διοικητική ένταξή τους στην Αυτοκρατορία και την απογραφή των ελεύθερων πολιτών, Ρωμαίων ή αυτοχθόνων. Αυτή η

απογραφή, που ήταν παράδοση στη Ρώμη και την Ιταλία, είχε πολλούς στόχους· μεταξύ άλλων, κατέγραφε το ανθρώπινο δυναμικό (για τη στρατολόγηση) και των οικονομικών πόρων (για τη φορολόγηση). Την ίδια περίοδο εφαρμόστηκε μια επεκτατική πολιτική, για την οποία δεν έχουμε πολλές πληροφορίες, η οποία οδήγησε τους στρατηγούς του Αύγουστου σε μια εισβολή στη Γερμανία. Σε κάποια άγνωστη χρονικά στιγμή ο Αγρίππας διάβηκε το σύνορο του Ρήνου. Το μόνο που ξέρουμε είναι ότι δέχτηκε την εγκατάσταση των Ουβίων, ενός γερμανικού φύλου, σε γαλατικό έδαφος, και ίδρυσε γι' αυτούς μια αποικία, τη σημερινή Κολονία (*Colonia Agrippinensis Ubiorum*). Στην πόλη αυτή θα γεννιόταν αργότερα η μητέρα του Νέρωνα.

Ήδη έχει αρχίσει να διαγράφεται ο κύριος άξονας της πολιτικής των Ρωμαίων: να μετριάσουν –και μάλιστα να αντικαταστήσουν– τη στρατιωτική κατοχή με την αφομοίωση των άλλοτε εχθρών τους και τη μετατροπή τους σε συμμάχους (*socii*).

Οι Άλπεις κατοικούνταν από ανεξάρτητους πληθυσμούς. Μέχρι τότε αυτά τα βουνά τα διέσχιζαν οι Ρωμαίοι αλλά ποτέ δεν τα είχαν πραγματικά κατακτήσει. Ο Αύγουστος επιχείρησε να τους υποτάξει, και ύστερα από πολλές εκστρατείες κατόρθωσε τελικά να υψώσει ένα μνημείο της οριστικής του νίκης. Αλλά αυτό δεν έγινε παρά μόνο το 7 π.Χ.

Οι δυσκολίες επικοινωνίας μεταξύ των επαρχιών ώθησαν τον Αύγουστο να καταλάβει το Ιλλυρικόν, δηλαδή το σύνολο των χωρών ανατολικά της Αδριατικής. Η πορεία προς τον Δούναβη είχε ήδη αρχίσει. Ο Αγρίππας ήταν υπεύθυνος των επιχειρήσεων, που ξεκίνησαν το 13 π.Χ., αλλά τον επόμενο χρόνο πέθανε ξαφνικά. Την ίδια χρονιά ο Δρούσος, συγγενής του Αύγουστου, ανέλαβε διερευνητική εκστρατεία στα βάθη της Γερμανίας. Διάβηκε τον Ρήνο και κατευθύνθηκε ανατολικά. Την επόμενη χρονιά έκανε νέα προσπάθεια από το σημ. Μάιντς και ύστερα από την κοιλάδα του Μάιν. Ύστερα από μια τρίτη προσπάθεια, το 10 π.Χ., έφτασε στον Έλβα όπου σταμάτησε (κατόπιν εντολής του Αυγούστου, ισχυρίζονται οι σύγχρονοι ιστορικοί)· αυτό δεν σήμαινε ότι ο αυτοκράτορας ακύρωσε ξαφνικά το σχέδιό του να προετοιμάσει την ένταξη των γερμανικών φύλων στην Αυτοκρατορία. Ο Δρούσος πέθανε το 9 π.Χ., ύστερα από πτώ-

ση από το άλογό του, καθώς επέστρεφε δυτικά, και ο μεγαλύτερος αδελφός του, ο Τιβέριος, πήρε εντολή να τον διαδεχτεί και φυσικά να συνεχίσει την αποστολή του. Το 8 π.Χ. μετέφερε τους Σουκάμβριους στην αριστερή όχθη του Ρήνου, όπως είχε κάνει ο Αγρίππας με τους Ούβιους. Η Γερμανία φαινόταν να προσφέρεται στη σχεδιαζόμενη ενσωμάτωση. Μια άλλη στρατιά, υπό τη διοίκηση του Δομίτιου Αενοβάρβου, παππού του Νέρωνα, έφτασε πάλι στον Έλβα, πιθανόν το 4 π.Χ., και μια άλλη, δέκα χρόνια αργότερα, υπό τον Τιβέριο, κινήθηκε από τη Γιουτλάνδη μέχρι την άνω κοιλάδα του Έλβα, οριοθετώντας (προσωρινά) τα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Ο Αύγουστος δήλωσε ότι η Γερμανία θα αποτελούσε στο μέλλον μια επαρχία της οποίας το πολιτικό κέντρο θα ήταν η Κολονία, όπου στήθηκε ένας βωμός προς τιμή της Ρώμης και του Αύγουστου –όπως στη Λυών, όπου μερικά χρόνια νωρίτερα είχε στηθεί βωμός στο όνομα των «τριών Γαλατιών». Η διάρκεια και η συνοχή της πολιτικής του Αύγουστου είναι προφανείς.

Όμως όλη εκείνη η διπλωματική και στρατιωτική προσπάθεια απέτυχε τελικά εξ αιτίας της ανταρσίας ενός Χερούσκου*, του Αρμίνιου, παλιού αξιωματικού ενός βοηθητικού στρατεύματος στην υπηρεσία της Ρώμης – μια περίπτωση ανάλογη με του Γαλάτη Βεργκικεντόριξ! Ο *legatus** της Γερμανίας, Κουιντίλιος Βάρων περισσότερο συμπεριφερόταν ως πολιτικός αξιωματούχος παρά ως στρατιωτικός διοικητής, κι έτσι ξεγελάστηκε εύκολα από τον Αρμίνιο. Ο τελευταίος τού έστησε ενέδρα στον Τευτοβούργειο Δρυμό καθώς ο Βάρων επέστρεφε, τέλη καλοκαιριού του 9 π.Χ., από τη Γαλατία, επικεφαλής τριών λεγεώνων οι οποίες δέχτηκαν επίθεση από στίφη Γερμανών και σφαγιάστηκαν. Ο Βάρων αυτοκτόνησε.

Εκείνο το γεγονός λύγισε την αποφασιστικότητα του Αύγουστου, που ήταν πλέον εξήντα δύο ετών, κι έβαλε τέρμα στην επεκτατική του πολιτική στη Γερμανία. Λέγεται ότι συμβούλευσε τον Τιβέριο να παραιτηθεί από κάθε κατακτητική προσπάθεια όταν θα τον διαδεχόταν στην εξουσία. Αυτό είναι μάλλον ανακριβές, κι είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως ο αυτοκράτορας επιθυμούσε πραγματικά την ολοκληρωτική και οριστική παύση των κατακτήσεων· αλλά ας λάβουμε υπ' όψη τη φρόνηση που επέδειξε στην Ανατολή: για να σβήσει τη θλιβερή ανάμνηση της καταστροφής στις Κάρρες (το 53

π.Χ. όταν οι Πάρθοι συνέτριψαν τον Κράσο), χρησιμοποίησε τη διπλωματική οδό· κατάφερε να ανακτήσει τα λάβαρα των ηττημένων λεγεώνων και να απελευθερώσει τους αιχμαλώτους. Στην Αρμενία, χώρα παραδοσιακά υποτελή στους Πάρθους, επέβαλε βασιλείς ευνοϊκά διακείμενους προς τη Ρώμη. Ωστόσο, είχαν δυσκολίες να παραμείνουν στην εξουσία και η επιρροή της Ρώμης στο βασίλειό τους ήταν εξαιρετικά αβέβαιη. Σε αυτό το μέτωπο είναι προφανές ότι ο Ηγεμόνας εγκατέλειψε το σχέδιο του Καίσαρα, στο οποίο είχε εμπλακεί και ο ίδιος, τότε που ο Καίσαρ τον έστειλε στην Ήπειρο (βλ. σελ. 49). Η δράση του σε εκείνη την περιοχή του κόσμου περιορίστηκε ουσιαστικά σε μια «διοικητική διαχείριση» των εδαφών: κατάργηση του βασιλείου του Πόντου, που διαμελίστηκε και προσαρτήθηκε εν μέρει στην επαρχία της Βιθυνίας και εν μέρει στην (Ασιατική) Γαλατία· μετατροπή της Ιουδαίας σε επαρχία διοικούμενη από έναν επίτροπο. Αυτές οι χώρες θα αποτελούσαν ένα προστατευτικό οχύρωμα και ίσως και μια βάση εκκίνησης για μια πιθανή μελλοντική κατάκτηση του Κόσμου.

Βλέπουμε ότι η ανατολική πολιτική του Αυγούστου εφάρμοσε τις ίδιες αρχές που διέπνεαν την πολιτική του στη Γαλατία, την Ισπανία και τη Γερμανία: η τάξη ήταν απόλυτα επιβεβλημένη, λόγω της κατάστασης που είχε κληροδοτήσει η Δημοκρατία και που την χαρακτήριζαν οι αντιφάσεις και η αδυναμία της Ρώμης να περάσει από την κατάκτηση στην αφομοίωση. Ωστόσο, το ερώτημα παρέμενε: θα ξεκινούσε ξανά την κατακτητική της πορεία η Αυτοκρατορία, ύστερα από αυτή την ανάπαυλα, ή θα σταματούσε και θα περιοριζόταν σε ένα μερικό εκρωμαϊσμό της οικουμένης;

3
Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Ούτε η εξωτερική πολιτική του Αύγουστου, με τις επιτυχίες και τις υπαναχωρήσεις του, ούτε ο «εξορθολογισμός» της εσωτερικής διακυβέρνησης θα ήταν αρκετά για να εξασφαλίσουν τη δόξα του Ηγεμόνα, το όνομα του οποίου συνδέθηκε για πάντα με την εποχή του. Αν μίλησαν για καιρό, και μιλούν ακόμη, για την «Εποχή του Αύγουστου» είναι επειδή υπήρξε ταυτόχρονα και εποχή του Βιργίλιου, του Οράτιου, του Τίτου-Λίβιου, και μερικών άλλων· και γι' αυτό το λόγο θεωρείται μια από τις κορυφαίες εποχές του ανθρώπινου πνεύματος.

Η Εποχη των Ποιητων

Πράγματι, η «Εποχή του Αυγούστου» σηματοδοτεί το απόγειο της λατινικής λογοτεχνίας, την κλασική της εποχή. Αν όμως δεν θελήσουμε να δεχτούμε αψήφιστα τις καθιερωμένες απόψεις, γρήγορα θα διαπιστώσουμε ότι η συμβολή του ίδιου σε αυτό το φαινόμενο ήταν ελάχιστη. Ήδη όλα, πριν από την άνοδό του, προετοίμαζαν τη μεγάλη άνθιση. Η ανανέωση της ποίησης είχε αρχίσει με τον Κά-

τουλλο, αρκετά πριν από τη γέννηση του μελλοντικού αυτοκράτορα. Ο Κάτουλλος είχε προσαρμόσει τις φόρμες της ελληνικής λυρικής ποίησης και απέδειξε έτσι ότι η λατινική γλώσσα προσφερόταν άριστα για την έκφραση του ερωτικού συναισθήματος. Και ο Κάτουλλος βέβαια δεν υπήρξε ποτέ ένθερμος «καισαρικός»· και πέθανε πολύ πριν από την εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας. Ο Κορνήλιος Γάλλος, πάλι, αν έγινε *praefectus** του Οκταβιανού δεν το όφειλε στην επιδεξιότητα σύνθεσης ελεγειών, στην οποία είχε διαπρέψει την περίοδο που ο Οκταβιανός μοιραζόταν την εξουσία με τον Αντώνιο· η ποιητική του δόξα δεν εμπόδισε να κατηγορηθεί και να καταδικαστεί, όταν ήταν έπαρχος Αιγύπτου. Ο ίδιος ο Βιργίλιος είχε αρχικά για προστάτη έναν αξιωματικό του Αντωνίου, τον Ασίνιο Πολίωνα. Δεν συντάχθηκε με τον νέο αφέντη παρά μόνο ύστερα από την ειρήνη του Μπρίντεζι, που την εξύμνησε σαν ένα νέο οικουμενικό ξεκίνημα. Ο Οράτιος, στην αρχή της ποιητικής του σταδιοδρομίας, ήταν ξεκάθαρα δημοκρατικός. Πολέμησε στο πλευρό του Βρούτου, στη μάχη των Φιλίππων, και για ένα διάστημα υπήρξε ποιητής της αντιπολίτευσης, σφόδρα επικριτικός προς τη νέα κοινωνία που δημιουργήθηκε την επαύριο των εμφυλίων πολέμων. Μόνο η φιλία του με τον Μαικήνα τον έκανε να συνδεθεί με τη νέα εξουσία. Χρειάζεται μήπως να θυμίσουμε ότι ο πλέον επιφανής ποιητής της δεύτερης γενιάς, ο Οβίδιος, τελείωσε τη ζωή του εξόριστος στην Μαύρη Θάλασσα; Τον είχε εξορίσει ο ίδιος ο Αύγουστος, το 8 μ.Χ., για λόγους μυστηριώδεις, ίσως πολιτικούς.

Ό,τι κι αν λέγεται, οι ποιητές εκείνης της εποχής δεν υπηρετούσαν τον Αύγουστο, ούτε την ιδεολογία του γενικότερα. Και φυσικά δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, ποιητές της αυλής του αυτοκράτορα. Ο Προπέρτιος, απασχολημένος κυρίως με τον έρωτά του για την Κύνθια, αφιερώνει ελάχιστο χώρο σε αυτό που μπορεί να μοιάζει με «εθνική έμπνευση»· κι όταν το κάνει είναι σαφώς υπό την επίδραση του Βιργίλιου, και όχι για να γίνει αρεστός στον Ηγεμόνα. Όσο για τον Τίβουλλο, λίγο μεγαλύτερο σε ηλικία από τον Προπέρτιο, είχε για προστάτη τον Βαλέριο Μεσάλα Κορβίνο (τον ρόλο του στην ειρήνευση της Γαλατίας μνημονεύσαμε πιο πάνω). Μια παλιά παράδοση, τουλάχιστον δύο αιώνων, ήθελε τον ποιητή να συνδέεται με κάποιο υψηλό πρόσωπο που γινόταν, κατά κάποιον τρόπο, ο πά-

τρωνάς τους. Έτσι ο Έννιος, δυο αιώνες πριν, εξύμνησε τα κατορθώματα του Φούλβιου Νομπίλιορ στην Αιτωλία. Ο Μεσάλας Κορβίνος, παρ' ότι συνεργάτης του Οκταβιανού στη διάρκεια της Τριανδρίας, δεν έπαψε να διατηρεί την πνευματική του ανεξαρτησία· ανήκε στην παλιά αριστοκρατία, και αντιμετώπιζε με επιφύλαξη τις μεταρρυθμίσεις του νέου καθεστώτος. Σ' αυτό διέφερε από τον Μαικήνα που από την αρχή έβλεπε με καλό μάτι την ιδέα της μοναρχίας. Ο Μεσάλας και ο Μαικήνας «προστάτευαν» και οι δύο τους ποιητές, αλλά το έκαναν για διαφορετικούς λόγους. Γύρω από τον Μεσάλα θα συναντήσουμε τον Τίβουλλο, ερωτικό ποιητή, την ποιήτρια Σουλπικία, που τραγουδούσε την αγάπη της για τον ωραίο Κέρινθο, και ένα νεαρό ποιητή του οποίου γνωρίζουμε μόνο το παρατσούκλι, τον Λύγδαμο. Σ' αυτό τον κύκλο έκανε ο Οβίδιος τα πρώτα του βήματα.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΜΑΙΚΗΝΑ

Στον κύκλο των ποιητών που συγκεντρώθηκαν γύρω από τον Μαικήνα δέσποζε η ισχυρή προσωπικότητα και ιδιοφυία του Βιργίλιου. Αφού πρώτα υπέκυψε στους χαριεντισμούς των «νέων ποιητών» κι έγραψε ελαφρά έργα, ο Βιργίλιος κατόπιν ανακάλυψε μια νέα πηγή έμπνευσης: την ιταλική κληρονομιά που κουβαλούσε μέσα του, και η οποία του υπαγόρευσε διαδοχικά τα *Βουκολικά* (ή αλλιώς, *Εκλογαί*), τα *Γεωργικά*, και τέλος την *Αινειάδα*, τον ιδρυτικό μύθο της «καινούργιας Ρώμης». Πεπεισμένος, ήδη από την εποχή που συνέθετε την πέμπτη *Εκλογή* προς τιμή του Δάφνη-Καίσαρα, ότι οι Ιούλιοι είχαν αποστολή να διοικήσουν αυτή τη χώρα, να εξασφαλίσουν την επιβίωσή της, την ευμάρεια και τη δόξα της, δεν χρειάστηκε τη συμβουλή του Μαικήνα για πάρει το μέρος του Οκταβιανού, του αναγνωρισμένου ως «αρχηγού», όπως προαναφέραμε, και οδηγητή ολόκληρης της Ιταλίας. Στο έργο του Βιργίλιου η Ιταλία είναι πανταχού παρούσα, μια Ιταλία με επίκεντρο τη Ρώμη και τα περίχωρά της. Ο μύθος της τρωικής προέλευσης δεν ήταν δάνειο από τους Έλληνες ιστορικούς, για τις ανάγκες της εποχής. Σή-

μερα γνωρίζουμε πλέον ότι ο μύθος ήταν από αιώνες ζωντανός στη γη των Ετρούσκων, όπως το αποκάλυψαν τα ειδώλια που ανακαλύφθηκαν στην Ετρουρία, όπου υπήρχε λατρεία του Αινεία. Δεν ισχύει πλέον η άποψη ότι ο Μαικήνας ήταν που πρότεινε στον Βιργίλιο την ιδέα της συγγραφής της *Αινειάδας* για να εξυπηρετηθεί η προπαγάνδα του Αύγουστου· όπως δεν ισχύει η άποψη ότι το θέμα των *Γεωργικών* είχε πολιτική και οικονομική σκοπιμότητα, να ενισχύσει την ιταλική γεωργία. Η δύναμη που εμψύχωνε τον ποιητή ήταν καθαρά δική του· δεν έχουμε εδώ να κάνουμε με την επιδεξιότητα ενός διαφημιστικού συμβούλου. Ο Βιργίλιος έτυχε να συμπέσει με το μεγάλο πνευματικό κίνημα στο οποίο ο Οκταβιανός-Αύγουστος έδινε σάρκα και οστά, και με τη μεταμόρφωση που θα καθιστούσε μια Ιταλία, υπό την κυριαρχία της Ρώμης, πολιτική ολότητα ενταγμένη σε ένα *imperium* αποδεκτό από όλους τους λαούς, που λίγολίγο τους ωθούσε να συνειδητοποιήσουν ότι ανήκουν στο ίδιο πνευματικό σύμπαν.

Όπως ο Βιργίλιος «μιμήθηκε» τον Έννιο, έτσι και ο Οράτιος άρχισε να γράφει ως μαθητής των ποιητών του προηγούμενου αιώνα, και επέλεξε ένα κατ' εξοχήν ιταλικό είδος, την Σάτιρα (*satura*) που είχε δημιουργηθεί εκατό χρόνια νωρίτερα από τον Λουκίλιο, που καταγόταν από την Καμπανία. Ο Οράτιος, ηθοπλάστης ποιητής (στις *Sermones* του, δυο βιβλία «συνομιλιών» σε εξάμετρους, γραμμένα το 30 π.Χ., και στις *Επιστολές* του) επικαλούμενος πρόσωπα και ήθη, καταφεύγει σε ένα ρεαλισμό παρόμοιο με εκείνον των γλυπτών της εποχής του, που ανήκε στην ιταλική παράδοση. Απορρίπτει τις διδαχές των φιλοσόφων, ικανοποιημένος από τη φυσική κι αυθόρμητη σοφία των χωρικών της παλιάς εποχής. Πολύ κοντά στον Μαικήνα, ίσως περισσότερο απ' ό,τι ο Βιργίλιος, δεν είναι ωστόσο λιγότερο ανεξάρτητος από τον προστάτη του. Δεν ανήκει στην υπηρεσία κανενός. Όταν ο Αύγουστος του ζητά να γίνει ο ιδιαίτερος γραμματέας του, ο Οράτιος αρνείται. Η συμμετοχή του στην «ηθική επανάσταση» που συντελείται γύρω του οφείλεται στην οικειοθελή του προσχώρηση· δεν πρόκειται για συμμόρφωση σε κάποιο πρόταγμα. Συνθέτει λυρικά έργα όπου εξυμνεί τις παραδοσιακές αρετές που αναγνωρίζουν και ακολουθούν οι Ρωμαίοι και Ιταλοί «χωρικοί», αυτοί οι γιοι της μακρινής Απουλίας στην οποία ένιωθε ότι ανήκε: την

πενία, το θάρρος, τον πατριωτισμό, το πνεύμα της πειθαρχίας, και πάνω απ' όλα την *Virtus*, εκείνη την εσωτερική δύναμη που από μόνη της εγγυάται την ελευθερία. Συγκρίνει τον Ηγεμόνα με τον Δία (πράγμα που, όπως είδαμε, δεν είναι καθόλου παράξενο ούτε προσβάλλει τη λογική της θεολογίας του *imperium*). Με την ίδια λογική επικροτεί τους στόχους μιας εξωτερικής πολιτικής που οφείλει να εξασφαλίσει την επέκταση της Αυτοκρατορίας στη Βρετανία (για να ολοκληρωθεί η κατάκτηση του δυτικού Κόσμου) και στην Ανατολή, για τη ρεβάνς εναντίον των Πάρθων. Τέλος, καλεί τους Ρωμαίους, όπως είχε αρχίσει ήδη να το κάνει ο Αύγουστος, να αναστυλώσουν τους ερειπωμένους βωμούς, να ξαναβρούν το πνεύμα της παραδοσιακής θρησκείας, και να εμψυχώσουν τη λατρεία των θεών που δημιούργησαν το μεγαλείο της Αυτοκρατορίας.

Αυτά είναι τα μεγάλα θέματα που αναπτύσσει ο Οράτιος στις ηθικές ωδές του. Είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς ότι ο ποιητής θέλει στην πραγματικότητα να κάνει τον σύμβουλο του Ηγεμόνα, ή ότι ο Μαικήνας είχε ανάγκη να υπαγορεύσει στον ποιητή το –επιθυμητό– περιεχόμενο των ποιημάτων του. Ούτε με κολακείες έχουμε να κάνουμε ούτε με προπαγάνδα, αλλά με την προσωπική αντίδραση του ποιητή: την προσχώρηση και συμμετοχή σε αυτή τη δεύτερη γέννηση της Ρώμης που αισθάνεται να συντελείται γύρω του, και την οποία εξυμνεί πλάι του ο Βιργίλιος.

Με τον Οράτιο και τον Βιργίλιο η ρωμαϊκή ποίηση φτάνει στο απόγειό της. Εκφράζει ό,τι πιο βαθύ υπάρχει στη ρωμαϊκή ψυχή· παύει να είναι ένα πνευματικό παιχνίδι. Η διδακτική ποίηση, όπως την είχε υπηρετήσει ο Λουκρήτιος, είναι πλέον παρωχημένη. Τα υπόλοιπα είδη παρακμάζουν, τουλάχιστον εκείνα που έλαμπαν εδώ και δύο αιώνες στις ιταλικές σκηνές: η κωμωδία και η τραγωδία χάνουν μεγάλο μέρος της ζωντάνιας τους. Επανέρχονται τα παλιά έργα και δημιουργούνται ελάχιστα καινούργια. Τίποτα δεν δείχνει καλύτερα πόσο μικρή εξουσία ασκούσε ο Αύγουστος πάνω στη λογοτεχνική ζωή, από αυτή την παρακμή του θεάτρου εκείνη την περίοδο. Ο Αύγουστος αγαπούσε το θέατρο κι είχε συνθέσει και ο ίδιος μια τραγωδία την οποία θεωρούσε πολύ κακή. Ένας από τους φίλους του, ο Βάριος, έγραψε έναν *Θυέστη* που θαυμάστηκε πολύ (το έργο δεν έχει φθάσει μέχρι τις μέρες μας). Στα τελευταία χρόνια

της ζωής του, ο Αύγουστος πίεζε τον Οράτιο να αναδείξει νέους δραματικούς συγγραφείς και να τους ωθήσει στη δημιουργία, αλλά μάταια. Στην επιστολή/πραγματεία του με τίτλο *Ars Poetica* ("Ποιητική τέχνη"), ο ποιητής συμβουλεύει τους φίλους του Πείσωνες να αφοσιωθούν στο θέατρο· αλλά σε μια άλλη επιστολή προς τον ίδιο τον Αύγουστο περιγράφει τις σχεδόν ανυπέρβλητες δυσκολίες του εγχειρήματος. Ο καιρός κυλάει και ο Ηγεμόνας δεν μπορεί να κάνει τίποτα. Απομένει μια δυνατότητα: να γραφούν έργα μόνο για ανάγνωση και όχι για τη σκηνή. Αυτό έκανε ο Οβίδιος με τη *Μήδειά* του, που διαβάστηκε σε κοινό αλλά δεν παίχτηκε. Το ζωντανό θέατρο, εκεί όπου οι θεατές χειροκροτούν και επευφημούν, απορρίπτει όλο και περισσότερο τις λογοτεχνικές φόρμες και αποτελείται πλέον από σκηνοθεσίες και χορούς, με τη συνοδεία της μουσικής να κυριαρχεί σε βαθμό φορτικότητας. Ο Οράτιος το διαπιστώνει με λύπη και το λέει. Η μιμητική υποκαθιστά τον λόγο, και ο Αύγουστος δεν μπορεί να κάνει τίποτα γι' αυτό.

Αν η λατινική ποίηση έφτασε στο απόγειό της επί Αύγουστου, το οφείλει στο γεγονός ότι κάποιοι ιδιοφυείς ποιητές γεννήθηκαν τότε, και ότι οι δύο μεγαλύτεροι ανάμεσά τους αποδείχτηκαν ικανοί να συλλάβουν τις πνευματικές δυνάμεις που είχε απελευθερώσει η ρήξη με το παλιό καθεστώς της Ρώμης. Η έλευση της Ηγεμονίας δεν ισοδυναμούσε μόνο με πολιτική επανάσταση και με διεύρυνση της άρχουσας τάξης και συμμετοχή στην εξουσία ανθρώπων από επαρχίες* ολοένα και πιο μακρινές· συνέπεσε και με την εμφάνιση νέων δυνάμεων στον χώρο του πολιτισμού, και με την εξαφάνιση ή τον μετασχηματισμό κάποιων άλλων. Πολλές ήταν οι αιτίες που οδήγησαν σ' αυτή τη μεταμόρφωση της λογοτεχνίας. Ορισμένες, που είχαν αρχίσει να δρουν ήδη πριν από την εποχή των εμφυλίων πολέμων, έπαψαν να κάνουν αισθητή την επίδρασή τους, παρεμβλήθηκαν κάποιες άλλες, και σιγά-σιγά το λογοτεχνικό τοπίο άρχισε να αλλάζει.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΖΟΥ ΛΟΓΟΥ

Αν αληθεύει ότι η εποχή του Λύγουστου ήταν η κατ' εξοχήν εποχή της ποίησης, ο πεζός λόγος εμφανίζεται ως η μετενσάρκωση ενός τρόπου έκφρασης που είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του μια γενιά πριν, με το έργο του Κικέρωνα, και έσβησε, συμβολικά, με τον θάνατό του. Μέχρι τότε ο πεζός λόγος ήταν άρρηκτα δεμένος με την ευφράδεια, και η τελευταία με τους πολιτικούς αγώνες, ήδη από την τελευταία τριακονταετία του 2ου π.Χ. αιώνα. Ήταν ένα όπλο που έπρεπε να αποκτήσει τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα. Οι λόγοι εκφωνούνταν μπροστά σε λαϊκές συγκεντρώσεις, σε Δημάρχους* ή στη Σύγκλητο, και στόχευαν να επηρεάσουν το συγκεκριμένο κοινό τους. Αν δημοσιεύονταν, ήταν για να παραταθεί η επίδρασή τους, αλλά αυτό ήταν μια δευτερεύουσα λειτουργία.

Με την Ηγεμονία, περιορίζεται ο ρόλος των λαϊκών συνελεύσεων· οι Δήμαρχοι ελέγχονται από τον ηγεμόνα· στη Σύγκλητο, οι αποφάσεις παίρνονται πάλι με δική του πρωτοβουλία. Η ευφράδεια δεν παίζει πια σπουδαίο ρόλο. Έτσι, αντί των λόγων χρησιμοποιούνται πλέον τα φυλλάδια (*libelli*), τα γραπτά «μηνύματα» που έχουν διάρκεια και αντοχή, και μπορούν να ασκήσουν μια βαθύτερη επίδραση σ' ένα ευρύτερο κοινό. Τα είχαν χρησιμοποιήσει και ο Κικέρων και ο Καίσαρ. Ήταν πια προφανές ότι η ιστοριογραφία προσφερόταν καλύτερα για πολιτική ανάλυση. Η Ιστορία, επειδή απευθύνεται στην κριτική ικανότητα και όχι στο πάθος (το τελευταίο καταφύγιο της ευφράδειας), πείθει καλύτερα και πιο σίγουρα.

Ο κατ' εξοχήν ιστορικός αυτής της περιόδου ήταν ο Τίτος-Λίβιος, σχεδόν συνομήλικος του Αύγουστου (γεννήθηκε έναν χρόνο πριν και πέθανε τρία χρόνια μετά απ' αυτόν). Θέλησε να εξιστορήσει ολόκληρη τη μέχρι τότε ζωή εκείνης της Πόλης που οι θεοί την ευνόησαν με μια τόσο εκπληκτική τύχη. Όπως ο Βιργίλιος έτσι και ο Τίτος-Λίβιος δεν καταγόταν από τη Ρώμη. Γεννήθηκε στο Πατάβιουμ (Πάδουα) της Β. Ιταλίας, εκεί όπου είχαν φτάσει, απ' ό,τι λεγόταν, οι πρώτοι Τρώες, κυνηγημένοι από τη Φρυγία, πολύ πριν από τον Αινεία και τους συντρόφους του. Ως προς τη σχέση του με τη Ρώμη, βρισκόταν στην ίδια κατάσταση με τον Βιργίλιο που κι αυτός κατα-

γόταν από την Β. Ιταλία, μάρτυρας, όπως ο Τίτος Λίβιος, της βαθιάς μεταμόρφωσης που βίωνε ο Κόσμος· για να μπορέσει κάποιος να την κατανοήσει, χρειαζόταν να ἐχει γνώση του ρωμαϊκού παρελθόντος. Ενώ όμως ο Βιργίλιος την αναζητούσε στους μύθους και στην ποιητική του διαίσθηση, ο Τίτος-Λίβιος πάσχισε να ανακαλύψει την αλήθεια και απευθύνθηκε στο λογικό· δεν δίστασε να χαρακτηρίσει μυθολογικές τις παραδόσεις γύρω από την προέλευση της Ρώμης. Παραθέτει τα γεγονότα και ταυτόχρονα τα σχολιάζει και τα συμπληρώνει αναλύοντας τη σκέψη των πρωταγωνιστών, πράγμα που κάνει την *Ιστορία* του ταυτόχρονα μια εποποιία πολλαπλών επεισοδίων και μια σειρά από δράματα. Αυτός ο διπλός χαρακτήρας θα σημαδέψει για αιώνες το ιστορικό είδος.

Ο ίδιος ως συγγραφέας τοποθετείται πολιτικά; Η παράδοση τον θέλει να προτιμά τον Πομπήιο από τον Καίσαρα – κάτι που παρατήρησε και ο ίδιος ο Αύγουστος. Όμως αυτό δεν επηρέασε διόλου τη φιλία του με τον Τίτο-Λίβιο. Ήταν ξεκάθαρο ότι ο Αύγουστος σεβόταν το ρωμαϊκό παρελθόν στην ολότητά του, ότι ήθελε να ξεχάσει τους πρόσφατους πολέμους και τις παραταξιακές συγκρούσεις. Η Ρώμη που ανοικοδομούσε δεν ήταν η Ρώμη των «λαϊκών» ούτε των «ολιγαρχικών». Γι' αυτόν μετρούσε περισσότερο η Συνέχεια του Πεπρωμένου και λιγώτερο τα πρόσωπα· κι έτσι στάθηκε αρκετά ανεκτικός με τους ιστορικούς. Ο Σενέκας, του οποίου ο πατέρας έγραψε στα χρόνια του Αύγουστου μια *Ιστορία της Ρώμης*, λέει: «Υπό την ηγεμονία του θεού Αύγουστου, αυτά που μπορούσε να γράψει κανείς δεν αποτελούσαν ακόμη πηγή κινδύνων αλλά προβλημάτων» (*De beneficiis* – "Περί ευεργεσίας", III, 27). Με τον Τιβέριο η εξουσία θα δείξει ένα πολύ αυστηρότερο πρόσωπο.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Αυτή η δύναμη του γραπτού λόγου, που δεν άργησε να διαπιστωθεί, έδωσε μεγάλη ώθηση σε μια πολιτισμική ζωή πολύ πιο έντονη και γενικευμένη από εκείνη της προηγούμενης περιόδου. Παλιότερα, τα πάσης φύσεως λογοτεχνικά έργα ήταν προσιτά σ' εκείνους

που είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ένα αντίγραφο. Τα βιβλία κυκλοφορούσαν συνήθως μεταξύ φίλων. Πρώτος ο Καίσαρ επιχείρησε να ιδρύσει στη Ρώμη μια δημόσια βιβλιοθήκη. Ανέθεσε το έργο στον Βάρωνα, άνθρωπο με ευρύτατη εγκυκλοπαιδική μόρφωση. Ίσως ο δικτάτορας να θέλησε και εδώ να σταθεί στο ύψος του Αλέξανδρου και των βασιλέων της Περγάμου, που είχαν κι εκείνοι δημιουργήσει βιβλιοθήκες. Όμως με τη δολοφονία του διακόπηκε το εγχείρημα. Συνεχίστηκε αργότερα από τον προστάτη του Βιργίλιου, τον Λσίνιο Πολίωνα ο οποίος ήδη το 35 π.Χ. εγκαινίασε μια βιβλιοθήκη με δύο πτέρυγες, ελληνική και λατινική, που είχε χτίσει στον Λβεντίνο λόφο χάρη στα λάφυρα από την εκστρατεία του στη Δαλματία, το 39 π.Χ. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος έγραψε γι' αυτόν ότι με τη δημιουργία εκείνης της βιβλιοθήκης είχε θέσει «την ιδιοφυία των ανθρώπων στη διάθεση όλων» (*Φυσική Ιστορία*, XXXV, 10).

Ο Πολίων, πάλι, ήταν ο πρώτος που οργάνωσε δημόσια ανάγνωση των έργων του σε κοινό προσκεκλημένων. Η μόδα διαδόθηκε γρήγορα και οι *recitationes* (αναγνώσεις) παρέμειναν για καιρό μια από τις πλέον δημοφιλείς κοσμικές δραστηριότητες της αυτοκρατορικής Ρώμης. Όπως είδαμε, το ίδιο το θέατρο είχε εγκαταλείψει τη σκηνή και έγινε κείμενο προς απαγγελία.

Οι βιβλιοθήκες δεν άργησαν να πολλαπλασιαστούν. Ο Αύγουστος έχτισε άλλες δύο (μια ελληνική και μια λατινική), πλάι στο ναό που είχε ανεγείρει προς τιμή του προστάτη του Απόλλωνα, στον Παλατίνο λόφο, κοντά στο ανάκτορό του· και η αδελφή του Οκτάβια μια άλλη, στην περίφημη Στοά στους πρόποδες του λόφου του Καπιτωλίου. Στο εξής, οι βιβλιοθήκες αποτελούσαν μνημεία των ρωμαϊκών πόλεων, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή. Για παράδειγμα, υπήρχε μία στο μακρινό Τιμγκάντ (στη σημ. ΒΑ Αλγερία), που ιδρύθηκε την ίδια εποχή που ο Τραϊανός κατασκεύαζε μια άλλη –την Bibliotheca Ulpia– στο Forum που έκτισε, όχι μακριά από την περίφημη Στήλη του.

Έτσι, για να ξαναθυμηθούμε την περίφημη φράση του Πλίνιου, ό,τι είχε δημιουργήσει η ιδιοφυία των ανθρώπων βρέθηκε, χάρη στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, στη διάθεση όλων των ανθρώπων – πράγμα απόλυτα σύμφωνο με το πνεύμα του *imperium*, του φορέα της *humanitas*.

Οι Ρητορες

Τον ίδιο καιρό γνώριζε ευρεία διάδοση και γενικευόταν ένα είδος διδασκαλίας –θα την ονομάσουμε λογοτεχνική–, που τότε συνιστούσε την κυρίαρχη μορφή πνευματικής καθοδήγησης. Αυτή η διδασκαλία, κληρονομιά του προηγούμενου αιώνα, στόχευε στο να αποκτήσουν ευφράδεια οι μαθητές. Είχε εισαχθεί στη Ρώμη στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα, από τους Έλληνες ρήτορες που είχαν ιδρύσει σχολές σχεδόν σε ολόκληρη την Ανατολή. Πάνω στα δικά τους πρότυπα, οι «Ρωμαίοι» ρήτορες είχαν προσπαθήσει να προσαρμόσουν τις δικές τους διδαχές, στα λατινικά. Όμως οι συγκλητικοί δεν άργησαν να απαγορεύσουν τη διδασκαλία της ρητορικής: θεώρησαν πως η επιτηδευμένη λεπτότητά της ήταν παρόμοια με εκείνη της σοφιστικής, και ότι οι νεαροί Ρωμαίοι δεν μπορούσαν να μυηθούν στη ρητορική δίχως να χάσουν την ψυχή τους! Μετά όμως άλλαξαν οι καιροί· ήδη από το τέλος της Δημοκρατίας, υπήρχαν στη Ρώμη λατίνοι ρήτορες ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε την περίοδο της Ηγεμονίας. Και ο Κικέρων στα τελευταία του, και ενώ η πολιτική ευφράδεια είχε χάσει κάθε χρησιμότητα και δύναμη, μες στη μοναξιά των επαύλεών του επιδιδόταν στη ρητορική εξάσκηση κι έδινε μαθήματα σε φίλους όπως ο Ίρτιος και ο Πάνσα, μελλοντικοί ύπατοι του έτους 43 π.Χ. Αυτές τις ασκήσεις οι δάσκαλοι της ρητορικής τις δίδασκαν στους μαθητές τους, για να τους μάθουν πρώτα να σκέφτονται, να ανακαλύπτουν ιδέες, να δομούν ακριβείς συλλογισμούς και έπειτα να εκθέτουν όλα αυτά με μια σειρά όσο το δυνατό πιο σαφή και αποτελεσματική, και σε γλώσσα όσο το δυνατό καθαρότερη.

Το έργο του πατέρα του Σενέκα, *Suasoriae et controversiae*[1], μας αποκαλύπτει τις μεθόδους διδασκαλίας –καθώς και τα ονόματα– των κυριότερων δασκάλων της ρητορικής επί ηγεμονίας Αύγουστου. Καμία σχέση με τον πραγματικό κόσμο της πολιτικής. Τα πάντα διαδραματίζονται σε έναν κόσμο ανεπίκαιρο· πότε σε ένα μακρινό

1 *Λόγοι παραινετικοί και αντιλογίες*: μια συλλογή βιβλίων με δικανικό περιεχόμενο, που αφορά σε –πλασματικές– δικαστικές υποθέσεις.

ιστορικό παρελθόν και πότε στη σφαίρα του φανταστικού: παραινέσεις προς τον Αννίβα να επιτεθεί δίχως δισταγμούς εναντίον της Ρώμης, φανταστικές περιπέτειες μιας νέας κοπέλας που την απήγαγαν πειρατές, και όλα τα παρεπόμενα. Ύστερα απ' όλη αυτή την προετοιμασία υποτίθεται ότι ακολουθούσε η αληθινή πρακτική· ότι έτσι προετοιμάζονταν δικηγόροι ικανοί να στηρίξουν οποιαδήποτε υπόθεση μπροστά σε πραγματικό δικαστήριο· όμως ήταν γνωστό πως εκείνη η στιγμή μπορεί να μην ερχόταν ποτέ, και η δικανική εξάσκηση γινόταν σιγά-σιγά αυτοσκοπός. Δεδομένου ότι στον προφορικό λόγο η ευφράδεια είχε χάσει τον παλιό της ρόλο, αυτή η «ρητορική» θα περιοριστεί στον γραπτό λόγο. Πολλοί θρήνησαν γι' αυτό· πρώτος ο πατέρας του Σενέκα, αλλά και ο ψευδο-Λογγίνος, στην πραγματεία του *Περί Ύψους*, και από την επόμενη γενιά ο Πετρώνιος, που κατηγορούσε τους στομφώδεις ρήτορες ότι βύθιζαν τους μαθητές τους σ' έναν κόσμο εξωπραγματικό.

Αυτή η διδασκαλία, που επικρίθηκε και από τον ιστορικό Τάκιτο[1], επί αυτοκράτορα Τραϊανού, στην πραγματικότητα σηματοδοτεί μια βαθιά μετάλλαξη της λογοτεχνικής ζωής, παράλληλη μ' εκείνη της πολιτικής ζωής. Η παλιά ευφράδεια είχε γεννηθεί σε μια πόλη κλειστή στον εαυτό της, όπου οι πολίτες βρίσκονταν στο βεληνεκές της φωνής του ρήτορα. Τώρα η ρητορική –παρά το γεγονός ότι οφείλει το όνομά της στη λέξη «ρήτωρ»–, είναι η τέχνη του *γράφειν* και του *σκέπτεσθαι*, και προβιβάζει την έκφραση σε μια παγκοσμιότητα που δεν διέθετε μέχρι τότε. Ως προς αυτό μοιάζει με την ποίηση, με την οποία μοιράζεται τη φιλοδοξία της αιωνιότητας.

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Κικέρων είχε επιχειρήσει να συγγράψει ένα ολοκληρωμένο φιλοσοφικό έργο. Στον πρόλογο της

1 Στο έργο του *Dialogus de oratoribus* (=Διάλογος για τους ρήτορες), όπου οικτίρει την ρητορική για την «παρακμή» της και αναζητά το αίτιο στο γεγονός ότι η δημοκρατία ανήκει στο παρελθόν.

πραγματείας του *De finibus bonorum et malorum* (= "Για τους τελικούς σκοπούς, καλούς και κακούς"), ομολογεί ότι το εγχείρημά του θα συναντήσει τις αρνητικές αντιδράσεις της κοινής γνώμης, ελάχιστα ευνοϊκής απέναντι σε τέτοιου είδους μελέτες, και ότι παρόμοια έργα θα ήταν καλύτερο να γράφονται μόνο στα ελληνικά (*De fin.* I, 1). Βεβαίως, την εποχή του Αύγουστου τα ελληνικά παραμένουν η κατ' εξοχήν φιλοσοφική γλώσσα. Έτσι, ακόμη και ο Σέξτιος Κόιντος (σύγχρονος του Καίσαρα, ιδρυτής μιας σχολής στωικής κατεύθυνσης με πυθαγόρειες επιρροές), που απαιτεί από τη φιλοσοφία πρακτικές ρήσεις που να ορίζουν τον ορθό τρόπο ζωής, παρ' ότι Ρωμαίος, δίδασκε στα ελληνικά. Οι φιλόσοφοι τους οποίους συναναστρεφόταν ο Αύγουστος, πραγματικοί πνευματικοί καθοδηγητές του ίδιου αλλά και των συγγενών του –και ιδιαίτερα της αδελφής του Οκτάβιας–, ήταν Έλληνες. Η ελληνική γλώσσα ήταν αδιαχώριστη από το περιεχόμενο της σκέψης τους. Οι Ρωμαίοι εκείνης της εποχής χρησιμοποιούσαν και τις δύο γλώσσες ήδη από την παιδική τους ηλικία· αυτό εξηγεί γιατί το εγχείρημα του Κικέρωνα να αποδείξει ότι τα λατινικά προσφέρονται για φιλοσοφικό στοχασμό το ίδιο καλά με τα ελληνικά, είχε για πολύ καιρό μικρή ανταπόκριση. Υπήρχε μια ακαταμάχητη τάση, συνεχής τους δύο πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας, η οποία κορυφώθηκε με τον Μάρκο Αυρήλιο, που έγραψε τους "Στοχασμούς" του στα ελληνικά. Αυτή η επίμονη παρουσία των ελληνικών ως γλώσσας της ηθικής ζωής, συνέβαλε στην ενοποίηση των δύο μισών του *imperium*, όπως μας δείχνει η «άνοιξη του ελληνισμού», όπως ονομάστηκε, με την δεύτερη σοφιστική. Ο Βιργίλιος ήθελε να πιστεύει πως ήταν ιστορικό γεγονός ο μύθος του Εύανδρου, ενός Αρκάδα που ήρθε στη Ρώμη και εγκαταστάθηκε στον Παλατίνο λόφο, όπου και η κατοικία του Αύγουστου. Ο Έλληνας ιστορικός Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς πρόβαλε επιχειρήματα υπέρ της ελληνικής καταγωγής της Ρώμης. Ανάμεσα στον ελληνικό και τον λατινικό κόσμο δεν υπάρχει καμιά σοβαρή αντίθεση: η πολιτισμική αρμονία είναι γεγονός. Οι επιφυλάξεις που είχαν οι Ρωμαίοι, δύο αιώνες νωρίτερα, προς κάθε τι που ερχόταν από την Ανατολή, έχουν υποχωρήσει. Στα ράφια των βιβλιοθηκών τα ελληνικά έργα βρίσκονται πλάι-πλάι με τα λατινικά· Όμηρος και Βιργίλιος, Δημοσθένης και Κικέρων, θεωρούνται ισότιμοι Πατέρες της *humanitas*.

Στα χρόνια του Αύγουστου δεν ήταν μόνο η λογοτεχνική ζωή που γνώριζε θαυμαστή άνθιση· η καλλιτεχνική δραστηριότητα επίσης έσφυζε από ζωή – όχι μόνο στη Ρώμη αλλά σε ολόκληρη την Ιταλία. Έχουμε άπειρα παραδείγματα από τη γλυπτική, τη ζωγραφική και την αρχιτεκτονική. Οι αρχαίες παραδόσεις συνεχίστηκαν, αλλά τα πράγματα δεν έμειναν εκεί: εμφανίστηκαν και πολλές ανανεωτικές τάσεις και καινοτομίες που έδωσαν στη ρωμαϊκή τέχνη τη δική της αυθεντική φυσιογνωμία.

ΟΙ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Υπήρχε στην κεντρική Ιταλία ένα είδος ετρουσκικής γλυπτικής συνηθισμένο και στη Ρώμη του 5ου –ίσως και του 6ου– αιώνα π.Χ. Η παράδοση εκείνη δεν διακόπηκε αλλά συνεχίστηκε με τη μορφή των επιτύμβιων γλυπτών, που με ρεαλιστικό στυλ παριστούσαν τον θανόντα και την οικογένειά του. Αυτή η τέχνη εξέφραζε μια παμπάλαια πίστη που έμελλε να διατηρηθεί και μετά την Αρχαιότητα: οι νεκροί δεν χάνονται εντελώς, συνεχίζουν στον τάφο τους μια κρυφή ζωή, διατηρούν την προσωπικότητά τους, συνεχίζουν να αγαπούν, να επιθυμούν· γίνονται προστάτες του οίκου τους, και οι ζωντανοί τούς προσφέρουν θυσίες στη διάρκεια ειδικών εορτών. Ήταν λοιπόν φυσικό μετά το θάνατο του Αύγουστου να πολλαπλασιαστεί ο αριθμός των αγαλμάτων του, δηλαδή η υλική έκφραση του χαρίσματος εκείνου που του είχε αναγνωριστεί. Ακριβώς εδώ συναντήθηκε η παράδοση της ρωμαϊκής γλυπτικής με τη λατρεία των ηγεμόνων που είχε αναπτυχθεί στα ελληνιστικά βασίλεια και που είχε ως αποτέλεσμα έναν μεγάλο αριθμό βασιλικών ανδριάντων. Αναφέραμε προηγουμένως το άγαλμα του Αυγούστου που βρισκόταν στην Πρίμα Πόρτα, βόρεια της Ρώμης. Ο Ηγεμόνας παριστάνεται ως *imperator*, με θώρακα στο στήθος και σηκωμένο το χέρι. Η κίνησή του μοιάζει να προστάζει τους στρατιώτες του, να τους οδηγεί στη μάχη. Ο ανάγλυφος διάκοσμος του θώρακά του με ουράνιες και χθόνιες θεότητες συμβολίζει την απεραντοσύνη της επικράτειας του *imperium romanum*. Η εικόνα παραπέμπει στις πρώτες γραμμές του

κειμένου των *Res Gestae* – στη φιλοδοξία του Ηγεμόνα να υποτάξει στη ρωμαϊκή εξουσία όλη την υφήλιο.

Η εικόνα του Ηγεμόνα δεν είναι βέβαια η μόνη με την οποία ασχολήθηκαν οι καλλιτέχνες της εποχής του. Υπάρχουν και αναπαραστάσεις ανθρώπων του περιβάλλοντός του: της κόρης του Ιουλίας, της αδελφής του Οκτάβιας, του γαμπρού και συμβούλου του Αγρίππα. Ένα μνημείο τούς απεικονίζει όλους μαζί, στη διάρκεια μιας επίσημης τελετής. Η πρόσοψη του Βωμού της Αυγούστειας Ειρήνης (*Ara Pacis Augustae*) απαθανατίζει στο μάρμαρο το περιεχόμενο της ονομασίας του, την πρόθεση να γιορταστεί αλλά και να διαρκέσει η παγκόσμια ειρήνη που πέτυχε να εγκαθιδρύσει ο Αύγουστος. Υπάρχουν σμιλεμένα εκεί όλα τα μέλη του αυτοκρατορικού οίκου. Ο γλύπτης θέλησε να συλλάβει μια ορισμένη χρονική στιγμή μέσα στην υλική της πραγματικότητα, κι έτσι απεικόνισε τους συμμετέχοντες όπως ακριβώς είχαν εμφανιστεί εκείνη τη μέρα. Η ιδεολογική παράμετρος είναι παρόμοια με εκείνη που υποφώσκει στην επιτύμβια γλυπτική· αποκαλύπτει τον ίδιο εκείνο «μυστικό ρεαλισμό».

Οι ανασκαφές μάς έχουν επιτρέψει να γνωρίσουμε με σχετική ακρίβεια τι λογής ήταν η ζωγραφική στα χρόνια της Ηγεμονίας, και να διαπιστώσουμε τις μεταμορφώσεις στον διάκοσμο των κατοικιών. Μέχρι τότε, κι από τα τέλη του 2ου αιώνα, κυριαρχούσε το λεγόμενο «αρχιτεκτονικό στυλ», που μιμούνταν την ελληνιστική διακοσμητική τέχνη. Ο τοίχος αντιμετωπιζόταν σαν ένα διαχωριστικό ολωσδιόλου κλειστό. Στη συνέχεια, περίπου από την εποχή του Σύλλα, εμφανίστηκε αυτό που σήμερα ονομάζεται «δεύτερο στυλ»: ο τοίχος δεν αντιμετωπίζεται πλέον από τους διακοσμητές σαν μια επιφάνεια που εμποδίζει το βλέμμα. Ανάμεσα στις ανάγλυφες κολώνες υπάρχουν ζωγραφισμένα παράθυρα μέσα από τα οποία φαίνονται διάφορα τοπία. Συχνά πρόκειται για αγροτικούς βωμούς ή τάφους, τέτοιους που υπήρχαν στην ύπαιθρο: για παράδειγμα, μια κολώνα πάνω σε έναν λοφίσκο και στη βάση του μια μορφή, ένας βοσκός, κάποια χθόνια θεότητα, κάποια νύμφη της περιοχής, ή μια γυναίκα που προσφέρει θυσία σε νεκρό. Όλα αυτά μοιάζουν με τα τοπία που περιγράφονται στα επιγράμματα της *Παλατινής Ανθολογίας*, και ταυτόχρονα θυμίζουν σκηνές από τα *Βουκολικά* του Βιργίλιου.

Περίπου την ίδια περίοδο, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, εμφανί-

ζεται ένα άλλο θέμα, πιο πρωτότυπο, και πιθανότατα ιταλικής (καμπανιανής) αν όχι ρωμαϊκής προέλευσης: οι τοιχογραφίες με αναπαραστάσεις κήπων που δίνουν στον θεατή την ψευδαίσθηση ότι βρίσκεται μέσα σε αληθινό κήπο, ότι έχει μπροστά του, για παράδειγμα, έναν φράχτη από δάφνες που πάνω του κάθονται πουλιά. Οι πιο περίφημες ζωγραφιές αυτού του στυλ βρίσκονται στη Ρώμη, στον Εσκυλίνο λόφο, στο λεγόμενο Auditorium του Μαικήνα, και στην έπαυλη της Λίβιας στην Πρίμα Πόρτα, όπως επίσης στην Πομπηία.

Έτσι, την περίοδο του Ηγεμονίας συνυπάρχουν δύο διακοσμητικά στυλ, δύο διαφορετικές μορφές ευαισθησίας ως προς τη Φύση: η μια την συλλαμβάνει με τη διαμεσολάβηση του ιερού όπως αυτό συμβολίζεται από τις θεότητες που παραδοσιακά ενσαρκώνουν τις διάφορες όψεις του· η άλλη την συλλαμβάνει με την πραγματική της όψη, εκείνη των κήπων. Η πρώτη ανατρέχει στην ελληνική μυθολογία, όπως και οι ποιητές της εποχής, η δεύτερη εκφράζει την ολοένα και μεγαλύτερη προτίμηση των Ρωμαίων να κατασκευάζουν πάρκα αναψυχής, να ξαναβρίσκουν τη «φύση» επινοώντας μια τέχνη των κήπων.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

Αυτή η εξέλιξη της διακοσμητικής ζωγραφικής, που μοιάζει να έχει ελάχιστη σχέση με την ιστορία της Αυτοκρατορίας, έχει πολλά να μας διδάξει, γιατί συνοδεύει τις αλλαγές που έγιναν στη νοοτροπία των ανθρώπων στη διάρκεια του 1ου π.Χ. αιώνα. Το ιδανικό πλαίσιο της ζωής, όπως το επιθυμούν και το οραματίζονται, δεν είναι πλέον το ίδιο. Η καθημερινή ζωή δεν περιστρέφεται πια γύρω από την αγορά, το θέατρο, την αρένα, ή τις δημόσιες στοές, αλλά ολοένα και περισσότερο –κυρίως για τους πιο πλούσιους–, οργανώνεται γύρω από την ιδιωτική κατοικία. Αυτή η ιδιωτική κατοικία μέχρι τότε ήταν συνήθως πολύ μικρή. Ένα ή δύο δώματα πάνω σε ένα είδος σκακιέρας που κάθε της τετράγωνο ήταν και ένα σπίτι. Το σύνολο των κατοικιών που περιβαλλόταν από τέσσερις δρόμους, ονομαζόταν *vicus*. Ανήκε σε κάποιον πλούσιο Ρωμαίο που νοίκιαζε τα σπίτια σε οικογένειες. Υπήρχε στενότητα χώρου, συνωστισμός, κα-

πνοί από τις εστίες φωτιάς, απουσία αποχέτευσης (τα βρώμικα νερά ρίχνονταν σε ένα αυλάκι που υπήρχε στη μέση των δρόμων), και η διαμονή εκεί δεν ήταν καθόλου ευχάριστη. Προς το τέλος του 2ου αιώνα π.Χ., όταν κάποιοι άρχισαν να πλουτίζουν, άφησαν εκείνες τις συνοικίες στους πιο φτωχούς κι εγκαταστάθηκαν σε νέες (λ.χ. στον Εσκυλίνο λόφο)· άρχισαν να χτίζονται σπίτια νέου τύπου, με αίθριο στη μέση και περιστύλιο, όπως τα γνωρίζουμε από την Πομπηία. Αυτός ο τύπος κατοικίας προερχόταν από την ιταλική ύπαιθρο, και ταυτόχρονα υιοθετούσε κάποια χαρακτηριστικά των ελληνιστικών σπιτιών. Στο εσωτερικό του μπορούσαν να κατοικούν αφεντικά και υπηρέτες, και να συγκεντρώνονται κάθε πρωί οι πελάτες που έρχονταν να χαιρετήσουν το αφεντικό του σπιτιού.

Ωστόσο, τον καιρό του Αύγουστου αυτή η εξέλιξη δεν ολοκληρώθηκε – ούτε έμελλε ποτέ να ολοκληρωθεί. Θα βρισκόταν μια μέση λύση, με την εμφάνιση των *insulae*: πολυόροφων οικοδομών, που η καθεμιά δεν ήταν παρά ένα *vicus* του οποίου το κάθε κύτταρο ήταν εξοπλισμένο με τα χρειώδη. Τέτοια θα είναι η Ρώμη των Αντωνίνων, τέτοια είναι και σήμερα ακόμη η αυτοκρατορική Όστια (το επίνειο της Ρώμης), όπως την έφεραν στο φως οι ανασκαφές. Στα πρώτα χρόνια της Αυτοκρατορίας υπήρχε απλά μια γενική επιθυμία να αλλάξει η καθημερινή ζωή. Διαδόθηκε η μόδα των προαστιακών επαύλεων. Ακόμη και άνθρωποι ταπεινοί προσπαθούσαν να αποκτήσουν αυτό που σε παλιότερες εποχές θα ονομαζόταν «αμπέλι», ένα κομμάτι γης αρκετά μακριά από την πόλη, και σε μέρη όπου η γη κόστιζε φθηνότερα. Πήγαιναν εκεί για να περάσουν ώρες και μέρες ηρεμίας, και επειδή ήταν ευκολότερο να προστατευθεί η ιδιωτική ζωή απ' ό,τι στον συνωστισμό της Ρώμης.

Σιγά-σιγά ο Ρωμαίος, που ήταν μέχρι τότε κυρίως πολίτης και αγελαίο ον, μεταμορφώνεται σε άτομο αυτόνομο, ελεύθερο, που αγαπά την ποίηση, τη φιλοσοφία, καθώς και απολαύσεις που δεν είναι απαραιτήτως χυδαίες. Ο Οράτιος διαπίστωνε: «Όλοι γράφουμε, καλλιεργημένοι κι ακαλλιέργητοι...» Υπήρχε λοιπόν μεγάλη πνευματική κίνηση, και αυτό είναι ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της Αυτοκρατορίας. Εκδηλωνόταν παντού, σε όλους τους τομείς – από την πρωτοφανή κυκλοφορία των βιβλίων, μέχρι τις παραστάσεις που κοσμούσαν τους τοίχους των σπιτιών.

ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

Αλλά ενώ διαδίδονταν ο πολιτισμός και οι νέες μορφές ψυχαγωγίας, η ίδια η Πόλη, μολονότι πρωτεύουσα μιας τεράστιας αυτοκρατορίας όπου συνέρρεαν του κόσμου τα πλούτη, κάθε άλλο παρά «μοντέρνα» μπορούσε να θεωρηθεί. Δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί τα δημιουργήματα των ηγεμόνων των ελληνιστικών βασιλείων, τις πόλεις τους με τα αναρίθμητα λαμπρά οικοδομήματα, γυμναστήρια, ναούς, δημόσιες στοές, κλπ.

Στη Ρώμη, οι νικητές στρατηγοί το είχαν έθιμο να προσφέρουν τα λάφυρα από το νικημένο εχθρό για τον εξωραϊσμό της Πόλης, αλλά αυτό αφορούσε σε περιορισμένα σημεία της. Δεν υπήρχε καμία συνεκτική πολεοδομική πολιτική. Τα υπόλοιπα έργα αναθέτονταν στους κήνσορες*, η θητεία των οποίων διαρκούσε περισσότερο από των υπάτων* και των πραιτόρων*, αλλά συχνά επρόκειτο για μεμονωμένα έργα κοινής ωφελείας (δρόμοι ή υδραγωγεία, για παράδειγμα) παρά για υλοποίηση κάποιας πολεοδομικής πολιτικής. Ο Σύλλας στη διάρκεια της δικτατορίας του είχε λιθοστρώσει την Αγορά. Μετά από αυτόν αναστυλώθηκαν τα κτίρια του Καπιτωλίου που είχαν καταστραφεί από μια πυρκαγιά, και κατασκευάστηκε ανάμεσα στις δύο κορυφές του λόφου το μνημειώδες *Tabularium** (όπου θα στεγάζονταν τα αρχεία του Κράτους) με το οποίο ξεκίνησε η χάραξη ενός ρυθμιστικού σχεδίου με βάση το οποίο θα χτίζονταν τα νέα κτίρια της Ρωμαϊκής Αγοράς που θα αντικαταστούσαν τα παλιά όταν αυτά θα γκρεμίζονταν. Όμως για είκοσι πέντε χρόνια τα πράγματα έμειναν ως είχαν.

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ

Όταν επέστρεψε ο Πομπήιος από την Ανατολή, δεκαπέντε χρόνια μετά την ανέγερση του *Tabularium*, δεν έκρινε σκόπιμο να αλλάξει οτιδήποτε στο παλιό Forum. Διάλεξε το νότιο μέρος του Πεδίου του Άρεως για να ανεγείρει ένα θέατρο, το πρώτο στη Ρώμη που δεν ήταν ξύλινο και προσωρινό, όπως προέβλεπε ο νόμος. Πράγματι, οι

συγκλητικοί απαγόρευαν την κατασκευή μόνιμων θεάτρων, ίσως επειδή γνώριζαν, από το παράδειγμα των ελληνικών πόλεων, ότι οι συγκεντρωμένοι θεατές δεν περιορίζονταν στην παρακολούθηση του θεάματος. Αργά ή γρήγορα ανακινούσαν πολιτικά θέματα, κάνοντας έτσι κατάχρηση της λειτουργίας που ανήκε στους *contiones* (τα μέλη της εκκλησίας του δήμου) υπό τον έλεγχο ενός αξιωματούχου που κατείχε το *ius agendi cum popolo*, το δικαίωμα διαλόγου με τους πολίτες. Για να δώσει στο θέατρό του μια επίφαση νομιμότητας, ο Πομπήιος έφτιαξε στην κορυφή των κερκίδων ένα ναό στη Νικηφόρο Αφροδίτη με τον οποίο συνδέθηκαν οι *Honos* και *Virtus*, η Δόξα και η Ανδρεία – σύμβολα, προφανώς, των αρετών του κτήτορα. Έτσι, οι κερκίδες έμοιαζαν με σκάλα που οδηγούσε στον ναό της θεάς, και ολόκληρος ο χώρος θύμιζε τέμενος.

Χτισμένο σε ένα σημείο της πόλης όπου, θεωρητικά, οι ιδιώτες δεν είχαν το δικαίωμα να χτίζουν, αποτελούσε παράδειγμα της μεγαλοπρέπειας που μπορούσε να επιδείξει ένας ευτυχισμένος *imperator* προκειμένου να υπηρετήσει το ρωμαϊκό λαό. Ήταν όμως ένα μεμονωμένο παράδειγμα, που δεν έλυνε το πρόβλημα του πολεοδομικού σχεδιασμού της Ρώμης, και διαιώνιζε την παραδοσιακή οικοδομική αναρχία. Ο Καίσαρ, αντίθετα, είχε αντιληφθεί πλήρως το πρόβλημα. Διαπίστωσε ότι η Πόλη όχι μόνο δεν είχε αρκετό χώρο για κατοικίες, αλλά και ότι τα δημόσια κτίρια ήταν ανεπαρκή και διόλου λειτουργικά. Ιδίως το Πεδίο του Άρεως καταλαμβανόταν, όλο και περισσότερο, από ιδιωτικές κατασκευές. Για να το μεγαλώσει, ο Καίσαρ σκέφτηκε αρχικά να εκτρέψει τον ρου του Τίβερη προς τα δυτικά, κατά μήκος των λόφων του σημερινού Βατικανού. Όμως οι θρησκευτικές αρχές δήλωσαν στους συγκλητικούς ότι ένα τέτοιο σχέδιο ήταν αντίθετο προς τη θέληση των θεών. Ο Καίσαρ αναγκάστηκε να υποκύψει. Περιορίστηκε στη διεύρυνση του ήδη υπάρχοντος χώρου, όσο ήταν δυνατόν, κι έφτιαξε τις *Saepta**, τον χώρο όπου γίνονταν οι εκλογές και ψηφίζονταν οι νόμοι. Το έργο ολοκληρώθηκε αργότερα από τον Αγρίππα.

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ

Ο Καίσαρ είχε την πρόθεση να προσανατολίσει την παλιά Αγορά με βάση την οικοδομική γραμμή του *Tabularium*, να φτιάξει ένα παραλληλόγραμμο, όσο κανονικό γινόταν, που θα περιλάμβανε όλο τον χώρο ανάμεσα στο Καπιτώλιο, τον Παλατίνο λόφο, τη Βέλια και τους πρόποδες των λόφων. Σχεδίαζε να κατασκευάσει, νοτιοδυτικά της πλατείας, μια βασιλική που θα ήταν η προέκταση της βασιλικής της Αιμιλίας, και η οποία θα έκλεινε την Αγορά από τα βορειοανατολικά. Αυτές θα ήταν οι δύο μακρύτερες πλευρές του παραλληλόγραμμου. Ο Καίσαρ δεν έζησε για να δει την ολοκλήρωση των έργων· τα συνέχισε και τα αποπεράτωσε ο Αύγουστος. Η νέα βασιλική ονομάστηκε *basilica Julia*.

Ένα άλλο μνημείο της παλαιάς Αγοράς, η αρχαία *curia** όπου γίνονταν οι συνελεύσεις της Συγκλήτου, αντικαταστάθηκε επί Καίσαρα. Η τοποθεσία του δεν άλλαξε, εξ αιτίας της πολιτικής της σημασίας: η η *curia* βρισκόταν δίπλα στο *comitium*, τον χώρο της εκκλησίας του δήμου, που μέχρι τον 2ο π.Χ. αιώνα ήταν το θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο της πόλης και εξακολουθούσε, τουλάχιστον συμβολικά, να διατηρεί αυτό τον χαρακτήρα. Το *comitium* ανήκε θεωρητικά στον λαό και η *curia* δεν μπορούσε να χωριστεί από αυτό. Έπρεπε να υπάρχει διαρκής επικοινωνία ανάμεσα στον *populus* και τη *senatus*. Έτσι το ήθελε η υπεραιωνόβια παράδοση, να υλοποιείται επί εδάφους ο τύπος «*Senatus populusque Romanus*», που όριζε την πόλη από τις συνιστώσες της. Εκεί βρισκόταν η καρδιά του ρωμαϊκού Κράτους και ήταν αδύνατη οποιαδήποτε αλλαγή. Έτσι, η *curia* παρέμεινε στο σημείο που την είχε τοποθετήσει έξι-επτά αιώνες νωρίτερα ο Τύλλος Οστίλιος. Τα έργα για το νέο κτίριο της *curia* μόλις είχαν αρχίσει όταν ο Καίσαρ δολοφονήθηκε. Αποπερατώθηκε και αυτό από τον Αύγουστο, μετά τον θρίαμβό του, το 29 π.Χ.

Η Αγορα του Καισαρα

Τέλος (και αυτή τη φορά το έργο ολοκληρώθηκε πριν από το θάνατο του δικτάτορα), ο Καίσαρ ανέλαβε, ενόσω ήταν Ανθύπατος Γαλατίας, να ανεγείρει προς τιμή της προστάτιδάς του Venus (Αφροδίτης) Genitrix, της «μυστικής» μητέρας της *gens** *Julia*, ένα μνημειώδη ναό, στη μέση ενός ιερού περιβόλου φτιαγμένου με τον τρόπο της ελληνιστικής αγοράς, περιτριγυρισμένου από στοές όπου θα μπορούσαν να εγκατασταθούν οι έμποροι και κυρίως οι αργυραμοιβοί (*argentarii*), που μέχρι τότε βρίσκονταν στριμωγμένοι στο παλιό Αργιλέτο, πίσω από τη βασιλική της Αιμιλίας. Ο χώρος που διαμορφώθηκε γύρω από τον ναό της Αφροδίτης ονομάστηκε *Forum* του Καίσαρα. Ήταν το πρώτο μιας σειράς αυτοκρατορικών αγορών (*fora*) που έμελλε να κατασκευαστούν στη συνέχεια, δίνοντας στο κέντρο της πόλης την οριστική της όψη.

Πολεοδομια και Ιδεολογια

Είναι φανερό ότι ο Καίσαρ, επιχειρώντας την πολεοδομική αναμόρφωση της πόλης, ακολουθούσε μια συγκεκριμένη πολιτική δικής του έμπνευσης. Οι *Saepta** αντιπροσώπευαν τη δημοκρατική συνιστώσα της Ρώμης. Η *curia*, ανανεωμένη και εξωραϊσμένη, υπογράμμιζε τη σημασία της Συγκλήτου – την αριστοκρατική συνιστώσα. Όσο για τον ίδιο, δεν θέλησε να αποκτήσει κατοικία που θα έκανε πολύ εμφανή το μοναρχικό χαρακτήρα της εξουσίας του, γι' αυτό εγκαταστάθηκε στη *Domus Publica*, μια προέκταση του Οίκου των Εστιάδων Παρθένων, στην Αγορά, που ήταν ο παραδοσιακός χώρος διαμονής των Μεγάλων Ποντίφηκων (καθώς και των βασιλέων, πριν από την επανάσταση του 509 π.Χ.). Αποτυπωνόταν έτσι πάνω στο ιερό χώμα της Πόλης ο συσχετισμός των εξουσιών.

Ο Λύγουστος διατήρησε εκείνο το συμβολικό σχήμα, τροποποιώντας το ωστόσο σε ένα σημείο. Για όσον καιρό ζούσε ο Λέπιδος, (ο οποίος παρέμενε, επισήμως, Μέγιστος Ποντίφηξ*), συνέχισε να κατοικεί στον Παλατίνο λόφο, στην παλιά κατοικία του ρήτορα Ορτέν-

σιου, αντίπαλου του Κικέρωνα. Και όταν ο Λέπιδος πέθανε, το 12 π.Χ., έχτισε αμέσως, στον ίδιο λόφο και δίπλα στο σπίτι του, μια καινούργια *Domus Publica*, όπου θα έμενε ο ίδιος, καθώς κι ένα ναΐσκο της Εστίας –που εγκαινιάστηκε στις 28 Απριλίου της ίδιας χρονιάς–, ο οποίος αποκαθιστούσε τον αιώνιο δεσμό ανάμεσα στη θεά και στον κατ' εξοχήν εκπρόσωπό της. Έτσι η προστάτιδα της Ρώμης, από την «εστία» της συνέχιζε να ασκεί την προστατευτική δύναμή της πάνω στην Πόλη, από τον Παλατίνο λόφο όπου θα κατοικούσε εφ' εξής ο φορέας της ιερωσύνης.

Βλέπουμε ότι ο πολεοδομικός σχεδιασμός του Καίσαρα, τις αρχές του οποίου ακολούθησε ο Αύγουστος, βασίζεται σε μια αντίληψη περισσότερο ιδεολογική παρά πραγματιστική. Η Πόλη δεν είναι μόνο ένα σύνολο σπιτιών και κτιρίων χτισμένων στην τύχη, στη διάρκεια των αιώνων· είναι μία πνευματική οντότητα. Ο ναός του Δία στο Καπιτώλιο είναι το αλληγορικό της κέντρο· το ίδιο ισχύει και για το ναό της Εστίας, της θεάς που εξασφαλίζει ευημερία και ασφάλεια και εμπνέει τη δράση του «βασιλιά» – αν και η ιδέα της παραμένει στις συνειδήσεις των ανθρώπων λίγο-πολύ συγκεχυμένη.

Η πολεοδομία δεν ήταν αποκλειστικά θέμα των αρχιτεκτόνων ούτε εξαρτιόταν μόνο από τη μόδα, όπως συχνά πιστεύεται. Βέβαια, η προηγούμενη ελληνιστική παράδοση έπαιξε σημαντικό ρόλο, αλλά τα πρότυπά της τροποποιήθηκαν και προσαρμόστηκαν στο ιδεολογικό σύστημα αυτής της πνευματικής και υλικής οντότητας που είναι η ρωμαϊκή πόλη. Έτσι γεννήθηκε το πολεοδομικό πρότυπο που διαδόθηκε σχεδόν σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία, ή τουλάχιστον στις περιοχές όπου δεν προϋπήρχε ο ελληνικός πολεοδομικός σχεδιασμός. Κάθε επαρχιακή ρωμαϊκή πόλη διέθετε τα κτίρια και τους χώρους της μητρόπολης. Παντού χτιζόταν ένα Καπιτώλιο, σύμβολο ενότητας της Αυτοκρατορίας και θρησκευτικό κέντρο. Παντού χτιζόταν επίσης μία *curia* για τις συνελεύσεις της τοπικής Συγκλήτου. Επίσης, υπήρχε μια πλατεία γύρω από την οποία ήταν διαταγμένα τα δημόσια κτίρια. Λειτουργούσε ως Αγορά· και όπως το Forum της Ρώμης, περιστοιχιζόταν από μια ή περισσότερες βασιλικές που χρησίμευαν ταυτόχρονα ως κέντρα εμπορικών συναλλαγών, ως χώροι συνάντησης, και μερικές φορές ως δικαστήρια αστικών υποθέσεων.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ

Αυτός ήταν ο χαρακτήρας της αυτοκρατορικής πολεοδομίας που θεμελίωσε ο Καίσαρ. Ο Αύγουστος συνέχισε την υλοποίησή της με τη βοήθεια του συντρόφου του Βιπσάνιου Αγρίππα. Ο τελευταίος έγινε και γαμπρός του το 21 π.Χ.· όμως ήδη από καιρό ήταν ο συνεργάτης του σε αυτή την ανανέωση της Πόλης, σε αυτή την εκ νέου διευθέτηση που ήταν παράλληλη με την αναδιοργάνωση της δημόσιας ζωής συνολικά.

Το έργο του Αγρίππα ήταν κολοσσιαίο. Το ξεκίνησε ήδη από το 33 π.Χ. στη διάρκεια της δημαρχιακής του θητείας που –σύμφωνα με το έθιμο– ακολούθησε μετά τη λήξη της υπατικής θητείας. Ανέλαβε αρχικά να επισκευάσει και να επεκτείνει το σύστημα των υδραγωγείων, που δεν επαρκούσε πλέον για την ύδρευση μιας τόσο πυκνοκατοικημένης περιοχής, ούτε τηρούσε κανόνες υγιεινής. Στη συνέχεια αντιμετώπισε το πρόβλημα των υπονόμων, που είχαν φράξει ή καταρρεύσει. Ο Αγρίππας δεν δίστασε, για να λάβει ο ίδιος γνώση του προβλήματος, να διαπλεύσει με βάρκα την *Cloaca Maxima*, το ρέμμα-συλλέκτη αποβλήτων που διέσχιζε την κοιλάδα του Forum. Τα γιγάντια εκείνα έργα προκάλεσαν τον θαυμασμό του ιστορικού Διονύσιου Αλικαρνασσέα ο οποίος –περί το 7 π.Χ.– θεωρούσε ότι τα πιο λαμπρά υλικά επιτεύγματα της Ρώμης ήταν τα υδραγωγεία, οι λιθόστρωτοι δρόμοι και οι υπόνομοι (III, 67)· και πρόσθετε ότι ο θαυμασμός του δεν οφειλόταν μόνο στη χρησιμότητα εκείνων των έργων αλλά και στα τεράστια χρηματικά ποσά που είχαν κοστίσει. Αποκαλυπτική παρατήρηση, που δείχνει τη συμβολή της εξουσίας στη συλλογική ζωή. Οι ελληνιστικές πόλεις είχαν μεγάλα προβλήματα χρηματοδότησης των δημόσιων έργων, λιγότερο λόγω έλλειψης πόρων και περισσότερο εξ αιτίας της χρόνιας κακοδιαχείρισης από την οποία έπασχαν. Αντίθετα, στη Ρώμη η οικονομική διαχείριση βρισκόταν υπό εξονυχιστικό έλεγχο. Αυτή η δημοσιονομική αυστηρότητα είναι ένα από τα θετικά στοιχεία της Ηγεμονίας, τουλάχιστον στο ξεκίνημά της.

Η Αναβίωση των Παλαιών Λατρειών

Μετά από τη νίκη τους, και χωρίς να περιμένουν την οικονομική αναδιοργάνωση του Κράτους, ο Αύγουστος και ο Αγρίππας συνέχισαν την πολιτική του Καίσαρα, εστιάζοντας το ενδιαφέρον τους στα λατρευτικά οικοδομήματα, στους ναούς και βωμούς των οποίων η παλαιότητα εκτός από αξιοσέβαστους τους έκανε ευάλωτους στη φθορά. Πολλοί από αυτούς ήταν ήδη ερειπωμένοι. Ο ναός του Φερέτριου Διός στο λόφο του Καπιτωλίου δεν είχε στέγη. Και ο άνθρωπος που το υπέδειξε στον Ηγεμόνα ήταν ο Αττικός, φίλος του Κικέρωνα. Ο Αττικός ήταν Επικούρειος*: δεν πίστευε στην θεία πρόνοια ή στη θεϊκή παρέμβαση στα ανθρώπινα πράγματα· όμως θεωρούσε ότι ο σεβασμός του ιερού είναι κάτι πολύ σημαντικό, σε κάθε ανθρώπινη κοινότητα. Αυτή την αίσθηση μας μεταφέρουν και οι στίχοι του Οράτιου, που λέει ότι η αδιαφορία προς το ιερό είναι δείγμα ηθικής διαστροφής, και προμηνύει την παρακμή των πόλεων, την σταδιακή απώλεια της ψυχής τους. Αυτό που προσφέρουν οι θεοί στον άνθρωπο δεν είναι μια σειρά από θαύματα, αλλά μια διαρκής έμπνευση που τον ανυψώνει στην αιωνιότητα. Έτσι το αντιλαμβανόταν και ο Αύγουστος. Η αναστήλωση των αρχαίων ναών και βωμών ήταν μια ηθική επιταγή, ουσιωδέστατη για μια πολιτική που ήθελε να αναμορφώσει τα ήθη και να επαναφέρει τις παλιές αξίες. Έτσι, ο κατάλογος των λατρευτικών κτιρίων που αναστήλωσε ή έχτισε είναι πολύ μακρύς. Στα χρόνια του η Ρώμη άρχισε να καλύπτεται από ναούς, ναΐσκους και βωμούς κάθε λογής, που ο καθένας τους θύμιζε τους παλιούς καιρούς, τότε που οι αρετές των πολιτών στήριζαν το μεγαλείο του Κράτους.

Στο περιθώριο αυτής της επίσημης θρησκείας, άλλες θεότητες, φερμένες από την Ανατολή, είχαν εγκατασταθεί στην Πόλη. Ήταν ακόμη πολύ λίγες και συναντούσαν τη ζωηρή αντίδραση των εκπροσώπων της παραδοσιακής θρησκείας. Έτσι η θεά Ίσις*, που είχε εγκατασταθεί στο Καπιτώλιο, γρήγορα εκδιώχθηκε. Η Μεγάλη Μητέρα (Κυβέλη), εγκατεστημένη στον Παλατίνο λόφο από τον καιρό των Καρχηδονιακών Πολέμων με τη σύμφωνη γνώμη των Πατέρων, είχε εγκλιματιστεί και εκρωμαϊστεί θαυμάσια· κι έτσι δεν τέθηκε

θέμα εκδίωξής της και απαγόρευσης των τελετουργιών των οποίων ήταν προστάτρια· αλλά η λατρεία της απαλύνθηκε και εξανθρωπίστηκε. Κι άλλες ανατολικές λατρείες ξεφύτρωναν εδώ κι εκεί στην Ιταλία, προπάντων στην Καμπανία, μια χώρα ανοιχτή σε όλους τους ταξιδιώτες που έρχονταν από τις εξελληνισμένες περιοχές. Όλες οι λατρείες εκεί ήταν ανεκτές. Η Ίσις λατρευόταν στην Πομπηία, όπως στη Δήλο ή αλλού, με παραδοσιακές τελετές. Οι κάτοικοι της Πομπηίας ήταν ελεύθεροι να τη δεχτούν· όμως το χώμα της Ρώμης έπρεπε να παραμείνει αμόλυντο από τις *superstitiones* – δηλαδή λατρείες και τελετουργίες που δεν επιβεβαίωναν τη θρησκεία των προγόνων, μήτε τα ιερά βιβλία της Σίβυλλας, μήτε τους οιωνούς, μήτε την εξουσία του *Pontifex Maximus*, δηλαδή του ίδιου του ηγεμόνα. Τι θα γινόταν αν εκείνες οι *superstitiones* έφταναν μέχρι τις όχθες του Τίβερη και εισέβαλλαν στους ιερούς λόφους;

Το έργο του Αγρίππα περιλάμβανε ακόμη κάτι που ήδη υπήρχε στις πόλεις της Καμπανίας αλλά για τη Ρώμη ήταν νεωτερισμός: τις *θέρμες* (λουτρά), την ιταλική εκδοχή του ελληνικού γυμναστηρίου. Στις ελληνιστικές πόλεις η κατασκευή ενός γυμναστηρίου ήταν μια κατ' εξοχήν βασιλική πράξη. Επιλέγοντας να χτίσει τις θέρμες στο Πεδίο του Άρεως, ο Αγρίππας μπορούσε να επικαλεστεί την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας παλαίστρας για τους νεαρούς Ρωμαίους, οι οποίοι ήδη εξασκούνταν στην τέχνη των όπλων σε εκείνο τον χώρο. Έτσι, η παράδοση διασωζόταν, τουλάχιστον φαινομενικά· αλλά η μετέπειτα εμπειρία έδειξε ότι στις θέρμες σύχναζε ένα εντελώς διαφορετικό κοινό, που καθιέρωνε ένα τρόπο ζωής μέχρι τότε απαγορευμένο στους Ρωμαίους: την απόλαυση των βραδινών συναντήσεων και των πολύωρων ατμόλουτρων. Όπως σωστά ειπώθηκε, οι θέρμες ήταν «οι επαύλεις των φτωχών». Μια νέα κουλτούρα ψυχαγωγίας αναδυόταν και γενικευόταν. Και για τους ίδιους λόγους, τα θέατρα –επί μακρόν απαγορευμένα–, άρχισαν να πολλαπλασιάζονται. Ο Καίσαρ σχεδίαζε να κατασκευάσει ένα, στους πρόποδες του Καπιτωλίνου λόφου, που θα ανταγωνιζόταν το θέατρο του Πομπήιου. Γι' άλλη μια φορά ήταν ο Αύγουστος που το οικοδόμησε, και το αφιέρωσε στη μνήμη του Μάρκελου, ανεψιού και γαμπρού του, που τον προόριζε για διάδοχό του, αλλά εκείνος πέθανε το 23 π.Χ. σε ηλικία δεκαοκτώ ετών. Το θέατρο πρέπει να εγκαινιάστηκε το 17

π.Χ.· χρησιμοποιήθηκε για τους Αγώνες της Εκατονταετηρίδας*, σύμβολο της οικουμενικής ανανέωσης που είχε επαγγελθεί και υλοποιούσε ο Αύγουστος. Η αυγούστεια πολεοδομία δεν ήταν καθόλου τυχαία.

ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Όλα εκείνα τα έργα κόστιζαν πολύ ακριβά. Ο Αύγουστος και ο Αγρίππας διέθεσαν τα κέρδη που αποκόμισαν από τους εμφυλίους πολέμους και από τις κατασχέσεις. Οι περιουσίες των αντιπάλων τους απέδωσαν τεράστια ποσά που επενδύθηκαν προς όφελος του δημοσίου συμφέροντος. Δεν χρησιμοποιήθηκαν όμως όλα. Ο Ηγεμόνας κράτησε ένα μεγάλο μέρος, που αποτέλεσε το *fiscus*, την τεράστια προσωπική του περιουσία που θα του επέτρεπε, όταν θα έφτανε η ώρα, να προβεί σε γενναιόδωρες πράξεις, κυρίως προς συγκλητικούς που είχαν χρεωκοπήσει. Εκείνη την περιουσία την αποτελούσαν κυρίως κτήματα στις επαρχίες. Τα διαχειρίζονταν επίτροποι που είχαν αναλάβει την αξιοποίησή τους.

Από την άλλη, ο Αύγουστος επέβαλε νέους φόρους, που κατέληγαν στο δημόσιο ταμείο που διαχειριζόταν η Σύγκλητος, καθώς και σε ένα άλλο ειδικό ταμείο, το *aerarium militare*, αρμόδιο για την κάλυψη στρατιωτικών δαπανών, όπως θα δούμε παρακάτω.

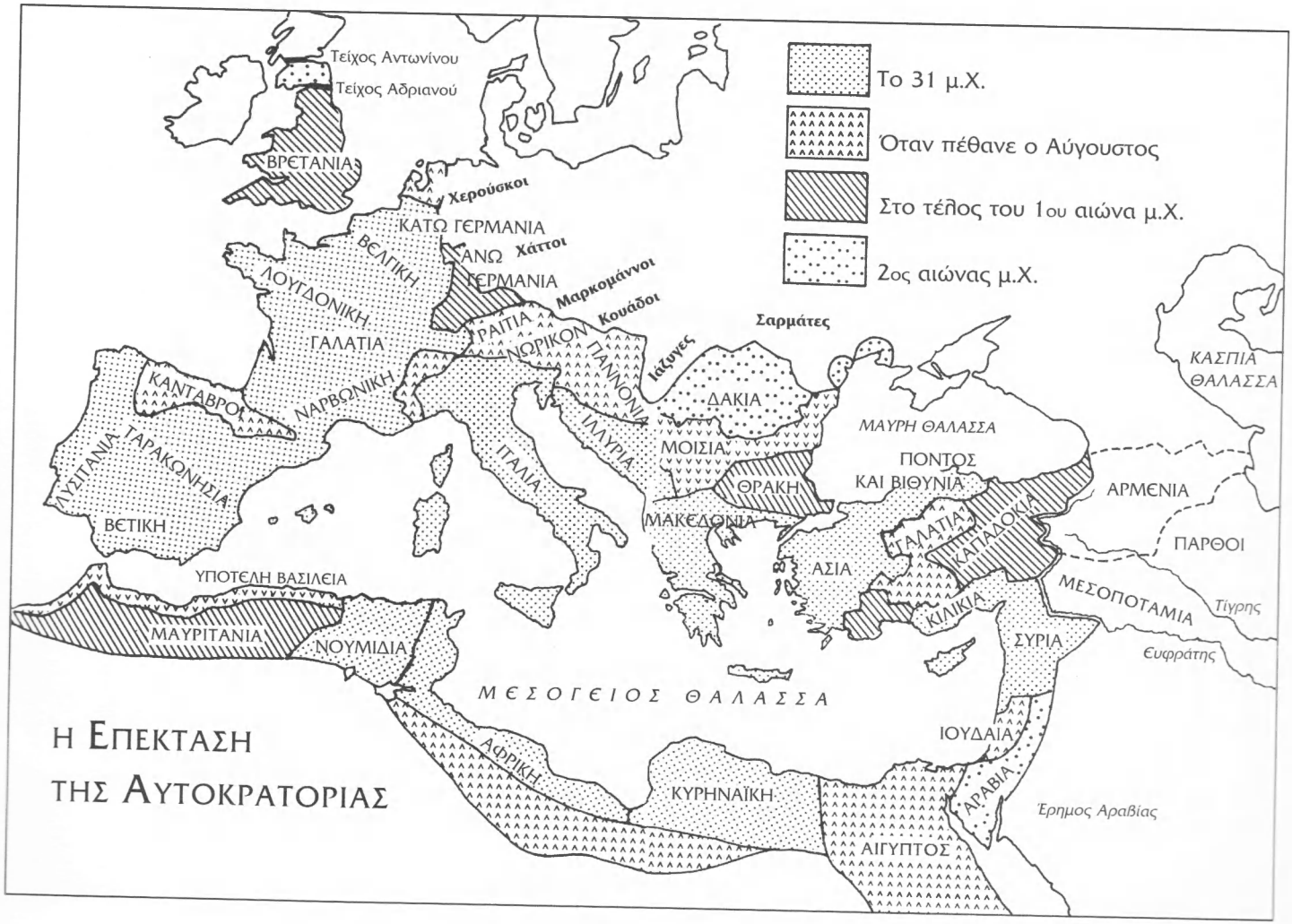
Το 31 μ.Χ.
Όταν πέθανε ο Αύγουστος
Στο τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ.
2ος αιώνας μ.Χ.
Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
Τείχος Αντωνίνου
Τείχος Αδριανού
ΒΡΕΤΑΝΙΑ
Χερούσκοι
ΚΑΤΩ ΓΕΡΜΑΝΙΑ
ΑΝΩ ΓΕΡΜΑΝΙΑ
Χάττοι
Μαρκομάννοι
Κουάδοι
ΒΕΛΓΙΚΗ
ΛΟΥΓΔΟΝΙΚΗ ΓΑΛΑΤΙΑ
ΡΑΙΤΙΑ
ΝΩΡΙΚΟΝ
ΠΑΝΝΟΝΙΑ
Ιαζυγες
Σαρμάτες
ΚΑΝΤΑΒΡΟΙ
ΝΑΡΒΩΝΙΚΗ
ΔΑΚΙΑ
ΚΑΣΠΙΑ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΛΥΣΙΤΑΝΙΑ ΤΑΡΑΚΩΝΗΣΙΑ
ΒΕΤΙΚΗ
ΙΤΑΛΙΑ
ΙΛΛΥΡΙΑ
ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΜΟΙΣΙΑ
ΠΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΒΙΘΥΝΙΑ
ΘΡΑΚΗ
ΑΡΜΕΝΙΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΓΑΛΑΤΙΑ
ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ
ΠΑΡΘΟΙ
ΑΣΙΑ
ΥΠΟΤΕΛΗ ΒΑΣΙΛΕΙΑ
ΚΙΛΙΚΙΑ
ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ
Τίγρης
Ευφράτης
ΜΑΥΡΙΤΑΝΙΑ
ΝΟΥΜΙΔΙΑ
ΣΥΡΙΑ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΙΟΥΔΑΙΑ
ΑΦΡΙΚΗ
ΚΥΡΗΝΑΪΚΗ
ΑΡΑΒΙΑ
Έρημος Αραβίας
ΑΙΓΥΠΤΟΣ

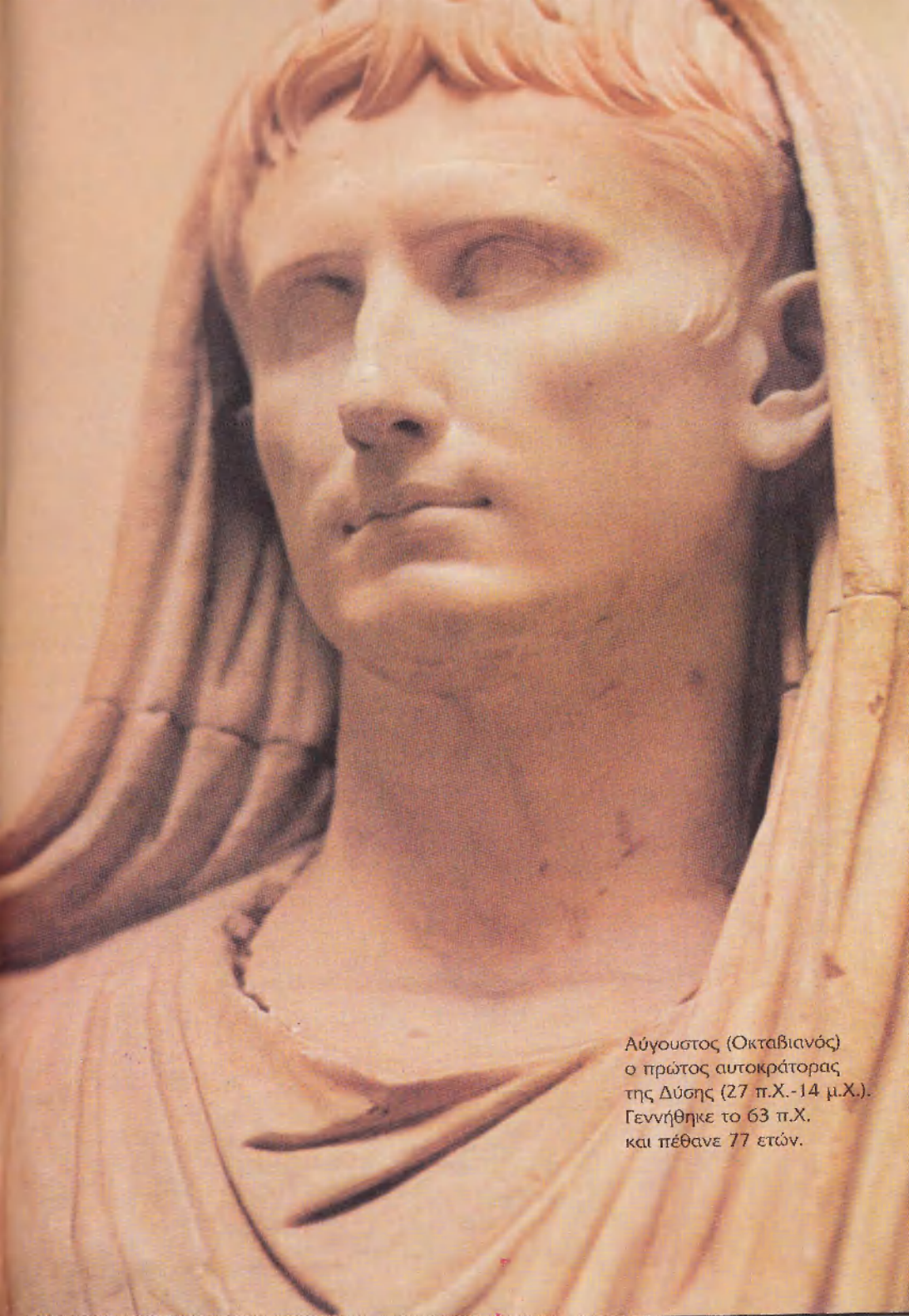

Αύγουστος (Οκταβιανός)
ο πρώτος αυτοκράτορας
της Δύσης (27 π.Χ.-14 μ.Χ.).
Γεννήθηκε το 63 π.Χ.
και πέθανε 77 ετών.

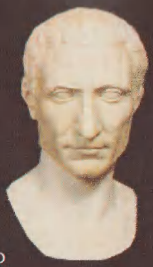

Πριν τη δολοφονία του, ο Ιούλιος Καίσαρ (100-44 π.Χ.), για λόγους που μόνο ο ίδιος γνώριζε, και παρ' ότι μπορούσε να ορίσει άλλους διαδόχους, είχε υιοθετήσει τον ανηψιό του Οκταβιανό, καθιστώντας τον έτσι νόμιμο «κληρονόμο» του.

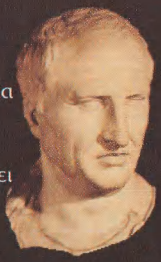

Ο Κικέρων (106-43 π.Χ.) ήλπιζε ότι ο νεαρός Οκταβιανός θα επανέφερε τη δημοκρατία, σε συνεργασία με τον ίδιο. Όμως η στάση της Συγκλήτου ανάγκασε τον Οκταβιανό να συμμαχήσει με τον Αντώνιο, ο οποίος μισούσε τον Κικέρωνα. Ο Οκταβιανός δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να αποτρέψει τον θάνατο του μεγάλου πολιτικού.

Η Λίβια (58 π.Χ. - 29 μ.Χ.) σύζυγος του Οκταβιανού και μητέρα (από προηγούμενό της γάμο) του διαδόχου του Τιβέριου. Έμεινε πιστή στον άνδρα της μέχρι το θάνατό του.

Ο Αγρίππας (64-12 π.Χ.) δεξί χέρι του Οκταβιανού, εμπνευστής της πολιτικής του.

Στην καμέα (μινιατούρα από σαρδόνυχα μεγέθους 22,3 x 18,7 cm.) παριστάνεται ο Αύγουστος (κατ' άλλους, ο Τιβέριος) καθισμένος πλάι στη Ρώμη, ενώ πίσω του προσωποποιημένη η Οικουμένη τον στέφει Νικητή.

1ος αιώνας μ.Χ. Μετά τον Αύγουστο:

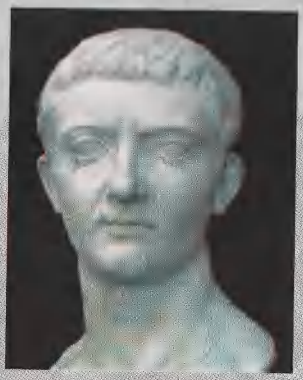

Τιβέριος 14-37 μ.Χ.

Καλιγούλας 37-41 μ.Χ.

Κλαύδιος 41-54 μ.Χ.

Νέρων 54-68 μ.Χ.

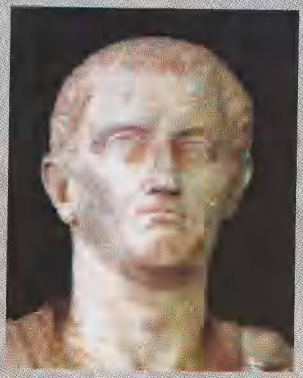

Γάλβας 69 μ.Χ.

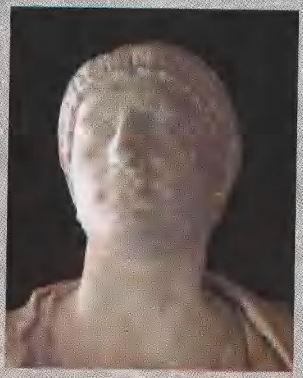

Όθων 69 μ.Χ.

Βεσπασιανός 69-79 μ.Χ.

Τίτος 79-81 μ.Χ.

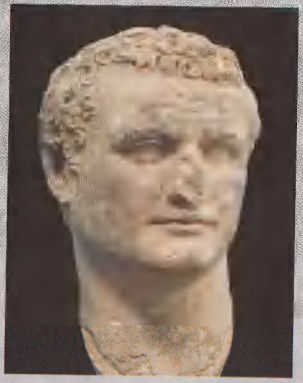

Δομιτιανός 81-96 μ.Χ.

Οι πέντε «Καλοί Αυτοκράτορες» (96 ~ 180 μ.Χ.)

Η εποχή τους θεωρήθηκε «η πιο ευτυχισμένη που έζησε ποτέ ο δυτικός άνθρωπος». Επί Μάρκου Αυρήλιου οι πρώτες βαρβαρικές εισβολές ήρθαν να απειλήσουν την ευημερία και ειρήνη των κατοίκων της αυτοκρατορίας.

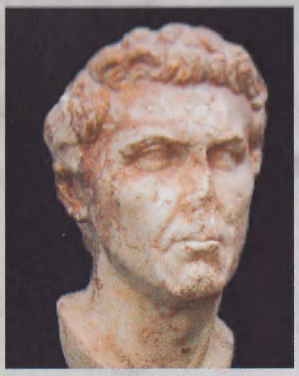

Νέρβας 96-98 μ.Χ.

Τραϊανός 98-117 μ.Χ.

Αδριανός 117-138 μ.Χ.

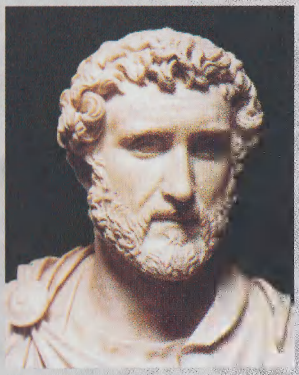

Αντωνίνος ο Ευσεβής 139-161 μ.Χ.

Μάρκος Αυρήλιος 161-180 μ.Χ.

Κόμμοδος 180-192 μ.Χ.

Η Αποθέωση του Αντωνίνου Ευσεβούς

Ο Αδριανός ανακηρύσσεται αυτοκράτορας

49 μ.Χ. Ο Κλαύδιος και η σύζυγός του Αγριππίνα η Νεότερη, που εδώ απεικονίζεται ως Κυβέλη (θεά της γονιμότητας). Αντίκρυ τους (δεξιά) ο Γερμανικός με την Αγριππίνα την Πρεσβύτερη.

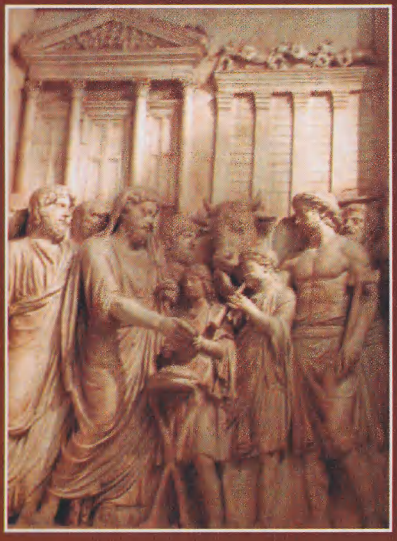

Ο Μάρκος Αυρήλιος ασκεί ιερατικά καθήκοντα ως pontifex maximus

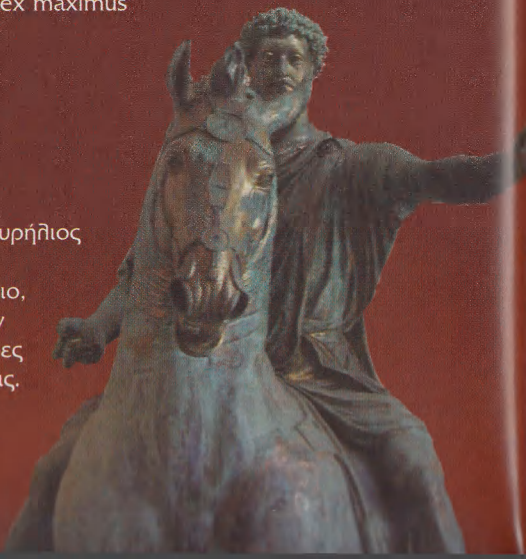

Ο Στωικός φιλόσοφος-αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος έγραψε το φιλοσοφικό του έργο «*Εις Εαυτόν*» στα ελληνικά. Είναι το πνευματικό του ημερολόγιο, που κρατούσε στη διάρκεια της εκστρατείας στον Δούναβη, και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές της στωικής πρακτικής (ηθικής) φιλοσοφίας.

Ακριβής αναπαράσταση του Παλατίνου Λόφου και των πέριξ.
1. Forum 2. Κολοσσαίον 3. Ανάκτορα του Παλατίνου Λόφου 4. Στάδιον
5. Υδραγωγείο 6. Circus Maximus 7. Septizonium

Το περίφημο υδραγωγείο της Νιμ (Γαλλία), έργο τέχνης και υψηλής τεχνικής των Ρωμαίων μηχανικών. Χτίστηκε το 19 π.Χ. υπό την επίβλεψη του Αγρίππα

Κοπέλες σε γυμναστική επίδειξη. Ένα από τα ψηφιδωτά που κοσμούν την «Villa Romana» στην Piazza Armerina της Σικελίας. (Τέλη του 3ου αι. μ.Χ. Το «μπικίνι» έμελλε να επανεμφανιστεί ύστερα από 17 αιώνες).

Αναπαράσταση πολυκατοικίας (*insula*) στην Όστια. Ο Αύγουστος απαγόρεψε την οικοδόμηση πολυκατοικιών ύψους άνω των 21 μ., επειδή οι κατασκευές αυτές ήταν επισφαλείς και κατέρρεαν εύκολα. Ο Πλούταρχος (*Κράσσος* 2.5) σημείωνε: «...συνηθισμένο στην Ρώμη, κτίρια να πιάνουν φωτιά ή να γκρεμίζονται λόγω του μεγάλου βάρους και μεγέθους τους...»

Αναπαράσταση των Λουτρών (*Thermae*) του Διοκλητιανού (300 μ.Χ.), μέρος των οποίων σώζεται μέχρι σήμερα.

Είναι ενδεικτικά του ότι οι αυτοκράτορες ακόμα και στα τέλη του 3ου αιώνα εξακολουθούσαν να διαθέτουν τεράστιους πόρους για την οικοδόμηση μεγαλοπρεπών κτιρίων.

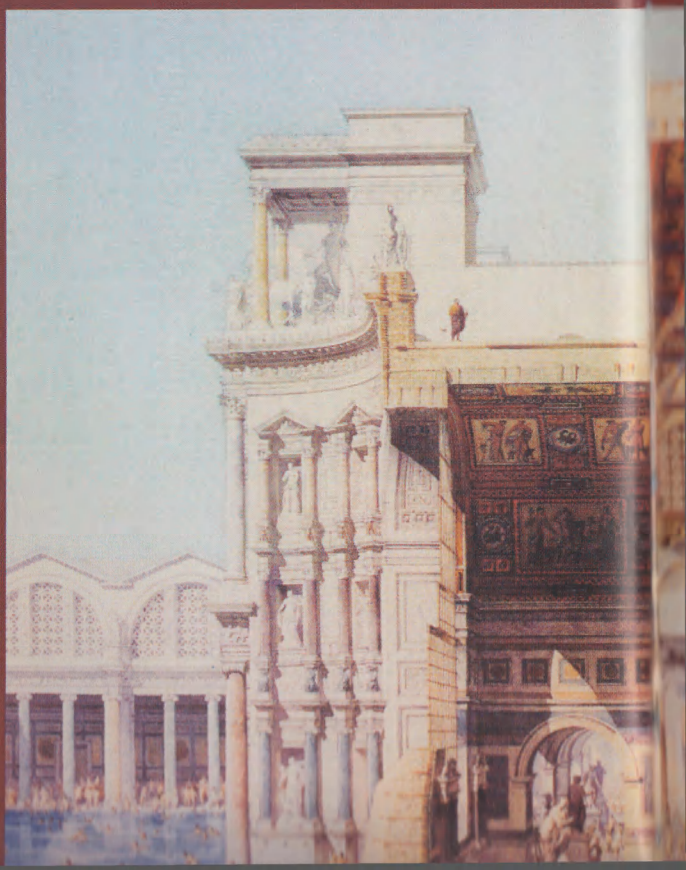

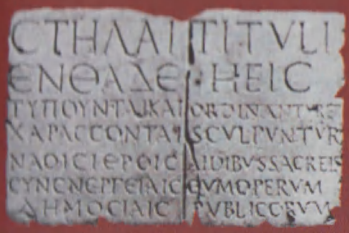

«ΕΚΤΕΛΟΥΝΤΑΙ ΠΑΡΑΓΓΕΛΙΑΙ»
Αναλαμβάνουμε τη χάραξη επιγραφών και στις δύο γλώσσες, για την εξυπηρέτηση ναών και δημοσίων έργων...

Εμπόριο μαξιλαριών

Το Πάνθεον της Ρώμης άρχισε να κτίζεται το 121 μ.Χ. επί Αδριανού. Είναι ένα από τα πρώτα κτίρια με τρούλο, ο οποίος συμβολίζει τον ουρανό, όπου γύρω από το μεγάλο oculus στο κέντρο (δηλ. τον ήλιο που φωτίζει τα πάντα) περιστρέφονται οι πλανήτες.

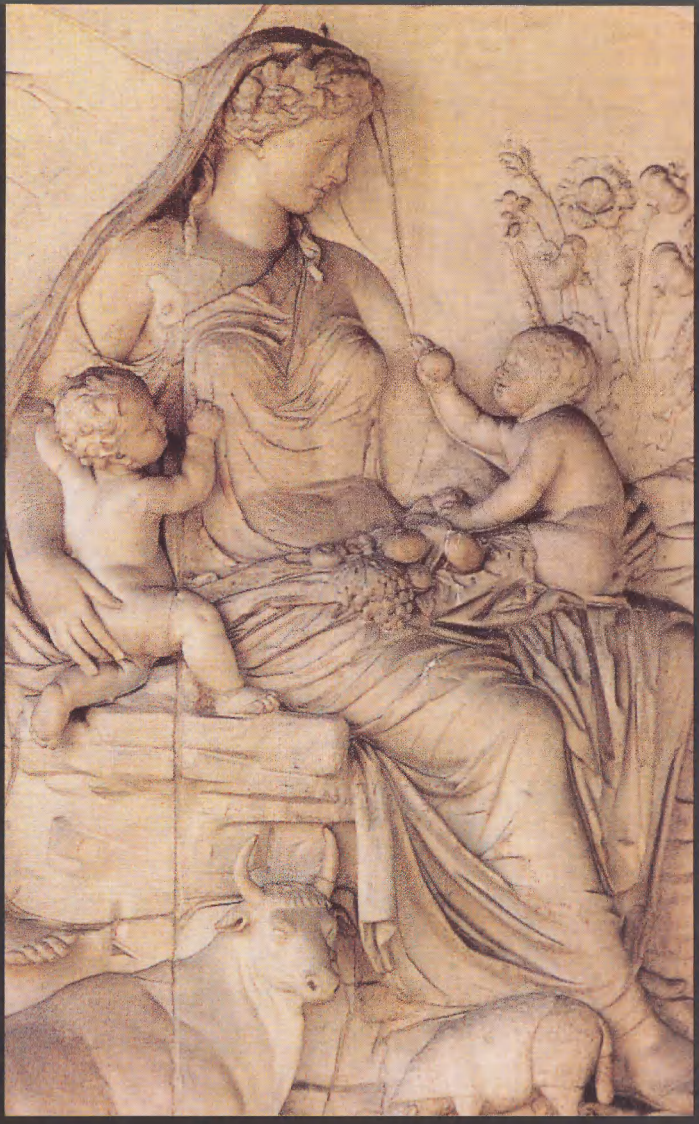

Ο μεγάλος Βωμός της Αυγούστειας Ειρήνης (Ara Pacis Augustae) ένα εξ ολοκλήρου μαρμάρινο ορθογώνιο μνημείο του 14 π.Χ., είναι το κατ' εξοχήν σύμβολο της ιδεολογίας και πολιτικής του Αύγουστου, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από το πλήθος των ανάγλυφων παραστάσεων που το κοσμούν. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο παριστά τη Μητέρα Γη, που προσφέρει τα σπαρτά και τους καρπούς, δίνει ζωή στα παιδιά, τρέφει τα εξημερωμένα ζώα. **Συμβολίζει** το μεγαλειώδες αποτέλεσμα της αποκατάστασης της ειρήνης και τάξης στον μεσογειακό κόσμο.

Το Τείχος του Αδριανού στην Σκωτία. Αμυντική κατασκευή μήκους 127 χλμ. ένωνε δύο θάλασσες. Χτίστηκε μεταξύ 122-4 μ.Χ., και είχε ύψος 5 με 6 μ. και φάρδος 3. Σε κάθε μίλι υπήρχε ένα φρούριο.

Ανάγλυφο επί της Αψίδας του Τίτου, που παριστά τη λαφυραγώγηση του Ναού των Ιεροσολύμων (70 μ.Χ.)

(Δεξιά) Αναπαράσταση της Βιβλιοθήκης του Τραϊανού (Bibliotheca Ulpia). Έργο του αρχιτέκτονα Απολλοδώρου Δαμασκηνού, κτίστηκε γύρω στο 110 μ.Χ.

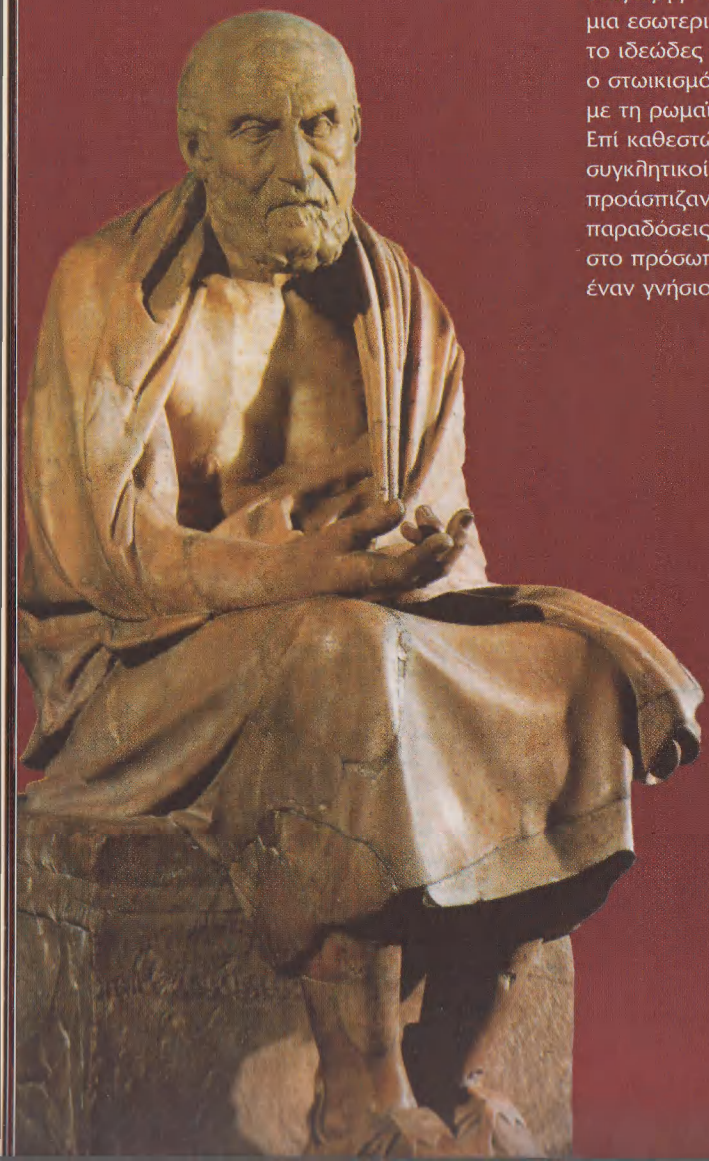

Ο ΣΤΩΙΚΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ
(ρωμαϊκό αντίγραφο)
Πολλοί άνθρωποι της δράσης
και σημαίνοντα πρόσωπα της ρωμαϊκής
αριστοκρατίας είχαν ασπαστεί την ηθική
διδασκαλία των Στωικών, όπως αυτή
διατυπωνόταν μέσα από το φιλοσοφικό
έργο του Χρύσιππου. Ως κώδικας
διαγωγής που υπαγορευόταν από
μια εσωτερική στάση που προσέγγιζε
το ιδεώδες της σωκρατικής σοφίας,
ο στωικισμός ήταν απόλυτα ταιριαστός
με τη ρωμαϊκή νοοτροπία.
Επί καθεστώτος Ηγεμονίας οι Στωικοί,
συγκλητικοί και μη, για δεκαετίες
προάσπιζαν σθεναρά τις δημοκρατικές
παραδόσεις, ώσπου απέκτησαν,
στο πρόσωπο του Μάρκου Αυρήλιου,
έναν γνήσιο Στωικό αυτοκράτορα.

ΠΟΜΠΗΙΑ - ΕΡΚΟΥΛΑΝΕΟΥΜ

(*Επάνω*) Το Forum της Πομπηίας
(*Κάτω*) Το εσωτερικό της Βασιλικής του Ερκουλάνεουμ
(Ψηφιακές αναπαραστάσεις)

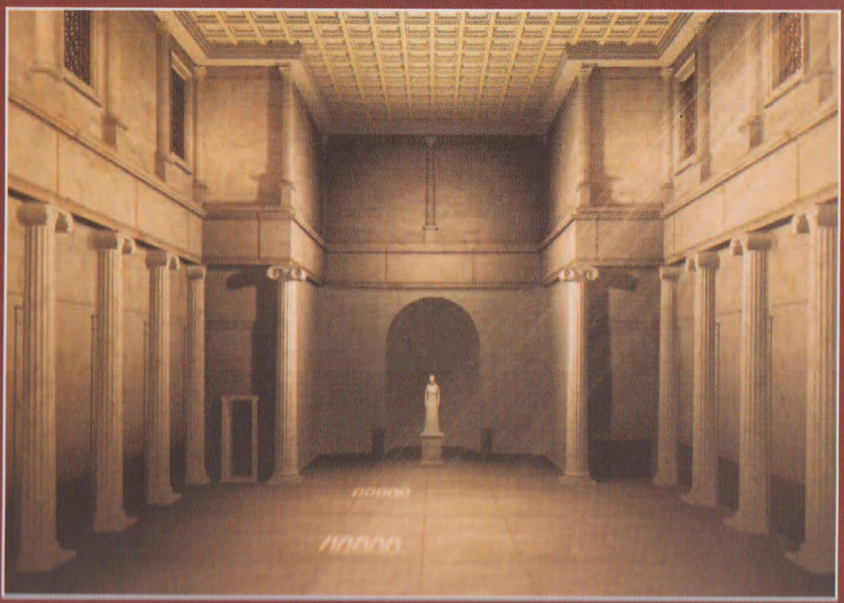

Τοιχογραφίες στη «Βίλα των Μυστηρίων» της Πομπηίας: Η Βίλα ανήκε σε ιέρεια του Διόνυσου, η λατρεία του οποίου ήταν διαδεδομένη στην Καμπανία (περιοχή Νάπολης), ενώ στην υπόλοιπη Ιταλία είχε σχεδόν απαγορευτεί, όπως σημειώνει ο Τίτος-Λίβιος.

Οι τοιχογραφίες, ζωγραφισμένες περίπου σε φυσικό μέγεθος, απεικονίζουν σκηνές από τελετές μύησης στη βακχική λατρεία (μέσα του 1ου αι. π.Χ.).

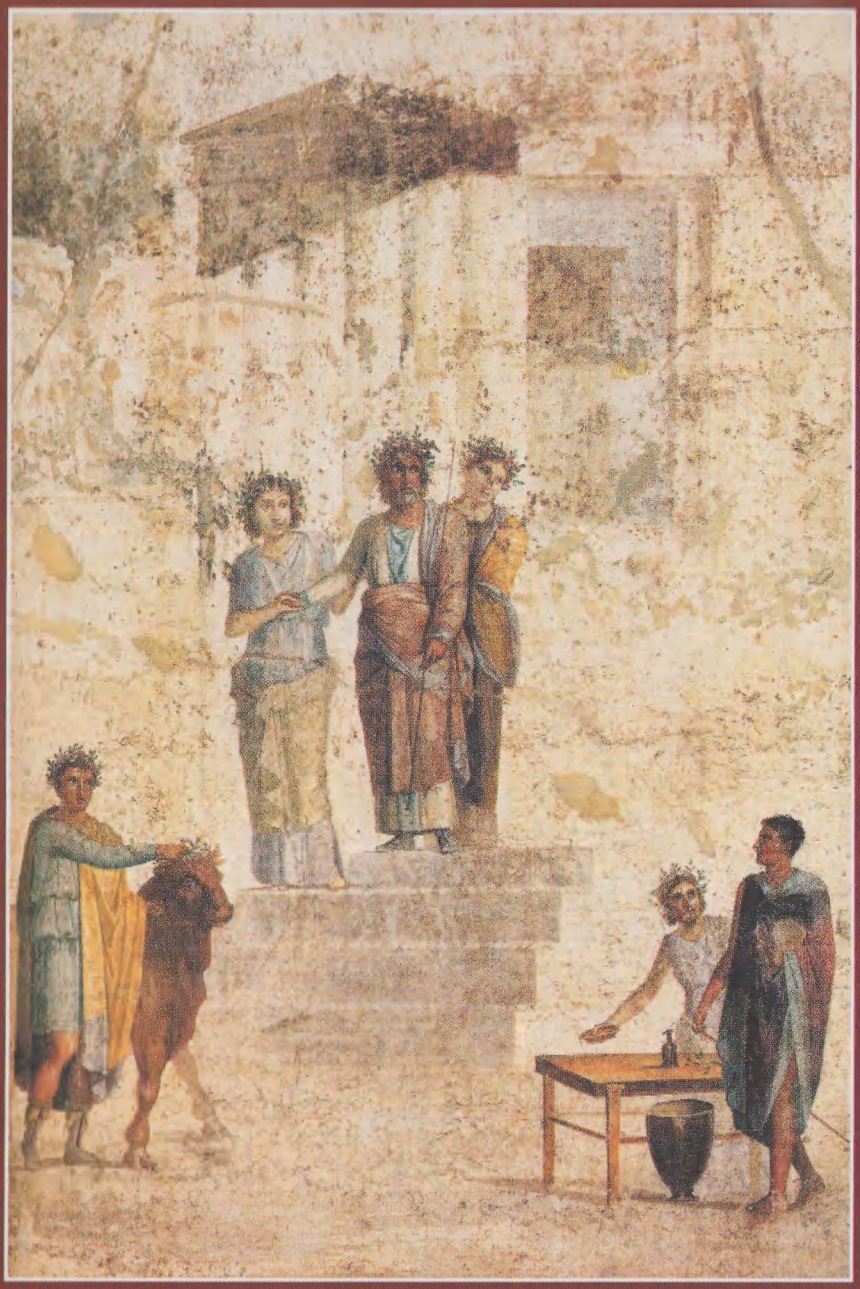

Τοιχογραφία σε σπίτι της Πομπηίας: ο μονοσάνδαλος Ιάσων (δεξιά) και ο Πελίας (στο κέντρο) με δύο από τις «Πελιάδες».

Πλανόδιοι μουσικοί σε ψηφιδωτό του Διοσκουρίδη του Σάμιου

Ηθοποιοί προετοιμάζονται για την παράσταση σατιρικού δράματος. Ψηφιδωτό στο «Σπίτι του Τραγικού Ποιητή» (Αυγούστεια περίοδος).

Η «Σύναξη των Φιλοσόφων της Πλατωνικής Ακαδημίας» Ψηφιδωτό στη «Βίλα του Siminius» (Αυγούστεια περίοδος).

Thermopolium όπου σερβίρονταν έτοιμα φαγητά και ποτά. Πάνω στον πάγκο είναι ενσωματωμένες οι λεκάνες (*dolia*) που περιείχαν τα εδέσματα.

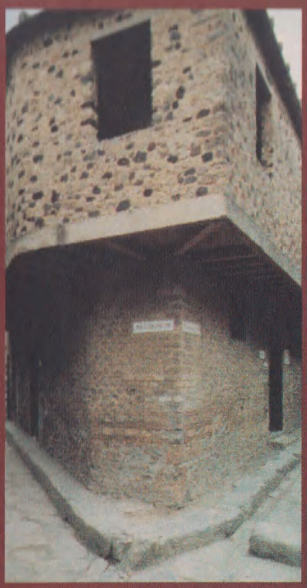

(Αριστερά) Το διώροφο πορνείο της Πομπηίας στην «Οδό Λουπανάρα»
(Επάνω) Μια από τις τοιχογραφίες που κοσμούν τους εσωτερικούς χώρους
(Κάτω) Ο ισόγειος χώρος του πορνείου (μερικώς ψηφιακή αναπαράσταση)

ΠΟΜΠΗΙΑ - ΕΡΚΟΥΛΑΝΕΟΥΜ

Ψηφιδωτό σε εσωτερική αυλή ιδιωτικής κατοικίας
του Ερκουλάνεουμ: Ποσειδώνας και Αμφιτρίτη.

Πορτραίτα γυναικών της Πομπηίας

Στο Ερκουλάνεουμ (Ηράκλειο), πόλη γειτονική της Πομπηίας, που επίσης θάφτηκε κάτω από ηφαιστειακή στάχτη κατά την έκρηξη του Βεζούβιου το 79 μ.Χ., ανακαλύφθηκε η «Βίλα των Παπύρων», όπου βρέθηκαν αναρίθμητοι πάπυροι με έργα φιλοσοφικού περιεχομένου.
Στις φωτ., ψηφιακές αναπαραστάσεις μέρους της βιβλιοθήκης της Βίλας.

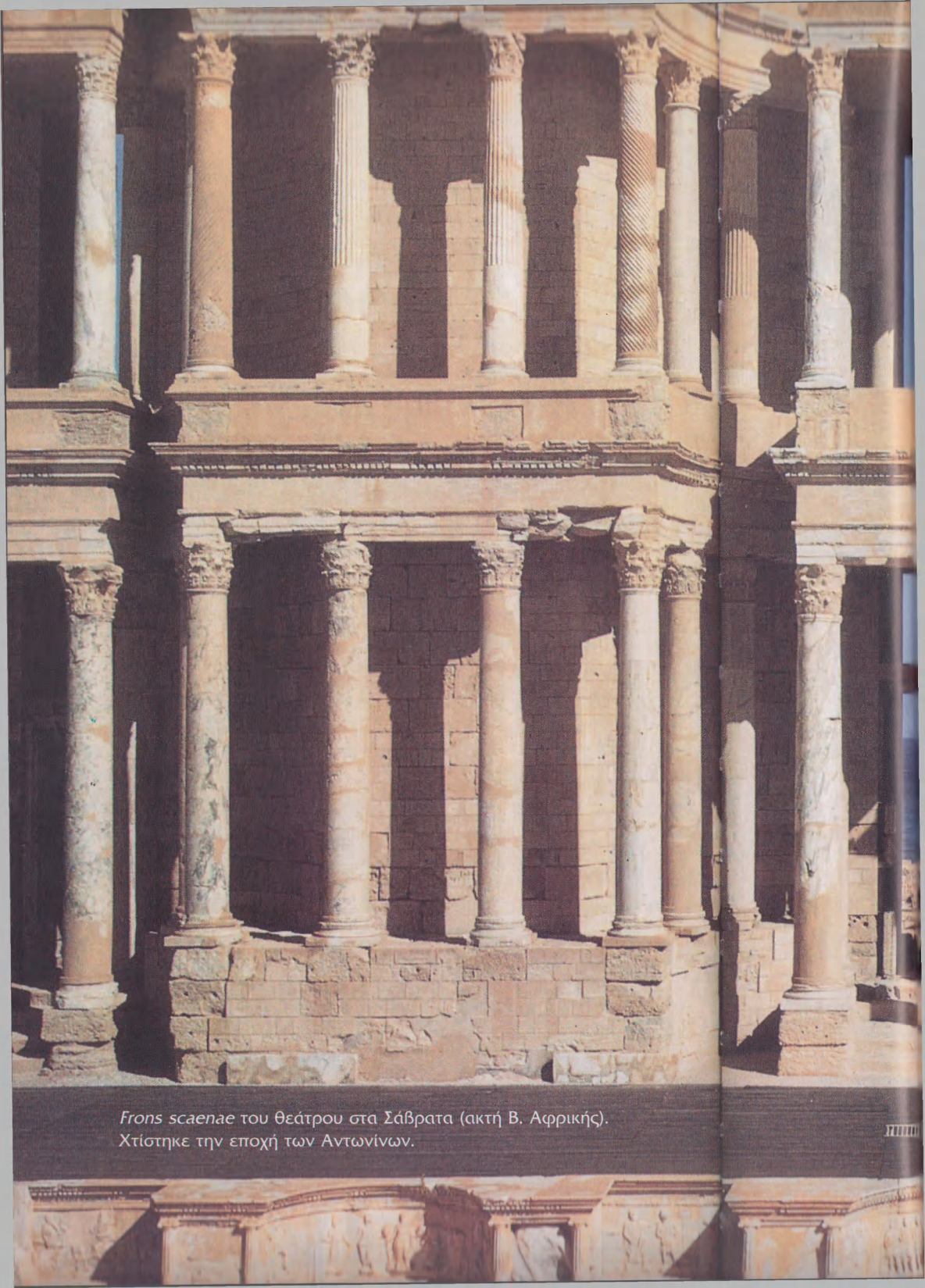

Frons scaenae του θεάτρου στα Σάβρατα (ακτή Β. Αφρικής).
Χτίστηκε την εποχή των Αντωνίνων.

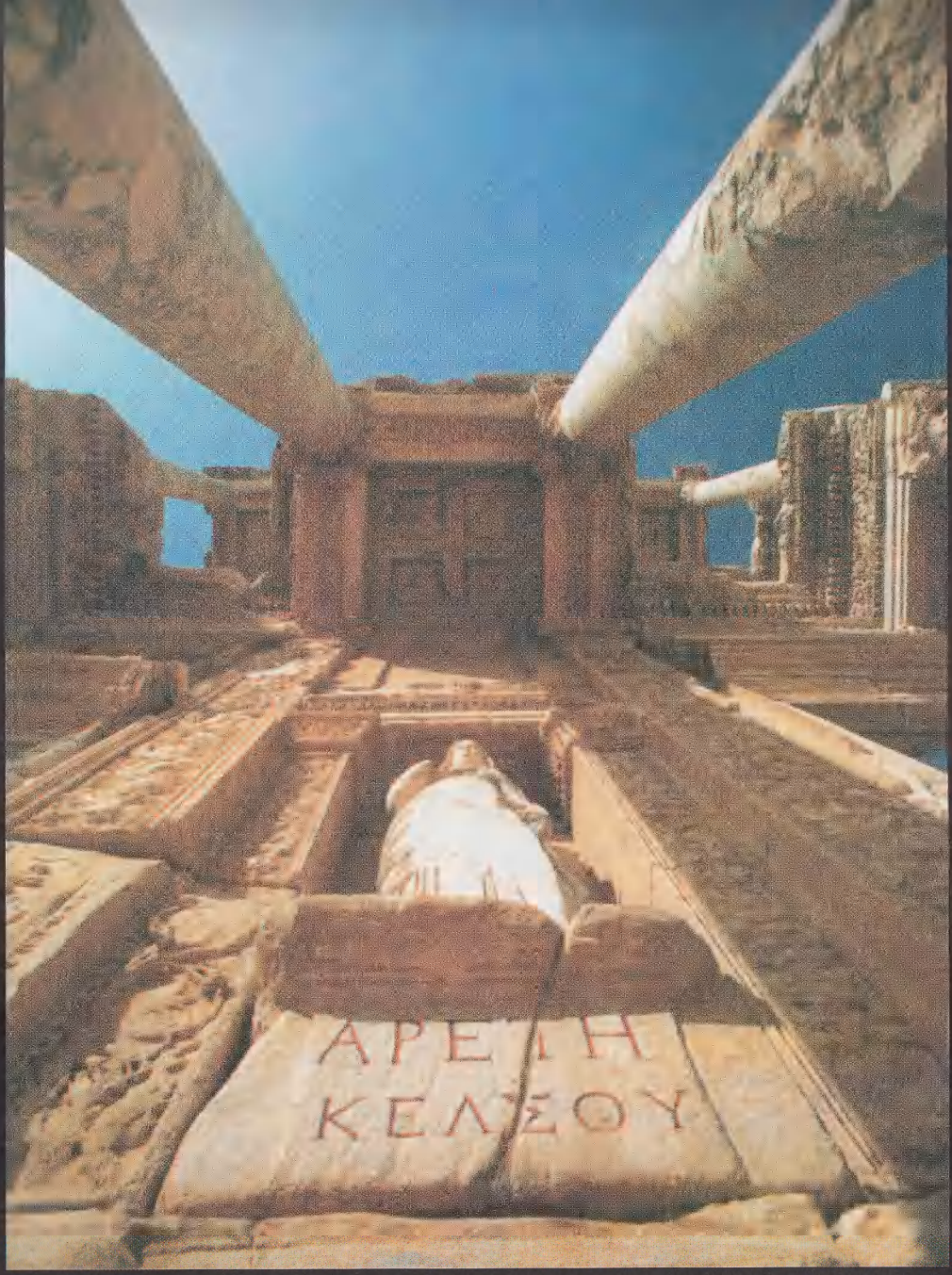

Μέρος της Βιβλιοθήκης που ίδρυσε στην Έφεσο ο ύπατος Γάιος Ιούλιος Ακύλας, το 110 μ.Χ., προς τιμή του πατέρα του Κέλσου.

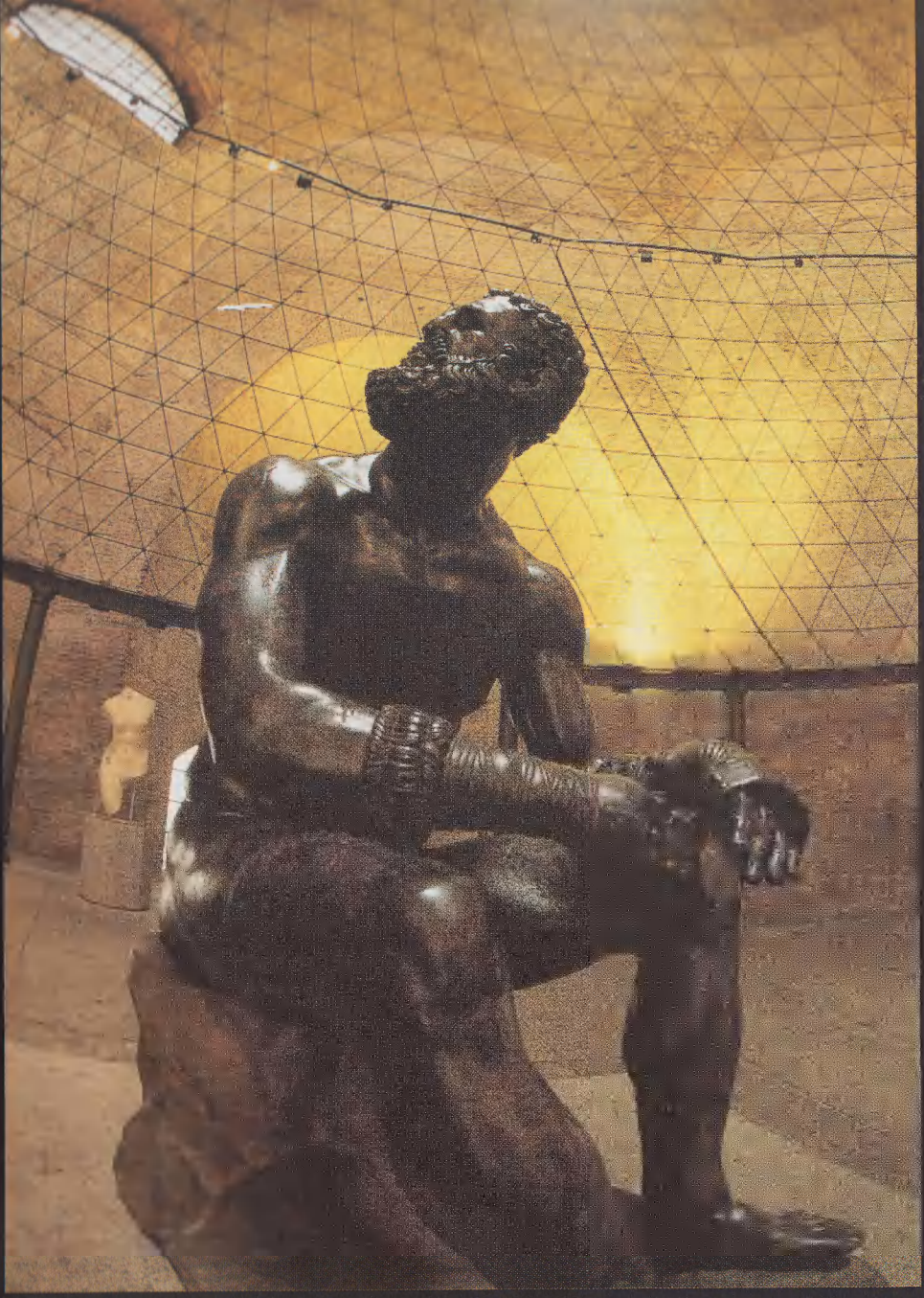

Καθισμένος πυγμάχος στην «οκτάγωνη αίθουσα» των Λουτρών του Διοκλητιανού.

Ζωγραφική
της αυγούστειας περιόδου.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας
του 19 π.Χ., όπου απεικονίζεται
μία νύμφη να κρατά
τον Διόνυσο-βρέφος.

(*Κάτω*)
Τοιχογραφία στην Βίλα
του Fannius Sinistrex
(Boscoreale) που απεικονίζει
ένα δάσκαλο φιλοσοφίας
με Μακεδόνα πρίγκιπα.

Πορτραίτο Φαγιούμ
2ος αι. μ.Χ.

Μάσκες θεάτρου σε ψηφιδωτό στην Βίλα του Αδριανού στο Τίβολι (2ος αι. μ.Χ.)

Σκηνή κυνηγιού σε ψηφιδωτό της «Villa Romana» στην Piazza Armerina της Σικελίας (τέλη του 3ου αι. μ.Χ.)

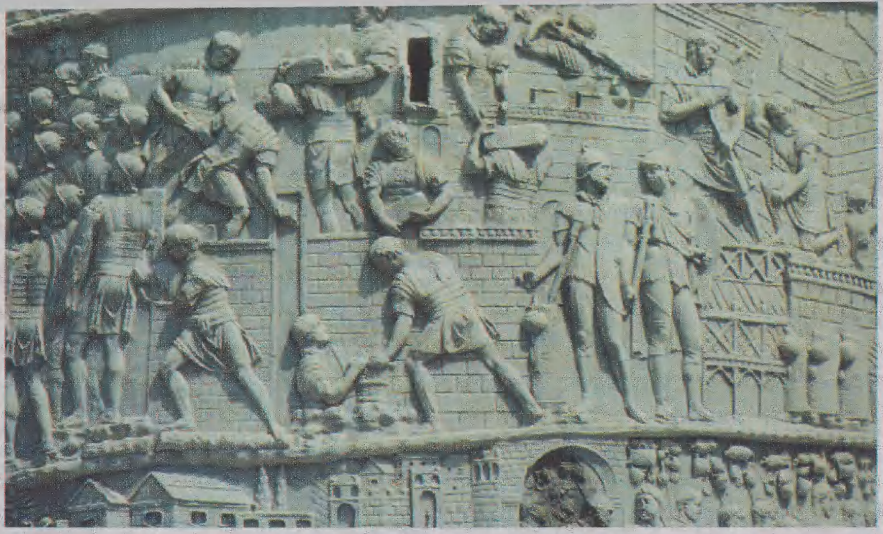

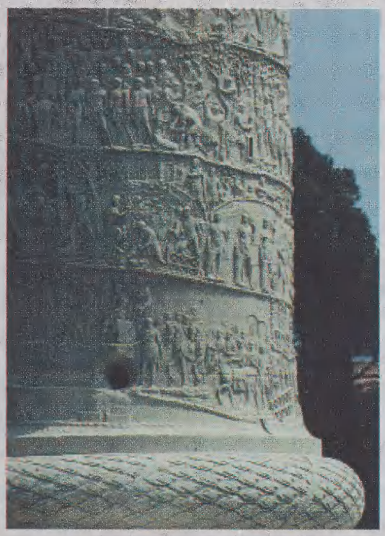

Η Στήλη του Τραϊανού

Ένα πλήθος παραστάσεων ξετυλίγονται ελικοειδώς σε ολόκληρη την επιφάνεια μιας κολώνας ύψους 30 μ., εν είδει ανοιχτού κυλινδρικού βιβλίου (όπως ήταν τα βιβλία την εποχή εκείνη) μήκους διακοσίων μέτρων. Ο καλλιτέχνης εικονογραφεί πιστά τα κυριώτερα επεισόδια των Δακικών Πολέμων, (αρχές του 2ου αι. μ.Χ.) όπως περιγράφτηκαν από τον ίδιο τον Τραϊανό στα -χαμένα- *Commentaria* του: τον διάπλου του Δούναβη, εκτοπίσεις πληθυσμών, μάχες, πολιορκίες, κτίσιμο τειχών, εκφωνήσεις λόγων στους στρατιώτες, εκτελέσεις κ.α.

Στην κορυφή της Στήλης υπήρχε άγαλμα του Τραϊανού, το οποίο στον Μεσαίωνα αντικαταστάθηκε από άγαλμα του Αγ. Πέτρου.

3ος αιώνας μ.Χ.

Συνολικά, οι αυτοκράτορες του 3ου αι. ήταν 25. Διαδέχονταν ο ένας τον άλλο με ταχύτατους ρυθμούς, και με κύρια πηγή δύναμης τους στρατιώτες που διοικούσαν ως αξιωματικοί: κατά κανόνα σε περιοχές που κινδύνευαν από βαρβαρικές εισβολές, και που βρίσκονταν μακριά από την Ρώμη).

Σεπτίμιος Σεβήρος
193-211 μ.Χ.

Καρακάλλας 211-217 μ.Χ.

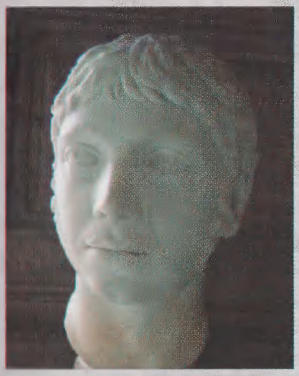

Ηλιογάβαλος
218-222 μ.Χ.

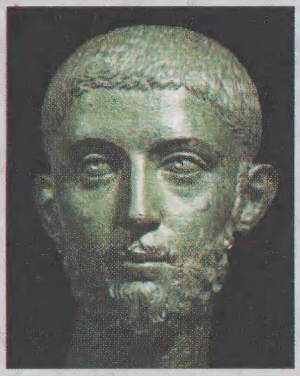

Αλέξανδρος Σεβήρος
222-235 μ.Χ.

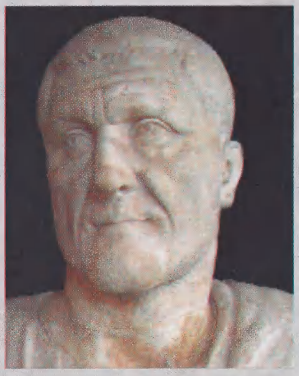

Μαξιμίνος ο Θραξ
235-238 μ.Χ.

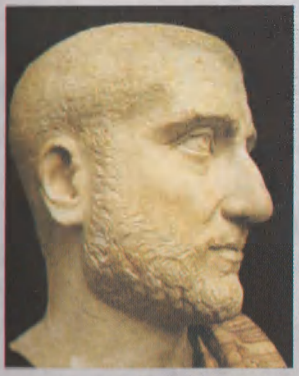

Φίλιππος ο Άραψ
244-249 μ.Χ.

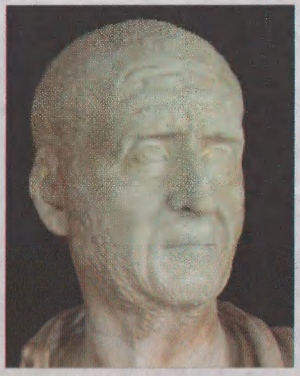

Δέκιος 249-251 μ.Χ.

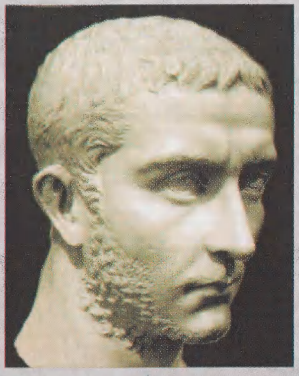

Γαλλιηνός 253-268 μ.Χ.

4ος αιώνας μ.Χ.

Η επιτυχία της προσπάθειας του Διοκλητιανού για τον εξορθολογισμό του κράτους υπήρξε βραχύβια. Ο ίδιος, εν ζωή ακόμη, παραιτημένος οικειοθελώς από κάθε αξίωμα, έβλεπε το έργο του να καταστρέφεται από τους φιλόδοξους επιγόνους και σφετεριστές, τον Κωνσταντίνο, τον Μαξέντιο κ.α.

Διοκλητιανός
284-305 μ.Χ.

Κωνσταντίνος Α΄
306-337 μ.Χ.

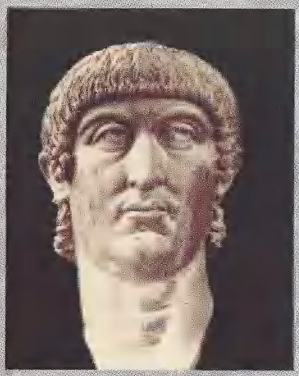

Κωνστάντιος Β΄
337-361 μ.Χ.

Ιουλιανός
361-363 μ.Χ.

Ο πρόωρος θάνατος του Ιουλιανού στη διάρκεια εκστρατείας κατά των Περσών, έθεσε τέλος στην προσπάθεια παλινόρθωσης της αρχαίας θρησκείας, και στις διοικητικές του μεταρρυθμίσεις. Οι επόμενοι αυτοκράτορες υποστήριξαν σθεναρά τον χριστιανισμό ο οποίος έγινε η μόνη νόμιμη θρησκεία της αυτοκρατορίας.

(Κάτω: "Ιουλιανός" Πίνακας του Ed. Armitage, 1875)

4

ΟΙ ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Ο ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΕΖΗΣΕ εβδομήντα χρονια, άσκησε την εξουσία επί σαράντα ένα, μεταμόρφωσε βαθιά τις πολιτικές και κοινωνικές δομές της παλιάς Δημοκρατίας, έκανε πιο αποτελεσματική και πιο δίκαιη τη διοίκηση της Αυτοκρατορίας, συνέχισε την επέκτασή της (με εξαίρεση το ατυχές γεγονός στον Τευτοβούργειο Δρυμό), διασφάλισε την ηθική και πολιτισμική ενότητα των λαών και των εθνοτήτων που συνδέθηκαν με τη Ρώμη, από τις ακτές του δυτικού μέχρι τις ακτές του ανατολικού Ωκεανού. Θα επιβίωνε όλο αυτό το έργο μετά το θάνατο του; Το ιστορικό προηγούμενο του Μεγάλου Αλεξάνδρου άφηνε αμφιβολίες.

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ

Όμως ο Αύγουστος δεν ήταν κατακτητής. Ήταν το τέλος μιας μακροχρόνιας εξέλιξης την οποία είχε κληρονομήσει, και η εξουσία του δεν ήταν καρπός μόνο της βίας του πολέμου. Ο ίδιος ήταν φορέας μιας υπερβατικής δύναμης την οποία πρώτος ο Καίσαρ, ο θετός του πατέρας, είχε θελήσει να συλλάβει: εκείνο το μυστηριώδες

πεπρωμένο των Ιούλιων, που μια επίμονη και υπεραιωνόβια παράδοση το απέδιδε στην καταγωγή τους από τη θεά Αφροδίτη. Βέβαια, ο Καίσαρ είχε δολοφονηθεί, αλλά είχε γίνει θεός. Αυτό το χάρισμα του γένους του το είχε μεταδώσει στον θετό γιο του, γεγονός που του προσέδιδε την αδιαμφισβήτητη νομιμότητά του. Με τη σειρά του, ο διάδοχος του Αυγούστου δεν μπορούσε παρά να είναι μέλος αυτής της ίδιας *gens Julia*, πράγμα που δεν σήμαινε ότι θα έπρεπε να είναι απαραιτήτως εξ αίματος γιος του αυτοκράτορα. Θα μπορούσε να είναι υιοθετημένος, ή κάποιος από τους συγγενείς του, για παράδειγμα ο ανεψιός ή ο γαμπρός του. Στην παλαιότερη παράδοση της Ρώμης βρίσκουμε αμέτρητα παραδείγματα μεταβίβασης της εξουσίας μέσω των γυναικών. Ο Αινείας παντρεύτηκε τη Λαβίνια, κόρη του βασιλιά Λατίνου, κι εκείνος ο γάμος τον είχε κάνει βασιλιά των Αυτοχθόνων. Αργότερα, όταν χρειάστηκε ένας διάδοχος του βασιλιά Τύλλου Οστίλιου, ο λαός επέλεξε τον Άνκο Μάρτιο, εγγονό, από τη μεριά της μητέρας του, του βασιλιά Νουμά. Ακόμη αργότερα, ο βασιλιάς Σέρβιος είχε οδηγηθεί στην εξουσία από γυναίκες. Ο ίδιος ο Αύγουστος είχε συγγένεια με τον Καίσαρα από τη μητέρα του Άτια, που ήταν ανεψιά του. Από τη γυναίκα του Σκριμπόνια, δεν είχε αποκτήσει γιο αλλά μια κόρη, την Ιουλία. Ο άνδρας που θα την παντρευόταν θα μπορούσε να ανεβεί στην εξουσία, με την αιτιολογία που προαναφέραμε. Από την άλλη μεριά, η Οκτάβια, αδελφή του Αυγούστου, θα μπορούσε να παίξει στη διαδοχή του τον ρόλο που έπαιξε η Άτια στην περίπτωση του Καίσαρα. Η Οκτάβια, που το 40 π.Χ. είχε παντρευτεί τον Αντώνιο απ' αφορμή την συνθήκη του Μπρίντεζι, όπως είδαμε, για να αποκατασταθεί η ομόνοια της Τριανδρίας, ήταν παλιότερα παντρεμένη με τον Κλαύδιο Μάρκελο, από τον οποίο είχε αποκτήσει δύο κόρες κι έναν γιο. Τούτος ο ανεψιός του Ηγεμόνα, ο Μάρκελος ο νεώτερος, ένας λαμπρός και αυταρχικός νέος, είχε εμφανιστεί, στην τελετή του θριάμβου του Οκταβιανού το 29 π.Χ. στα δεξιά του μελλοντικού Αυγούστου.

Υπήρχαν λοιπόν, εκείνη τη στιγμή, δύο τρόποι εξασφάλισης της διαδοχής του Αυγούστου: τη θέση του θα έπαιρνε ή ο μελλοντικός σύζυγος της κόρης του Ιουλίας ή ο νεαρός Μάρκελος. Η ιδανική λύση θα ήταν να παντρευτεί ο Μάρκελος την Ιουλία, πράγμα που θα

βοηθούσε να αποφευχθούν προστριβές και συγκρούσεις. Πράγματι, ο γάμος έγινε το 25 π.Χ. Δύο χρόνια μετά, τον Σεπτέμβριο του 23 π.Χ., και ενώ ο Λύγουστος ήταν άρρωστος και περίμενε να πεθάνει, αντ' αυτού πέθανε ξαφνικά ο Μάρκελος. Ο Αύγουστος αναγκάστηκε να αλλάξει τα σχέδιά του. Αποφάσισε να παντρέψει την Ιουλία με τον –φίλο και στενό συνεργάτη του– Αγρίππα. Ο γάμος έγινε το 22 π.Χ. Αν πέθαινε, η συνέχιση της εξουσίας θα διασφαλιζόταν από τον γαμπρό του, με τη συναίνεση της Συγκλήτου για την οποία ο Αύγουστος δεν είχε καμιά αμφιβολία.

Εισοδος του Τιβεριου επι Σκηνης

Ο γάμος της Ιουλίας και του Αγρίππα υπήρξε γόνιμος. Το 20 π.Χ. γεννήθηκε ένα αγόρι που το ονόμασαν Γάιο Καίσαρα και το 17 άλλο ένα που το ονόμασαν Λούκιο. Η διαδοχή λοιπόν είχε εξασφαλιστεί με συγγένεια πρώτου βαθμού. Τα δύο αδέλφια ήταν προορισμένα για τα υψηλότερα αξιώματα. Όμως ο Λούκιος πέθανε το 2 μ.Χ. και ο Γάιος το 4. Τέθηκε ξανά το πρόβλημα της διαδοχής. Ο Αγρίππας είχε πεθάνει το 12 π.Χ. Ένα χρόνο μετά ο Αύγουστος πάντρεψε την Ιουλία με τον Τιβέριο, τον μεγαλύτερο γιο της Λίβιας. Ο Τιβέριος ήταν τότε τριάντα δύο ετών. Είχε αποδειχτεί εξαιρετικός στρατιωτικός και είχε δίπλα στον Ηγεμόνα θέση ανάλογη με εκείνη του Αγρίππα. Συγκεκριμένα, είχε καταστείλει τις ανταρσίες που είχαν ξεσπάσει στον Δούναβη και στη Δαλματία. Στη συνέχεια προσάρτησε την Πανονία (σημ. δυτική Ουγγαρία) πραγματοποιώντας έτσι ένα από τα σχέδια που είχε ο Αύγουστος –ήδη πριν από τη ναυμαχία στο Άκτιο–, τη διασφάλιση όλων των οδών επικοινωνίας ανάμεσα στις λατινόφωνες και τις ελληνόφωνες επαρχίες* της Αυτοκρατορίας. Απ' αφορμή εκείνες τις επιτυχίες η Σύγκλητος τίμησε τον Τιβέριο με την διοργάνωση ενός θριάμβου, αλλά ο Αύγουστος δεν επέτρεψε την ανύψωση λαβάρων προς τιμή του θριαμβευτή· λάβαρα ανυψώθηκαν μόνο προς τιμή του θριάμβου. Εκείνη την περίοδο το όνομα του Τιβέριου, γαμπρού του Αυτοκράτορα, δεν εμπλεκόταν στο θέμα της διαδοχής – ήταν απλά ένας *legatus* του και

κηδεμόνας των παιδιών που η Ιουλία είχε αποκτήσει από τον Αγρίππα. Δεν ήταν λοιπόν υποχρεωτικό να του δίνεται ιδιαίτερη αξία.

Γρήγορα αποκαλύφθηκε πόσο εύθραυστος ήταν ο γάμος του Τιβέριου και της Ιουλίας. Το παιδί που γεννήθηκε τον πρώτο χρόνο πέθανε λίγο αργότερα, και οι δύο σύζυγοι έπαψαν να έχουν σχέσεις, δίχως ωστόσο να χωρίσουν, δεδομένης της πολιτικής σημασίας του γάμου τους. Στο μεταξύ, ο Αύγουστος έστειλε τον Τιβέριο στο μέτωπο της Γερμανίας και η Ιουλία βρήκε την ευκαιρία να ξαναρχίσει την προηγούμενη άστατη ζωή της. Δεν έκρυβε την περιφρόνησή της για τον Τιβέριο, που τον θεωρούσε όχι αρκετά ευγενικής καταγωγής και ανάξιό της. Όταν επέστρεψε από τον Δούναβη ο Τιβέριος αντιλήφθηκε ότι η κοινή ζωή με την Ιουλία ήταν αδύνατη. Έτσι, αγνοώντας τις προτροπές τόσο της μητέρας του όσο και του Αύγουστου, το 6 π.Χ. εγκατέλειψε τη Ρώμη για την Ανατολή, όπως είχε κάνει παλιότερα ο Αγρίππας, την περίοδο που ο Μάρκελος ήταν ο ευνοούμενος του Ηγεμόνα. Εγκαταστάθηκε στη Ρόδο, σε μια ταπεινή κατοικία, σύχναζε στα γυμναστήρια και στις σχολές και παρακολουθούσε τις διδασκαλίες των φιλολόγων και των σοφιστών. Έμεινε οκτώ χρόνια στο νησί. Δεν ήταν επίσημα εξόριστος, αλλά αν επιθυμούσε να επιστρέψει στη Ρώμη θα χρειαζόταν την άδεια του Ηγεμόνα αλλά και τη σύμφωνη γνώμη του Γάιου, γιου του Αγρίππα και της Ιουλίας, που ήταν ακόμη εν ζωή και θεωρείτο διάδοχος του Αύγουστου.

Κάτοικος πλέον της Ρόδου, ο Τιβέριος έμαθε για τη συμφορά που έπληξε την Ιουλία, το 2 π.Χ.: ο Αύγουστος αποφάσισε ξαφνικά να στείλει την κόρη του εξορία, στη βραχονησίδα Πανδαταρία (απέναντι από τις ακτές της Καμπανίας), για να την τιμωρήσει για την άστατη ζωή της, ενώ ταυτόχρονα διέλυε τον γάμο τους. Ο Τιβέριος, πιστός στα γαμήλια δεσμά του με την Ιουλία, έστειλε επιστολή στον Αύγουστο, ζητώντας του να την ελευθερώσει και να επανασυνδεθούν. Ο Αύγουστος αρνήθηκε.

Το πιθανότερο είναι ότι πραγματική αιτία εκείνης της αυστηρής πράξης δεν ήταν η ηθική προσβολή ενός πατέρα, αλλά ενός ηγεμόνα που ανακάλυψε ότι η κόρη του σχεδίαζε να τον δολοφονήσει για να δώσει την εξουσία σε έναν εραστή της. Η Ιουλία έμεινε εξόριστη

στο νησί για πέντε χρόνια· μετά την παρέλευσή τους ο Αύγουστος της επέτρεψε να εγκατασταθεί στο Ρήγιο της Καλαβρίας, αλλά μόνο προσωρινά. Ο Ηγεμόνας την απέκλεισε από την *gens Julia* και έδωσε εντολή να μην θαφτεί, όταν θα πέθαινε, στο μαυσωλείο της δυναστείας, στο Πεδίο του Άρεως. Ο Τιβέριος επέστρεψε στη Ρώμη το 14 μ.Χ., αλλά δεν κατάφερε να ελαφρύνει την τιμωρία της. Πέθανε εξόριστη στο Ρήγιο, από άθλιες συνθήκες, το 17 μ.Χ., ενώ ο Τιβέριος διένυε ήδη το τρίτο έτος της βασιλείας του. Ο Γάιος και ο Λούκιος, τα δύο μεγαλύτερα παιδιά της Ιουλίας, είχαν ήδη πεθάνει, και ο τρίτος της γιος, ο Αγρίππας Ποστούμος φάνηκε για λίγο ότι θα συνέχιζε τη δυναστεία. Ο Αύγουστος τον είχε υιοθετήσει ταυτόχρονα με τον Τιβέριο, τον οποίο πίεζε να υιοθετήσει τον Γερμανικό, εγγονό της Οκτάβιας και του Αντωνίου, καθώς και της Λίβιας (από τη μεριά του πατέρα του, Δρούσου). Εκείνες οι ενέργειες δημιούργησαν μια παράξενη κατάσταση: δύο νεαροί άνδρες, ο Αγρίππας Ποστούμος και ο Γερμανικός, ήταν οι δύο εξ ίσου πιθανοί διάδοχοι. Όταν ερχόταν εκείνη η ώρα θα έπρεπε να γίνει το ξεκαθάρισμα. Ο Τιβέριος παρέμενε απλώς ο κηδεμόνας του ενός από τους δύο. Ο Αύγουστος δεν υποχωρούσε και δεν τον δεχόταν για διάδοχό του. Το 7 μ.Χ. έστειλε με τη σειρά του τον Αγρίππα Ποστούμο στην εξορία, πρώτα στο Σορέντο και ύστερα στο νησί Πλανασία. Δεν υπήρχε κάποια ιδιαίτερη δικαιολογία για εκείνη την πράξη, εκτός από τη διαπίστωση ότι ήταν «εκ του φυσικού του βίαιος» και ανίκανος να ασκήσει την εξουσία. Να ήταν άραγε αποτέλεσμα συνωμοσίας της Λίβιας, που ήθελε να εξουδετερώσει τον τελευταίο γιο της Ιουλίας; Ο Τάκιτος αναφέρει ότι κάτι τέτοιο ακούστηκε. Ό,τι κι αν συνέβη φαίνεται ότι ο Αύγουστος τον τελευταίο χρόνο της ζωής του μετάνιωσε για την πράξη του, πήγε κρυφά στο νησί για να δει τον τελευταίο εγγονό του, και του υποσχέθηκε ότι θα τον ανακαλούσε. Δεν πρόλαβε όμως. Πέθανε λίγο αργότερα, στη Νόλα της Καμπανίας, στις 19 Αυγούστου του 14 μ.Χ. Ο Τιβέριος, από τις πρώτες μέρες της βασιλείας του, με τη συγκατάθεση της Λίβιας έδωσε εντολή να δολοφονηθεί ο Αγρίππας Ποστούμος.

Ο ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ

Από όλους τους κληρονόμους που διέθεταν το χάρισμα της *gens Iulia* απέμειναν μόνο ο Τιβέριος και ο Γερμανικός. Όμως μόνο ο πρώτος ήταν σε ηλικία που του επέτρεπε να ασκήσει όντως την εξουσία· ο δεύτερος ήταν μόλις είκοσι ετών. Ούτως ή άλλως, ήταν τα παιδιά της Λίβιας που υπερτερούσαν σ'εκείνον τον –τουλάχιστον από πλευράς της!– λυσσαλέο αγώνα. Υπάρχουν αμφιβολίες για το αν πραγματικά ο Τιβέριος επιθυμούσε να διαδεχτεί τον θετό του πατέρα. Μέχρι τότε, η μονοκρατορία του Αυγούστου είχε στηριχτεί σε μια διφορούμενη κατάσταση που επαναλαμβανόταν από χρονιά σε χρονιά: οι εξουσίες του *imperator* τού απονέμονταν από τη Σύγκλητο, και κάθε φορά για μια περιορισμένη περίοδο. Θα ήταν διατεθειμένοι οι συγκλητικοί να κάνουν το ίδιο και με τον Τιβέριο;

Υπάρχει μια παραδοσιακή άποψη ότι ο Τιβέριος είχε δημοκρατικές πεποιθήσεις. Γόνος μιας από τις αρχαιότερες και μεγαλύτερες οικογένειες του Κράτους (τους Κλαύδιους), κατά βάθος ευχόταν να ξαναβρεί τη θέση του σε μια πόλη με την παραδοσιακή πολιτική της συγκρότηση, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να υπομένει όλες εκείνες τις δεσμεύσεις που συνεπάγονταν τα υψηλά αξιώματα. Άλλωστε, τόσα χρόνια στη Ρόδο δεν είχε γνωρίσει την ελευθερία και το *otium*; Πώς θα μπορούσε να ξαναζήσει εκείνη την ευτυχισμένη περίοδο;

Αρχικά πρότεινε στη Σύγκλητο να της παραδώσει την εξουσία και ο ίδιος να ξαναγίνει επιτέλους ιδιώτης. Εμφανώς έκπληκτοι οι συγκλητικοί απέρριψαν την προσφορά εκείνη, που ήξεραν πως θα τους δημιουργούσε σοβαρά και ίσως αξεπέραστα προβλήματα. Ολόκληρη η κρατική μηχανή είχε οργανωθεί γύρω από το πρόσωπο του ηγεμόνα. Τι θα συνέβαινε αν επανερχόταν η παλιά εναλλαγή των διαφόρων ετήσιων αξιωματούχων, εκείνος ο συστηματικός θρυμματισμός της διάρκειας και των ανθρώπων, που είχε οδηγήσει τη Ρώμη στο χείλος της καταστροφής; Με την αγόρευσή του στη Σύγκλητο, στις 17 Σεπτεμβρίου, ο Τιβέριος φαίνεται ότι προσπάθησε να παρουσιάσει στους Πατέρες την πολυπλοκότητα των προβλημάτων και ίσως και να ανέφερε τον τρόπο επίλυσής τους, δηλαδή την κατάργηση της μοναρχίας και τη διατήρηση κάποιων θεσμών της που

ήταν αναντικατάστατοι. Οι συγκλητικοί δεν κατάλαβαν, ή έκαναν πως δεν κατάλαβαν, και ο Τιβέριος αναγκάστηκε να αποδεχτεί μεμιάς όλες τις τιμές και τα αξιώματα του Αυγούστου. Επιπλέον, θεωρήθηκε ότι έπαιξε θέατρο, ότι δήθεν αρνιόταν όλα εκείνα που επιθυμούσε κρυφά. Ήδη άρχιζε να διαμορφώνεται η εικόνα του νέου Ηγεμόνα, όπως θα έμενε στην ιστορία: εκείνη του πονηρού κι αιμοσταγούς τυράννου.

Με τον Τιβέριο ο αυτοκρατορικός θεσμός έγινε αυταρχικότερος και πήρε, οριστικά και εμφανώς, τη μορφή της μοναρχίας – ό,τι είχε προσπαθήσει ο Αύγουστος με κάθε τρόπο να αποφύγει. Φαινομενικά τίποτα στην συμπεριφορά του Τιβέριου δεν είχε αλλάξει, αλλά στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τα λόγια του Τάκιτου, «[ο Τιβέριος] δεν θεωρούσε τον εαυτό του κανονικό πολίτη» (*Χρονικά* I, 72, 2), διότι είχε επαναφέρει σε ισχύ τον «νόμο περί μεγαλειότητας» (*de maiestate*). Τούτος ο νόμος υπήρχε από παλιά, από τα χρόνια της Δημοκρατίας, και αφορούσε σε εγκλήματα εσχάτης προδοσίας. Τώρα όμως χρησιμοποιόταν για την τιμωρία εκείνων που έγραφαν και κυκλοφορούσαν στο κοινό επικριτικά κείμενα που κατήγγειλλαν τη σκληρότητα και αλαζονεία του Τιβέριου, καθώς και τις διαφωνίες του με τη Λίβια. Η θεμελιώδης αρχή της *Libertas**, η ισότητα των πολιτών απέναντι στον νόμο, παραβιαζόταν. Ύστερα από λίγο καιρό, διάφοροι συκοφάντες, από συμφέρον ή φιλοδοξία, πλήθυναν τις κατηγορίες με βάση το νόμο *de maiestate*, και σύντομα δημιουργήθηκε ένα κλίμα τρομοκρατίας. Ο Τιβέριος εμφανίστηκε σαν εχθρός της Συγκλήτου, παρά το γεγονός ότι πολλαπλασίασε τις πράξεις γενναιοδωρίας προς τους συγκλητικούς που δεν είχαν τους απαραίτητους πόρους για να κρατήσουν την κοινωνική τους θέση. Αλλά επειδή ήταν ασυνεπής και ευμετάβλητος και συχνά αρνιόταν να αιτιολογήσει τις αποφάσεις του, δεν κατόρθωσε να επωφεληθεί από τις αγαθοεργίες του, που έμοιαζαν κι αυτές να είναι προϊόντα αυθαίρετων αποφάσεων.

Ο Τιβέριος μπόρεσε να υπολογίσει το μέγεθος της αντιπάθειας προς το πρόσωπό του όταν ένας πρώην δούλος του Αγρίππα Ποστούμου εμφανίστηκε στην Ετρουρία και προσποιήθηκε ότι ήταν ο ίδιος ο Αγρίππας Ποστούμος, που είχε σωθεί από θαύμα. Πολλοί συγκλητικοί και ιππείς συντάχθηκαν στο πλευρό του απατεώνα και

προσφέρθηκαν να τον βοηθήσουν με χρήματα και συμβουλές. Ο Τιβέριος περιορίστηκε να τον συλλάβει κρυφά και να τον εκτελέσει, σε μια απομονωμένη αίθουσα του Παλατίνου λόφου. Δεν τόλμησε να αναζητήσει τους συνεργούς του. Ολόκληρη η βασιλεία του πέρασε μέσα σε μια ατμόσφαιρα διάχυτης καχυποψίας, που τη δηλητηρίασε ακόμη περισσότερο ο θάνατος του Γερμανικού, τον οποίο ο Τιβέριος είχε στείλει στην Ανατολή, για να αποκαταστήσει το καθεστώς ρωμαϊκής «προστασίας» της Αρμενίας. Λίγο μετά από την άφιξή του στη Συρία ο Γερμανικός πέθανε στην Αντιόχεια. Διαδόθηκε μια επίμονη φήμη ότι ο θετός γιος του αυτοκράτορα είχε δηλητηριαστεί με δική του διαταγή. Η υπόθεση δεν εξιχνιάστηκε ποτέ.

Όσο περισσότερο απομακρυνόταν από τη Σύγκλητο ο Τιβέριος τόσο πιο πολύ εμπιστευόταν έναν ιππέα, αρχηγό της πραιτοριανής φρουράς του, τον Αίλιο Σεϊανό, που είχε διαδεχτεί στη θέση αυτή τον πατέρα του, Σέιο Στράβωνα. Ο Σεϊανός εργάστηκε για την ενίσχυση της εξουσίας του Ηγεμόνα. Πήρε την άδεια να εγκαταστήσει ένα στρατόπεδο για τους πραιτοριανούς μπροστά στις πύλες της Ρώμης, παραβιάζοντας τους παλαιούς κανόνες που δεν επέτρεπαν στο στρατό να στρατοπεδεύσει κοντά στην πόλη, παρά μόνο προσωρινά για ένα σύντομο διάστημα. Η Ηγεμονία του Τιβέριου άρχισε να μοιάζει, κατά παράδοξο τρόπο, με τις παλιές τυραννίες των ελληνικών πόλεων, όπου η εξουσία του τυράννου βασιζόταν στους στρατιώτες του.

Ο Σεϊανός όμως σχεδίαζε να γίνει ο ίδιος αυτοκράτορας. Για να έχει το πεδίο ελεύθερο ενθάρρυνε τον Τιβέριο να αποσυρθεί στην Καμπανία, για να ξαναβρεί, όπως παλιά, το *otium*. Ο Τιβέριος αποφάσισε να του εμπιστευτεί τις υποθέσεις του και να εγκαταλείψει τη Ρώμη. Εγκαταστάθηκε στο Κάπρι το 26, ύστερα από δώδεκα περίπου χρόνια πραγματικής διακυβέρνησης. Εκεί επέστρεψε στα λογοτεχνικά του ενδιαφέροντα, άκουγε τους δημόσιους ρήτορες, διάβαζε βιβλία μυθολογίας και –κυρίως– συζητούσε με αστρολόγους. Είχε ιδιαίτερη σχέση με έναν από αυτούς, τον Θρασύλλο, και τον συμβουλευόταν για όλα τα θέματα. Ωστόσο, δεν έπαψε να παρακολουθεί την πολιτική ζωή και να δείχνει σκληρότητα σε όσους συγκλητικούς υποψιαζόταν ότι τον εχθρεύονταν. Από την πλευρά του ο Σεϊανός τον έπεισε να εξοντώσει έναν-έναν τους απογόνους του

Γερμανικού, που αποτελούσαν εμπόδιο στα δικά του σχέδια. Ώσπου η Αντωνία, μητέρα του Γερμανικού, βρήκε το θάρρος να καταγγείλει στον Ηγεμόνα τις μηχανορραφίες του πραιτοριανού· και ενώ ο Σεϊανός πίστευε ότι είχε σχεδόν πετύχει τον στόχο του, βρέθηκε κατηγορούμενος ενώπιον της Συγκλήτου, ύστερα από μια επιστολή που έστειλε ο Τιβέριος, και εκτελέστηκε αμέσως. Ο Αυτοκράτορας ανέθεσε τη διοίκηση των πραιτοριανών στον Νέβιο Σερτόριο Μάκρωνα, που ανέλαβε να διευθετήσει το όλο θέμα.

Θα γινόταν το κράτος κλωτσοσκούφι των συνωμοσιών της αυλής; Ο Αυτοκράτορας είχε δύο πιθανούς διαδόχους, τον Γάιο (τον μελλοντικό Καλιγούλα), γιο του Γερμανικού, και τον δικό του εγγονό, τον Τιβέριο Γέμελλο. Και οι δύο ανήκαν στη *gens Julia* και πληρούσαν τις τυπικές προϋποθέσεις για να επιλεγούν. Αλλά ο Γάιος, που είχε γεννηθεί στις 31 Αυγούστου του 12 μ.Χ., ήταν μεγαλύτερος από τον Γέμελλο κατά οκτώ χρόνια. Επιπλέον, ο Γάιος είχε το πλεονέκτημα ότι ζούσε στο Κάπρι, κοντά στον Τιβέριο. Όταν ο Αυτοκράτορας πέθανε, στις 16 Μαρτίου του 37 μ.Χ. (πιθανόν δολοφονημένος από τον Μάκρωνα –πνιγμένος με μαξιλάρι– ενώ ήταν άρρωστος στο κρεβάτι), ο Μάκρων έσπευσε να βάλει τους στρατιώτες που βρίσκονταν εκεί να δώσουν όρκο πίστης στον Γάιο· ύστερα έφυγε για τη Ρώμη όπου συγκάλεσε τη Σύγκλητο και χωρίς δυσκολία πέτυχε να ονομαστεί και επίσημα ο Γάιος *imperator* και ταυτόχρονα να του δοθούν εξουσίες Δημάρχου.

Ο ΚΑΛΙΓΟΥΛΑΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ

Ο Γάιος επέστρεψε στη Ρώμη συνοδεύοντας τη σορό του Τιβέριου, και στη διαδρομή διαπίστωσε πόσο δημοφιλής ήταν: το πλήθος τον επευφημούσε και καταριόταν τον νεκρό, για τον οποίο κανείς δεν τόλμησε να ζητήσει τελετή αποθέωσης: ο Τιβέριος είχε υπάρξει «κακός» αυτοκράτορας. Η χρυσή εποχή θα επέστρεφε με τον νεαρό γιο του Γερμανικού. Όλοι πίστευαν ότι αν ζούσε ο Γερμανικός θα ξανάφερνε την ελευθερία. Τώρα με τον Γάιο ο μύθος του Γερμανικού, του λαμπρού κατακτητή, ξαναγεννιόταν. Όμως στην

πραγματικότητα η εξουσία βρέθηκε στα χέρια ενός τρελού. Η σκληρότητά του, οι εκκεντρικότητες, η προφανής επιθυμία του να θεοποιηθεί όσο ήταν ακόμη εν ζωή, οι αιφνίδιες ψυχολογικές μεταπτώσεις, οι οικονομικές απαιτήσεις του (επέβαλλε συνεχώς νέους φόρους, που τους εισέπραττε με τη μεγαλύτερη βιαιότητα), οδήγησαν σε μια συνωμοσία των πραιτοριανών εναντίον του, και στις 24 Ιανουαρίου του 41 μ.Χ. ο Καλιγούλας δολοφονήθηκε σε έναν υπόγειο διάδρομο του Παλατίνου λόφου.

Με τον Γάιο επιβεβαιώθηκε ξεκάθαρα η ροπή του καθεστώτος προς την τυραννία. Ο ίδιος είχε περιφρονήσει επιδεικτικά τη Σύγκλητο, και είχε παύσει και εκτελέσει αξιωματούχους που είχαν εκλεγεί νόμιμα. Δεν είχε απομείνει παρά μια επίφαση της ισονομίας εκείνης που με τόσο κόπο είχε επεξεργαστεί ο Αύγουστος. Ενθυμούμενος ότι ένας από τους προγόνους του ήταν ο Αντώνιος, ο Γάιος θέλησε να τον μιμηθεί, να ζήσει κι εκείνος μέσα στη χλιδή και να γίνει αληθινός βασιλιάς. Ήδη οι αυθαίρετες ενέργειές του –όπως στην Ιουδαία, όπου θέλησε να εγκαταστήσει τον αδριάντα του μέσα στο ναό των Ιεροσολύμων–, προκάλεσαν σοβαρές ταραχές που μπορούσαν να οδηγήσουν σε ανοιχτό πόλεμο. Όχι μόνο είχαν ανατραπεί οι ίδιες οι δομές του πολιτεύματος στην Ρώμη, αλλά και οι επαρχίες έμπαιναν στον πειρασμό να αποσχιστούν για να γλιτώσουν από την τυραννία του ιδιόρρυθμου ηγεμόνα. Έτσι η Μαυριτανία εξεγέρθηκε, υπό την αρχηγία του Αιδήμωνα, ενός απελεύθερου του πρώην βασιλιά της Πτολεμαίου· ο Αιδήμων ήταν αποφασισμένος να εκδικηθεί τον θάνατο του αφέντη του, ο οποίος αυτοκτόνησε εξαιτίας μιας αδικαιολόγητης απόφασης του Καλιγούλα. Όμως η εξέγερση κατεστάλη. Λίγο αργότερα ήρθε ο θάνατος του τυράννου να βάλει τέλος σε όλη εκείνη την τρέλα. Τον διαδέχτηκε ο θείος του Κλαύδιος, αδελφός του Γερμανικού.

Ο ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ

Η άνοδος του Κλαύδιου στην εξουσία προκάλεσε γενική έκπληξη. Η συνήθης άποψη, σύμφωνη μ' εκείνη των ιστορικών της εποχής, εί-

ναι ότι από ένα παιχνίδι της Τύχης και μόνο βρέθηκε στην κεφαλή του κράτους εκείνος ο πενηντάρης, τον οποίο η Λίβια θεωρούσε ατελές και γελοίο πλάσμα, ο δε Αύγουστος δεν του είχε εμπιστευτεί καμία υπεύθυνη θέση, εκτός από εκείνη του οιωνοσκόπου, που δεν θεωρείτο σοβαρή. Ο θείος του Τιβέριος τον είχε αντιμετωπίσει με τον ίδιο τρόπο. Κάπως καλύτερα του φέρθηκε ο ανεψιός του Καλιγούλας, ο οποίος όμως δεν παρέλειπε να τον γελοιοποιεί στην καθημερινή ζωή.

Ο Κλαύδιος λοιπόν ήταν παρών στη δολοφονία του Καλιγούλα και, μέσα στον πανικό του, κρύφτηκε πίσω από μια κουρτίνα. Ένας πραιτοριανός τον ανακάλυψε, τον αναγνώρισε και, περήφανος που είχε μπροστά του τον αδελφό του Γερμανικού, τον έσυρε στο στρατόπεδο, όπου ο Κλαύδιος ανακηρύχθηκε *imperator*.

Εκείνο τον καιρό μερικοί συγκλητικοί προσπαθούσαν να καταργήσουν την Ηγεμονία και να κηρύξουν τη Δημοκρατία. Ο λαός όμως δεν ήθελε την επιστροφή στη *Libertas**, που είχε αφήσει τόσο κακές αναμνήσεις, και επιθυμούσε έναν αρχηγό. Η ιδέα της μοναρχίας ήταν πλέον βαθιά ριζωμένη στους ανθρώπους, και η Ηγεμονία φαινόταν το μόνο εφικτό καθεστώς. Όλα εξαρτώνταν από το άτομο που θα την ασκούσε. Για άλλη μια φορά η αίγλη του ονόματος του Γερμανικού επικράτησε. Ο Κλαύδιος επευφημήθηκε από τα πλήθη και αποδέχτηκε τον παραδοσιακό όρκο των πραιτοριανών. Τους αποζημίωσε προσφέροντας στον καθένα δεκαπέντε χιλιάδες σηστέρσια, και οι συγκλητικοί αναγκάστηκαν να συναινέσουν. Περισσότερο από ποτέ η εξουσία ήταν υπόθεση της *gens Julia*, στην οποία βρίσκονταν ενσωματωμένοι, εξ αγχιστείας, οι *Claudii Nerones*.

Ίσως να σκεφτεί κανείς, όπως πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί, ότι η άνοδος του Κλαύδιου στην εξουσία, ήταν αποτέλεσμα στρατιωτικού πραξικοπήματος. Στην πραγματικότητα όμως αυτό που φαίνεται είναι μια επιστροφή, το δίχως άλλο ασυνείδητη, σε παμπάλαιες παραδόσεις της Πόλης, σε διαδικασίες που συνόδευαν την ενθρόνιση ενός βασιλιά: δεν έλειψαν ούτε η ενεργός παρουσία του λαού (*populus*) που εκδηλώθηκε με τις επευφημίες του πλήθους, ούτε η επιθυμία των στρατιωτών ούτε η έγκριση της Συγκλήτου, που επικύρωσε με την *auctoritas** της τη βούληση των δύο άλλων συνιστωσών του Κράτους. Όλοι οι όροι συνέτρεχαν ώστε να δοθεί στον Κλαύδιο το

στρατιωτικό *imperium* και η πολιτική εξουσία. Όσο για τον ίδιο, πέραν του ότι τον ευνόησε αυτή η αναβίωση της παλιάς παράδοσης, η επιλογή δικαιωνόταν από τη χαρισματική καταγωγή του από τον Αύγουστο – κάτι που ο Κλαύδιος δεν παρέλειψε να τονίσει, περιβάλλοντας με τις μεγαλύτερες τιμές εκείνον που είχε ιδρύσει την Ηγεμονία, το ίδιο και την Λίβια, καθώς και όλα τα μέλη της οικογένειάς του. Όμως ταυτόχρονα, όπως είχε κάνει και ο Γάιος, τίμησε τη μνήμη του Αντώνιου, του οποίου ήταν εξ αίματος εγγονός, εκδηλώνοντας έτσι την *pietas*, τη θεμελιώδη αρετή της ρωμαϊκής ιδεολογίας. Για τον εαυτό του δεν επιθυμούσε καμία διάκριση που θα μπορούσε να προκαλέσει τον φθόνο. Σε αντίθεση με τον Γάιο Καλιγούλα, αρνήθηκε να παραστήσει τον βασιλιά. Άσκησε έξι υπατείες (τέσσερις ενόσω ήταν ο ίδιος αυτοκράτορας· τις προηγούμενες δύο επί Καλιγούλα), και κυρίως χρησιμοποίησε τα προνόμια που του παρείχαν για να αναμιχθεί ενεργά στη νομική ζωή. Έτσι, διατηρώντας τις παλιές μορφές της δημόσιας ζωής και αναβιώνοντας τους θρησκευτικούς θεσμούς που είχαν παρακμάσει, κατάφερνε να μεταμφιέζει επιδέξια την παντοδυναμία του.

Μετά τον Αύγουστο η Ηγεμονία άλλαξε πρόσωπο. Η εξέλιξη που άρχισε με τον «νόμο περί μεγαλειότητας» (*de maiestate*) του Τιβέριου (βλ. σελ. 151), συνεχίστηκε με τον Γάιο Καλιγούλα, φθάνοντας σε επίπεδα γελοιότητας. Τώρα με τον Κλαύδιο, η μοναρχική συνιστώσα της εξουσίας, κάπως συγκεκαλυμένα, συνεχίζει να δίνει το παρόν. Οι απελεύθεροι –πρώην δούλοι και νυν έμπιστοι– του Ηγεμόνα, οι άνθρωποι του οίκου του δηλαδή, ασχολούνται πολύ με τις μεγάλες υποθέσεις, και ο Κλαύδιος, εξ αιτίας της απλοϊκότητάς του, αφήνεται να τον κολακεύουν. Έτσι, στην *Consolatio* ("Παρηγοριά") που απευθύνει ο Σενέκας στον Πολύβιο, έναν από τους ανθρώπους του Αυτοκράτορα, για τον θάνατο του αδελφού του, ο φιλόσοφος, που τότε βρισκόταν στην Κορσική, δεν διστάζει να επαινέσει τον Κλαύδιο, να εξάρει τις αρετές του που είναι –σχεδόν– θεϊκές, εκείνες που άνοιξαν στον Αύγουστο τις πύλες της επουράνιας κατοικίας. Οι σύγχρονοι, κακώς, αρέσκονται να κατηγορούν τον Σενέκα ότι έτσι «έπεσε χαμηλά», και ξεχνούν ότι έτσι απαιτούσε η εθιμοτυπία και ότι ο ίδιος ο Ηγεμόνας δεν ξεχνούσε ότι ήταν προορισμένος για την

αιωνιότητα και ότι η εξουσία του ήταν θεϊκής φύσεως. Το θυμόταν τόσο έντονα που, σύμφωνα με τον Σενέκα, στη διάρκεια της βασιλείας του εξόντωσε τριάντα πέντε συγκλητικούς, διακόσιους είκοσι έναν ιππείς (ο Σουετώνιος μιλάει για τριακόσιους) και απλούς πολίτες – «σαν άμμο και σκόνη», θα γράψει αργότερα ο Σενέκας. Όμως, μετά από την τρέλα του Καλιγούλα, η μεταμφιεσμένη σκληρότητα του Κλαύδιου ήταν σχεδόν ανεκτή. Κι αυτό γιατί, συν τοις άλλοις, ο Αυτοκράτορας ακολούθησε επεκτατική εξωτερική πολιτική, κι έτσι η δόξα που κέρδιζε στις εξωτερικές υποθέσεις συνήθως κάλυπτε τα κακά που υπήρχαν στο εσωτερικό.

Ο Κλαύδιος προσάρτησε ένα μεγάλο μέρος της Βρετανίας, εκεί που νωρίτερα ο Γάιος είχε επιδοθεί σε μια γελοία μασκαράτα-παρωδία πολέμου. Στην Ανατολή αποκατέστησε το κύρος της Ρώμης, τουλάχιστον φαινομενικά, μιας και το πρόβλημα της Αρμενίας συνέχιζε να υφίσταται, έστω και καλυμμένο. Συνεχίστηκε η επέκταση προς την κατεύθυνση του Δούναβη, με την προσάρτηση του βασιλείου της Θράκης. Στη Μαυριτανία ο Αιδήμων αναγκάστηκε να υποταχτεί. Αντιθέτως, παρέμενε άλυτο το εβραϊκό πρόβλημα. Έγινε ανταλλαγή πρεσβευτών ανάμεσα στους Αλεξανδρινούς και την εβραική παροικία της Αλεξάνδρειας, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό για να μειώσεις τις εντάσεις και να επαναφέρει τη γαλήνη. Ήδη αναφέρεται κάποιος «Chrestos», οι οπαδοί του οποίου προκάλεσαν ταραχές μέσα στην ίδια τη Ρώμη. Ο Κλαύδιος τους απέλασε, θεσμοθετώντας τη διαφορά ανάμεσα στους καθεαυτού Εβραίους, που τους επιτράπηκε να παραμείνουν (Δίων Κάσσιος, LX, 6, 6), και τους οπαδούς του «Chrestos». Αυτή ήταν η πρώτη εμφάνιση του χριστιανισμού στην Αυτοκρατορία.

Η βασιλεία του Κλαύδιου, που κράτησε δεκατρία χρόνια, αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη της Ηγεμονίας. Ο Κλαύδιος παραχώρησε απλόχερα τα δικαιώματα Ρωμαίου πολίτη στους κατοίκους πολλών δυτικών επαρχιών*. Αρκετά σημαίνοντα πρόσωπα της Γαλατίας έγιναν δεκτά στη Σύγκλητο. Η Ρώμη δεν εμφανιζόταν πλέον σαν μια κατακτητική πόλη αλλά σαν μια μητρόπολη, η πνευματική πατρίδα μιας κοινότητας δίχως σύνορα. Στην περίφημη "Ομιλία" του στη Λυών, ο Κλαύδιος δικαιολογεί αυτή την πολιτική παρουσιάζοντάς την ως συνέχεια μιας πολιτικής που ανέκαθεν ακο-

λουθούσαν «οι πρόγονοι». Έχοντας καλή γνώση της ιστορίας, χάρη στα διαβάσματά του την εποχή που ήταν αποκλεισμένος από την πολιτική ζωή, διαπιστώνει ότι το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη έχει σταδιακά επεκταθεί σε όλο και περισσότερους λαούς, και ότι οι άλλοτε ηττημένοι θεωρούνται τώρα ίσοι με τους νικητές. Αυτή είναι, λέει στους συγκλητικούς, μια αναπόφευκτη εξέλιξη, τώρα που η παλιά ιδέα της οικουμενικής Αυτοκρατορίας δεν είναι πια όνειρο αλλά πραγματικότητα.

Έξι χρόνια μετά από την ομιλία στη Λυών (42 μ.Χ.), μια τραγωδία έπληξε τον οίκο του Ηγεμόνα: η γυναίκα του, Βαλέρια Μεσαλίνα, που του είχε δώσει έναν γιο, τον Βρετανικό (ύστερα από τη νίκη του στη Βρετανία), και η οποία ζούσε έκλυτο βίο, σκόπευε να παραδώσει την Αυτοκρατορία σε έναν εραστή της, τον ωραίο Σίλιο. Τον Σεπτέμβριο του 48 μ.Χ. το περιβάλλον του Ηγεμόνα τού αποκάλυψε τη συνωμοσία και αποφάσισε τη θανάτωση της αυτοκράτειρας. Ο Κλαύδιος δεν τόλμησε μήτε να τη σώσει μήτε να την εκτελέσει με ρητή διαταγή. Χήρος πλέον, παντρεύτηκε, στις αρχές του 49 μ.Χ., την ανεψιά του, Αγριππίνα Νεαρά, κόρη του Γερμανικού και μητέρα ενός παιδιού δώδεκα ετών, του Δομίτιου Αενοβάρβου, του μελλοντικού Νέρωνα (που ονομάστηκε έτσι ύστερα από την υιοθεσία του από τον Κλαύδιο). Η Αγριππίνα ήταν αποφασισμένη να εξασφαλίσει την εξουσία για τον γιο της, σε βάρος του Βρετανικού. Σίγουρη ότι ο Κλαύδιος θα ήταν αντίθετος, τον δηλητηρίασε στις 12 Οκτωβρίου του 54 μ.Χ. Την επόμενη μέρα ο Νέρων ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από τους πραιτοριανούς, και οι συγκλητικοί επικύρωσαν το γεγονός. Είχαν ενθαρρυνθεί στην απόφασή τους από τον Σενέκα, που ήταν από παλιά πιστός στους απογόνους του Γερμανικού.

ΝΕΡΩΝ

Με τον Σενέκα διατρανώνεται μια σαφέστατη θεωρία της αυτοκρατορικής εξουσίας στα πλαίσια του καθεστώτος της αυγούστειας ηγεμονίας. Οι ιδέες του –τις οποίες δεν παρέλειψε να διαδώσει–,

μας είναι γνωστές από την πραγματεία του *De clementia* ("Περί επιείκειας"). Πρόκειται για ένα γνήσιο πρόγραμμα διακυβέρνησης, που επωφελείται από την εμπειρία που αποκτήθηκε επί Κλαύδιου. Ο νέος αυτοκράτορας, ο νεαρός Νέρων, λέει ο Σενέκας, θα επανέλθει στις αρχές του καθεστώτος του θεού Αύγουστου, θα μειώσει τη σπουδαιότητα του αυτοκράτορα και του περιβάλλοντός του, όπως και των επιτρόπων του, στους οποίους ο Κλαύδιος ήθελε να δώσει εξουσίες ανάλογες με εκείνες των ανθύπατων*, πράγμα που έπληξε τα προνόμια της συγκλητικής τάξης και οδήγησε στην τυραννία του ενός. Αυτό υπογραμμίζει ο λίβελος του Σενέκα, η *Αποκολοκύνθωσις*[1] που περιγελά τη μνήμη του Κλαύδιου, και για την οποία κακώς εξανίστανται οι σύγχρονοι ιστορικοί.

Το αυτοκρατορικό καθεστώς, όπως το παρουσιάζει ο Σενέκας, εμφανίζεται ως μια μοναρχία εγγενής στην ίδια την τάξη του Κόσμου. Ευαγγελίζεται μια νέα χρυσή εποχή όπου η δικαιοσύνη και η δύναμη θα μετριάζονται από την *humanitas*. Είναι αλήθεια ότι την ίδια στιγμή ο Νέρων δηλητηριάζει τον αδελφό του Βρετανικό, πράξη που η κοινή γνώμη συγχωρεί εύκολα, επειδή όλος ο κόσμος παραδέχεται ότι η εξουσία δεν θα μπορούσε να μοιραστεί.

Αυτό το πρόγραμμα, που ενσωμάτωνε στην αυγούστεια ηγεμονία ιδέες δανεισμένες από τον στωικισμό, είχε το προτέρημα ότι προσέφερε ένα ιδεολογικό πλαίσιο στην πολιτική ζωή (δικαιωμένο λόγω της οικουμενικότητας της αυτοκρατορικής μοναρχίας), που όριζε ως σκοπό της την επικράτηση της *humanitas* (ένα έξοχο σχόλιο στην διπλή ονομασία του Δία, του θεού-εγγυητή του *imperium*: *optimus* και *maximus*).

Γνωρίζουμε ότι το όνειρο των πρώτων χρόνων της νέας βασιλείας δεν άργησε να διαψευστεί. Ο Νέρων δεν παρέμεινε πιστός στις διδασκαλίες του Σενέκα. Παρασυρμένος από τα πάθη της εφηβείας (ήταν δεκαεπτά ετών το 54 μ.Χ.), χρησιμοποιούσε την εξουσία για

1 *Αποκολοκύνθωση*: Μετατροπή σε κολοκύθι. Παρωδία της λέξης και της έννοιας της *αποθέωσης*. Τίτλος μιας σάτιρας του Σενέκα, την οποία έγραψε το 54 μ.Χ. με σκοπό να γελοιοποιήσει τον Κλαύδιο, που μόλις είχε πεθάνει και είχε αποθεωθεί, και κυρίως να πληροφορήσει τους συγκλητικούς ότι ο νέος αυτοκράτορας, ο Νέρων, δεν θα διέπραττε τις υπερβολές του προκατόχου του.

να ικανοποιεί τα καπρίτσια του. Φάνηκε να ξαναζωντανεύει η εποχή του Καλιγούλα. Μέσα σε λιγότερο από δέκα χρόνια ο Νέρων έστρεψε εναντίον του μια μεγάλη μερίδα συγκλητικών και πραιτοριανών. Το 65 οργανώθηκε μια συνωμοσία με πρωτοβουλία του συγκλητικού Καλπούρνιου Πείσωνα, στην οποία μετείχαν κάθε είδους άτομα, συγκλητικοί, ιππείς, στρατιώτες, ακόμη και γυναίκες, αναφέρει ο Τάκιτος (*Χρονικά*. XV, 48), που έφριτταν με τον Νέρωνα, έναν μητροκτόνο (το 59 είχε βάλει να σκοτώσουν την Αγριππίνα, επειδή φοβόταν την επιρροή της στους πραιτοριανούς), τσαρλατάνο και εμπρηστή της Πόλης. Προπάντων όμως, όλα έδειχναν ότι η «αποστολή» των Ιουλιο-Κλαυδίων είχε τελειώσει, ότι το χάρισμά τους είχε εξαντληθεί. Η θεϊκότητα του Αύγουστου ήταν πλέον αναποτελεσματική. Οι περισσότεροι συνωμότες δεν αμφισβητούσαν τις αρχές του καθεστώτος· απλά ένιωθαν την ανάγκη να εμπιστευτούν την εξουσία σε ένα νέο πρόσωπο, πιο αυθεντικά προικισμένο από τους θεούς με εκείνο το μυστηριώδες *χάρισμα* που από μόνο του δικαιολογούσε το καθεστώς της Ηγεμονίας.

Το Τελος των Ιουλιο-Κλαυδιων

Η συνωμοσία του Πείσωνα πνίγηκε στο αίμα, αλλά όταν ξέσπασαν οι ανταρσίες του Βίνδιξ στην Ακουιτανία και του Σουλπίκιου Γάλβα στην ισπανική επαρχία της Ταρρακωνησίας, η εξουσία του Νέρωνα κατέρρευσε. Οι πραιτοριανοί, παρά τον όρκο τους, δεν τον υπερασπίστηκαν. Η Σύγκλητος ολοκλήρωσε το πραξικόπημα, κηρύσσοντας τον Νέρωνα «εχθρό του κράτους», και ανακηρύσσοντας αυτοκράτορα τον Σουλπίκιο Γάλβα.

Η Χρονια των Τεσσαρων Αυτοκρατορων

Ο Γάλβας δεν διέθετε παρά μόνο τη φήμη ότι ήταν άνθρωπος ακέραιος και μάλιστα αυστηρός. Τη μέρα της δολοφονίας του Νέρω-

να (9 Ιουνίου του 68), δεν βρισκόταν στη Ρώμη αλλά στην ισπανική επαρχία της Ταρρακωνησίας. Δεν σφετερίστηκε ο ίδιος την εξουσία, του την έδωσε η Σύγκλητος. Από καιρό ένας θρύλος είχε δημιουργηθεί γύρω από το όνομά του. Είχαν συμβεί θαύματα που έμοιαζαν να τον προορίζουν για αυτοκράτορα. Λεγόταν ότι μια μέρα ο ίδιος ο Αύγουστος, από κάποια έμπνευση της στιγμής, του είχε δηλώσει ξαφνικά: «Κι εσύ επίσης, παιδί μου, θα γευτείς μια μέρα την Αυτοκρατορία». Ο ρωμαϊκός λαός θα ένοιωθε άσχημα αν δεν κυβερνιόταν από έναν ευνοούμενο των θεών. Όλοι είχαν την πεποίθηση ότι το *imperium romanum* δεν ήταν απλά μια γήινη και ανθρώπινη υπόθεση. Όμως ο χρησμός του Αύγουστου για τον Γάλβα επαληθεύτηκε κατά λέξη: απλώς *γεύτηκε* την εξουσία. Όταν πήγε στη Ρώμη, δολοφονήθηκε από τους πραιτοριανούς, τον Ιανουάριο του 69, με την προτροπή ενός φίλου του Νέρωνα, του Σάλβιου Όθωνα. Η *auctoritas** της Συγκλήτου δεν ήταν αρκετή για να τον κάνει αυτοκράτορα· χρειαζόταν και η βούληση των στρατιωτών. Μέσω αυτής, άλλωστε, δεν εκφραζόταν η και βούληση των θεών; Ενώ οι πραιτοριανοί επευφημούσαν τον Όθωνα στη Ρώμη, ο Βιτέλλιος, κυβερνήτης της Κάτω Γερμανίας, έπαιρνε το χρίσμα από τους δικούς του στρατιώτες. Η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Στις 14 Απριλίου οι στρατοί του Όθωνα και του Βιτέλλιου συγκρούστηκαν στο Βεδριάκουμ, κοντά στην Κρεμόνα της Β. Ιταλίας. Ο Όθων νικήθηκε και αυτοκτόνησε.

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΦΛΑΒΙΩΝ

Όμως να που ο στρατός της Ανατολής επίσης ανακήρυσσε δικό του αυτοκράτορα, τον στρατηγό Φλάβιο Βεσπασιανό, που διοικούσε τη στρατιά που είχε σταλεί στην Ιουδαία εναντίον των Εβραίων. Ό,τι μπορούσε να κάνει ο ένας στρατός, το μπορούσε και άλλος. Ο Βιτέλλιος ήταν αντιπαθής λόγω χαρακτήρα και τρόπου ζωής. Αντίθετα ο Βεσπασιανός περιβαλλόταν από εκτίμηση – αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Σίγουρα δεν καταγόταν από επιφανείς προγόνους· όμως είχε πια περάσει ο καιρός που ο κόσμος εμπιστευόταν τυφλά

τους γόνους της παλιάς αριστοκρατίας για να τους αναθέσει τις τύχες της Αυτοκρατορίας. Δεν αμφισβητούσε το καθεστώς της Ηγεμονίας, όμως εκδήλωνε την επιθυμία να βρεθεί στην κεφαλή του Κράτους ένας «καλός» αυτοκράτορας, δηλαδή κάποιος με πείρα και ωριμότητα, δεδομένου ότι μετά από τις εμπειρίες του Καλιγούλα και του Νέρωνα οι έφηβοι πρίγκηπες δεν έχαιραν μεγάλης εκτίμησης. Ο Βεσπασιανός ήταν πενήντα εννιά ετών, άνθρωπος του στρατού και των πολέμων, δηλαδή δοκιμασμένος *imperator*. Είχε αξιωθεί θριάμβους και είχε κυβερνήσει αξιοπρεπώς την επαρχία της Αφρικής. Σαβίνος στην καταγωγή, συμβόλιζε, όπως οι συμπατριώτες του, τις παλαιές αρετές της ιταλικής φυλής, εκείνες ακριβώς που είχε εξυμνήσει ο Βιργίλιος. Οι Ρωμαίοι μπορούσαν να περιμένουν από αυτόν την επιστροφή σε ένα παρελθόν ήδη μυθικό, το οποίο νοσταλγούσαν. Ο ίδιος εξ άλλου διέθετε μια κάποια θεϊκή αύρα – ήδη το πρόσωπό του περιβαλλόταν με θρύλους, και στην Ανατολή οι χρησμοί ήταν υπέρ του. Και επιπλέον, η πολιτική κατάσταση έμοιαζε με εκείνη που υπήρχε πριν την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της Ηγεμονίας: η Αυτοκρατορία ήταν διχασμένη, εμφύλιοι πόλεμοι απειλούσαν τις επαρχίες. Ήταν καιρός να εμφανιστεί ένας χαρισματικός άνδρας, ένας νέος Αύγουστος, σταλμένος από την Τύχη της Ρώμης. Και αυτή η προσωπικότητα η ευλογημένη από τους ουρανούς δεν μπορούσε παρά να είναι ο Βεσπασιανός! Μια μόνο νίκη, που πέτυχε ο *legatus* του Αντώνιος Πρίμος, ήταν αρκετή για να του ανοίξει το δρόμο για τη Ρώμη, όπου μπήκε θριαμβευτής, 21 Δεκεμβρίου του 69. Την επόμενη μέρα η Σύγκλητος εκχωρούσε στον νικητή όλες τις εξουσίες που συνιστούν το αυτοκρατορικό αξίωμα.

Αμέσως έγινε προφανές ότι οι θεοί δεν είχαν υποδείξει μόνο έναν άνδρα αλλά μια ολόκληρη οικογένεια: τον Βεσπασιανό *και* τους δύο γιους του. Από την πρώτη στιγμή ο Βεσπασιανός δήλωσε ότι «θα είχε για διαδόχους τους γιους του ή κανέναν» (Σουετώνιος, *Βεσπασιανός*, 25), και κανείς δεν έδειξε να ενοχλείται. Η ρωμαϊκή νοοτροπία διατηρούσε ζωντανή την αρχή της κληρονομικής εξουσίας. Η ιδέα της οικογένειας μετρούσε πάρα πολύ, τόσο σε επίπεδο δικαίου όσο και σε θρησκευτικό. Είχε διασφαλίσει, για έναν αιώνα σχεδόν, την εξουσία των Ιουλιο-Κλαύδιων, χάρη στον μυστικό δεσμό που τους ένωνε με τον θεό Αύγουστο. Φάνηκε φυσιολογικό που ο Βεσπασιανός δέ-

χτηκε την εξουσία στο όνομα της οικογενείας του, και θέλησε να ιδρύσει με τη σειρά του μια νέα ιερή δυναστεία.

ΤΙΤΟΣ - ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ

Ο Τίτος, στον οποίο ο πατέρας του είχε δώσει, όπως και στον άλλο γιο του, τον Δομιτιανό, το όνομα του Καίσαρα και τον τίτλο του *princeps* της νεολαίας, ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας χωρίς δυσκολία, όταν ο Βεσπασιανός πέθανε, στις 24 Ιουνίου του 79.

Με τον θάνατο του Τίτου, στις 13 Σεπτεμβρίου του 81, συνέβη το ίδιο και με τον Δομιτιανό, που ανακηρύχθηκε *imperator* από τους πραιτοριανούς. Την επομένη οι συγκλητικοί τού απένειμαν το *imperium*, επικυρώνοντας έτσι την κίνηση των στρατιωτών. Η ηγεμονία του κράτησε μέχρι τις 18 Σεπτεμβρίου του 96· αλλά, ενώ ο Βεσπασιανός και ο Τίτος αμέσως μετά από τον θάνατό τους αποθεώθηκαν*, η Σύγκλητος, αποδεκατισμένη από τη σκληρή διακυβέρνηση του Δομιτιανού, αρνήθηκε να του κάνει την τιμή να τον αποθεώσει. Ο Βεσπασιανός είχε αξιωθεί έναν ναό (που υπάρχει ακόμη) στην πλαγιά του Καπιτώλιου που βλέπει προς το Forum, και ο Τίτος έναν άλλο, πιο σεμνό, μέσα σε ιερό περίβολο νότια του Πεδίου του Άρεως, που δεν υπάρχει πλέον. Έτσι, καταδικάζοντας τη μνήμη ενός δολοφονημένου τυράννου που έπεσε θύμα των δεινών που ο ίδιος προκάλεσε, οι Πατέρες έθεταν ταυτόχρονα τέλος και στη δυναστεία των Φλάβιων, από την οποία είχαν αποστρέψει το βλέμμα οι θεοί.

ΝΕΡΒΑΣ

Ποιον νέο αυτοκράτορα είχε να αναδείξει η Ρώμη; Οι συνωμότες που είχαν σκοτώσει τον Δομιτιανό αποφάσισαν να χρίσουν αυτοκράτορα τον Κοκκήιο Νέρβα, έναν υπερήλικα χωρίς παιδιά, που είχε χρηματίσει πολλές φορές ύπατος και παλιότερα υπήρξε φίλος

του Νέρωνα. Σύχναζε στον κύκλο των ποιητών που περιτριγύριζαν τον αυτοκράτορα κι έγραφε και ο ίδιος στίχους. Αυτός ο ήρεμος και σοφός άνδρας είχε συνδεθεί νωρίς με τον Βεσπασιανό ο οποίος το 71 τον έκανε συνύπατό του. Είκοσι χρόνια αργότερα τού παραχωρούσε το ίδιο αξίωμα ο Δομιτιανός. Ο Νέρβας συμβόλιζε τη συνέχεια της συγκλητικής εξουσίας. Οι αριστοκράτες, επιλέγοντάς τον, μάλλον είχαν την πρόθεση να ιδρύσουν μια γνήσια δυαρχία, συνδυάζοντας την εξουσία του ηγεμόνα με εκείνη της συγκλήτου. Αυτό που την εποχή του Αυγούστου ήταν καθαρή φαντασία, μπορούσε να γίνει τώρα πραγματικότητα. Η ισορροπία που θα προέκυπτε ανάμεσα στις δύο εξουσίες, θα επέτρεπε την επανασύνδεση της παλιάς «ελευθερίας» και της απαραίτητης Ηγεμονίας. Ο Τάκιτος, που εκείνο τον καιρό ξεκινούσε τη συγγραφή των *Ιστοριών* του, δηλώνει ότι το θαύμα έγινε, ότι *Libertas** και *Principatus*, με την άνοδο του Νέρβα στην εξουσία, επιτέλους θα συγκατοικήσουν.

Όμως ένας αυτοκράτορας εξήντα ενός ετών, ίσως και παραπάνω, δεν έχει και πολύ μέλλον μπροστά του. Το πρόβλημα της διαδοχής ήδη ετίθετο και δεν υπήρχε προκαθορισμένη λύση. Το μόνο που είχε δείξει η εμπειρία ήταν ότι ο αυτοκράτορας έπρεπε να έχει την εμπιστοσύνη των στρατιωτών, την εκτίμηση της Συγκλήτου, κι εκείνη την ακαθόριστη ιδιότητα, τη λεγόμενη «συναίνεση των θεών». Αυτή η τριπλή νομιμότητα, σε τελική ανάλυση, βασιζόταν στις «αρετές» του, στα ιδιαίτερα προσόντα του χάρη στα οποία ευδοκιμούσε η Αυτοκρατορία και ταυτόχρονα εξασφαλιζόταν η υπακοή των στρατιωτών, ο σεβασμός των Πατέρων και, ύψιστη συνέπεια, η ευλογία των θεών. Κι όμως, δύο από αυτές τις προϋποθέσεις δεν πληρούνταν από τον Νέρβα. Είχε επιλεγεί παρά τη θέληση των στρατιωτών, που δυσκολεύτηκαν πολύ να αναγνωρίσουν την εξουσία του. Η αντίθεσή τους εκδηλώθηκε τόσο στη Ρώμη, από τους πραιτοριανούς, όσο και στις επαρχίες, στην Άνω Γερμανία και τη Συρία όπου, απ' ό,τι φαίνεται, τα στρατεύματα δίστασαν πολύ να δώσουν όρκο πίστης στον imperator.

ΤΡΑΪΑΝΟΣ

Για να ξεπεράσει αυτή τη δυσκολία ο Νέρβας, μόλις πήρε την εξουσία, ονόμασε κυβερνήτη της Άνω Γερμανίας έναν σαραντατετράχρονο άνδρα, τον Ούλπιο Τραϊανό, του οποίου ο πατέρας, με καταγωγή από την Ιτάλικα της Βετικής (σημερινή Ν. Ισπανία), είχε διατελέσει με τιμές συγκλητικός την περίοδο του Βεσπασιανού. Ο ίδιος ο Τραϊανός είχε πάρει μέρος σε πολλές στρατιωτικές εκστρατείες, είχε χρηματίσει σταδιακά ταμίας, πραίτορας*, και το 91 ύπατος*. Στη συνέχεια, αντί να αναλάβει τη διοίκηση κάποιας επαρχίας, όπως συνηθιζόταν, παρέμεινε στη Ρώμη χωρίς κανένα επίσημο αξίωμα. Έτσι το είχε θελήσει ο Δομιτιανός, που φοβόταν μήπως ένας τόσο επιβλητικός αξιωματούχος έπαιρνε με το μέρος του τις λεγεώνες* και ανακηρυσσόταν *imperator*. Έτσι είχε αντιμετωπίσει και τον Ιούλιο Αγκρίκολα, πεθερό του Τάκιτου.

Ο Νέρβας δεν είχε παρόμοιους φόβους. Έκρινε ότι με το στρατιωτικό του παρελθόν ο Τραϊανός ήταν ο πλέον κατάλληλος για να τον συμφιλιώσει με τον στρατό. Έτσι του ανέθεσε τη διοίκηση της Άνω Γερμανίας (της περιοχής ανάμεσα στον Ρήνο και τον Δούναβη), ενός από τα πιο ευάλωτα σημεία της Αυτοκρατορίας. Ο Τραϊανός θα μπορούσε εύκολα να ανακηρυχτεί αυτοκράτορας από τον στρατό του, αλλά δεν το έκανε. Τον κάλεσε ο ίδιος ο Νέρβας στην εξουσία, υιοθετώντας τον επίσημα με όλες τις νομότυπες διαδικασίες, στις 28 Οκτωβρίου του 97.

Έτσι εξασφαλιζόταν η πρώτη προϋπόθεση της ανάδειξης ενός αυτοκράτορα, η συναίνεση των στρατιωτών. Ο Τραϊανός ήταν τόσο δημοφιλής στον στρατό, που δεν υπήρχε αμφιβολία για την αποδοχή του. Ο Νέρβας απλώς προηγούνταν χρονικά. Απέμενε –εφ' όσον υπήρχε και η συγκατάθεση της Συγκλήτου– η τρίτη προϋπόθεση, η σύμφωνη γνώμη των θεών. Δύο γεγονότα απέδειξαν ότι ο Τραϊανός ήταν ευνοούμενος των θεών. Ο Πλίνιος, στον *Πανηγυρικό* που εκφώνησε, την 1η Σεπτεμβρίου του 100, αναφέρει ένα πρώτο σημάδι που φανερώθηκε το 97 μ.Χ.: το πλήθος, που είχε συγκεντρωθεί στο Καπιτώλιο, επευφήμισε κατά λάθος τον Τραϊανό ως *imperator*, ενώ ο τίτλος είχε αναφερθεί για τον Δία του Καπιτωλίου (*Πανηγυρικός*, 5, 4). Το δεύτερο σημάδι φανερώθηκε πάλι στο Καπιτώλιο, στις 28 Οκτω-

βρίου, μπρος στο άγαλμα του *Jupiter Optimus Maximus*, όπου ξαφνικά ο Νέρβας δήλωσε ότι ήθελε να υιοθετήσει τον Τραϊανό, υπακούοντας σε μια αιφνίδια θεϊκή έμπνευση (*Ο.π.*, 8. 2-3). Έτσι, ο Τραϊανός έγινε αυτοκράτορας με τη συγκατάθεση του στρατού, της Συγκλήτου και των θεών.

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΥΙΟΘΕΣΙΑΣ

Υιοθετώντας τον Τραϊανό, ο Νέρβας πέτυχε εκεί που δεν είχε καταφέρει τίποτα ο Γάλβας, όταν προσπάθησε να μεταβιβάσει την εξουσία στον νεαρό Πείσωνα που είχε υιοθετήσει. Όλοι αποδέχονταν ότι στο εξής το αυτοκρατορικό χάρισμα θα μεταβιβαζόταν με αυτόν τον τρόπο, και όχι μέσω της εξ αίματος συγγένειας. Έτσι θα μπορούσαν να αναδεικνύονται στο ύψιστο αξίωμα του Κράτους άνθρωποι με δοκιμασμένες αρετές. Η υιοθεσία, όπως είδαμε, ήταν μια πράξη πνευματικού χαρακτήρα, σύμφωνη με τις αρχαιότερες ρωμαϊκές παραδόσεις, μέσω της οποίας, δημόσια και επίσημα, ένας «γιος» γινόταν δεκτός σε μια *gens* στην οποία δεν ανήκε εκ γενετής. Ήδη, από τους Ιουλιο-Κλαύδιους ο Αύγουστος είχε υιοθετήσει τον μεγαλύτερο γιο της Λιβίας. Όλοι τους υπογράμμιζαν τη συγγένειά τους με τον θεό Καίσαρα ή με τον θεό Αύγουστο. Με τον ίδιο τρόπο και οι διάδοχοι του Τραϊανού, μέχρι τη δυναστεία των Σεβήρων, δεν θα παραλείπουν να υπενθυμίζουν την καταγωγή τους από τον Νέρβα, τον θεό Νέρβα, εγγυητή της θεϊκής τους αποστολής. Έτσι ιδρύθηκε η λεγόμενη «δυναστεία των Αντωνίνων», που περιλαμβάνει όλους τους αυτοκράτορες από τον Νέρβα μέχρι τον Κόμμοδο. Στην πραγματικότητα αυτή η ονομασία ξεκινάει με τον δεύτερο διάδοχο του Τραϊανού, τον Αντωνίνο τον Ευσεβή. Τόσο υποδειγματικός ηγεμόνας υπήρξε, που η μνήμη του σκόρπισε τη λάμψη της πάνω σε όλους τους επιγόνους του Νέρβα, που επί ηγεμονίας τους γνώρισε ο κόσμος μιαν αδιατάρακτη ειρήνη, και που αναδεικνύονταν στην εξουσία χωρίς βία και εμφύλιους σπαραγμούς.

Ήταν όμως αυτή η αλήθεια ή πρόκειται για μύθο; Στην πραγματικότητα οι μηχανισμοί διαδοχής αυτή την περίοδο, από το 98 μέχρι

το 180 μ.Χ. δεν ήταν διόλου ξεκάθαροι. Κατ' αρχήν, κάθε αυτοκράτορας επέλεγε και υιοθετούσε, μεταξύ όλων των πιθανών διαδόχων του, εκείνον που έκρινε ικανότερο, ανεξαρτήτως καταγωγής. Γινόταν όμως πάντα έτσι; Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Τραϊανός επέλεξε τον Αδριανό ως διάδοχο χάρη στις υπηρεσίες που του είχε προσφέρει ο δεύτερος στη διάρκεια πολλών εκστρατειών στον Δούναβη, και κυρίως στον πόλεμο εναντίον των Πάρθων. Ας μη ξεχνάμε όμως ότι ο Αίλιος Αδριανός ήταν κι αυτός Ισπανός –όπως ο Τραϊανός– και ανήκε σε μια οικογένεια Ρωμαίων αποίκων που είχε εγκατασταθεί, αιώνες πριν, στην Ιτάλικα της Ισπανίας, κι επίσης ότι είχε παντρευτεί μια ανεψιά του Τραϊανού, την Βίμπια Σαβίνα, γεγονός που δημιουργούσε μεταξύ τους μια συγγένεια παρόμοια με εκείνη του νεαρού Οκταβιανού όταν υιοθετήθηκε από τον Καίσαρα. Η παλιά αρχή της διαδοχής μέσω των γυναικών παρέμενε σεβαστή, όχι χωρίς σκοπιμότητα ίσως. Αργότερα, ο Αδριανός δήλωσε ότι αν ήταν ένας απλός ιδιώτης θα χώριζε τη γυναίκα του λόγω του κακού της χαρακτήρα· αλλά ο γάμος ενός αυτοκράτορα δεν μπορούσε να λυθεί με διαζύγιο. Μήπως επειδή η ένωσή του με τη Σαβίνα ήταν ένα από τα τεκμήρια της νομιμότητάς του;

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Ο Τραϊανός δεν είχε ακόμη υιοθετήσει επίσημα τον Αδριανό, όταν πέθανε στη Σειλινούντα της Κιλικίας, αρχές Αυγούστου του 117. Προηγουμένως είχε δηλώσει ότι δεν θα όριζε διάδοχο, ακολουθώντας το παράδειγμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου – παράδειγμα επικίνδυνο για την Αυτοκρατορία. Θέλησε ο Τραϊανός να αφήσει αυτή την επιλογή στη Σύγκλητο; Τήρησε την αρχική υπόσχεσή του; Το αγνοούμε. Γεγονός είναι ότι η αυτοκράτειρα Πλωτίνα και ο αρχηγός των πραιτοριανών Αίλιος Αττιανός δήλωσαν ότι από το νεκρικό του κρεβάτι ο Τραϊανός τελικά υιοθέτησε τον Αδριανό. Αυτό δεν έπεισε όλο τον κόσμο, πολλοί υποψιάστηκαν κάποια μηχανορραφία, αλλά οι συγκλητικοί αποδέχτηκαν την εκδοχή που τους παρουσίασε η Πλωτίνα, και οι στρατιώτες της Συρίας επευφήμησαν τον νέο αυτο-

κράτορα. Ο Αδριανός εκπλήρωνε λοιπόν τους τρεις απαραίτητους όρους για να γίνει αυτοκράτορας. Με εκείνη την υιοθεσία, αληθινή ή όχι, έμπαινε στο γενεαλογικό δέντρο των απογόνων του θεού Νέρβα, οι στρατιώτες τον αναγνώριζαν ως *imperator* τους, και η Σύγκλητος με τη σιωπή της επικύρωνε την προτίμηση του στρατού. Είναι αλήθεια ότι μέσα στις επόμενες μέρες χάθηκαν τέσσερις πρώην ύπατοι, τέσσερις πιθανοί αντίπαλοι οι οποίοι θανατώθηκαν, απ' ό,τι λέγεται, με διαταγή της Συγκλήτου. Ο Αδριανός διακήρυξε σε όλους τους τόνους ότι δεν είχε καμία σχέση με εκείνες τις εκτελέσεις. Άλλωστε, δεν είχε επιλεγεί επειδή ο Τραϊανός έκρινε ότι αυτός ήταν «ο καλύτερος» (*optimus*); Ή μήπως η ανάδειξή του οφειλόταν σε ίντριγκες της Πλωτίνας; Αγνοούμε τα ακριβή γεγονότα.

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Ο Αδριανός με τη σειρά του, όταν είδε να ζυγώνει η ώρα που θα άφηνε αυτή τη ζωή, θέλησε να διασφαλίσει τη διαδοχή του. Το 136, ήδη άρρωστος, και με την ιδέα της αυτοκτονίας να τον στοιχειώνει, υιοθέτησε κάποιον Κεϊόνιο Κόμμοδο Βέρο, που τίποτα δεν έδειχνε ότι προοριζόταν για αυτοκράτορας. Ήταν όμορφος, διάσημος για τη φιληδονία του, αλλά δίχως κάποιο ιδιαίτερο χάρισμα. Φαντάστηκαν ότι ήταν ο ευνοούμενος εραστής του Αδριανού, γνωστού για τους ομόφυλους έρωτές του. Μια άλλη εικασία που διατύπωσε πριν από πενήντα χρόνια ο ιστορικός Ζ. Καρκοπίνο, είναι ότι ήταν νόθος γιος του Αδριανού, καρπός του παράνομου έρωτά του με κάποια Πλαύτια, που κρατήθηκε μυστικός όσο ζούσε η Βίμπια Σαβίνα. Αυτός ο δεσμός αίματος μεταξύ Κόμμοδου και Αδριανού είναι πολύ πιθανός. Όπως και να είχε το πράγμα, ο νεαρός πρίγκιπας με την ευαίσθητη υγεία πέθανε, 31 Δεκεμβρίου του 137, καθώς επέστρεφε από την επαρχία της Πανονίας τη διακυβέρνηση της οποίας του είχε εμπιστευθεί ο «πατέρας» του. Ο Αδριανός περίμενε αυτή την κατάληξη. Δεν είχε δηλώσει, μερικούς μήνες πριν, ότι «στηριζόταν σε έναν ετοιμόρροπο τοίχο»; Εκδήλωσε μια βαθιά θλίψη και ύστερα, απαλλαγμένος από την υποχρέωση αίματος προς τον γιο του, υιοθέ-

τησε, στις 25 Φεβρουαρίου, έναν συγκλητικό πενήντα ενός ετών, τον –Τίτο Αυρήλιο Φούλβιο Βοϊώνιο Άρριο– Αντωνίνο, που έλαβε το όνομα Λίλιος Καίσαρ. Ο Αδριανός είχε θέσει ως όρο για εκείνη την υιοθεσία, ότι ο νέος Καίσαρ θα υιοθετούσε κι αυτός με τη σειρά του και ταυτόχρονα δύο νεαρούς πρίγκηπες: τον επταετή Λούκιο Κεϊόνιο Κόμμοδο, γιο του Κεϊόνιου, και τον Άννιο Βέρο, δεκαεπτά ετών, γιο κάποιου Άννιου Βέρου, που είχε πεθάνει νέος αλλά ανήκε σε μια οικογένεια συγκλητικών με καταγωγή από την Ισπανία. Φαίνεται ότι ο Αδριανός ήθελε για διάδοχό του τον Λούκιο Κόμμοδο αλλά ήθελε επίσης τον Άννιο, του οποίου τη σοβαρότητα και την ευθύτητα εκτιμούσε, ως μέντορα του πρώτου, μέχρι τη στιγμή που θα αντικαθιστούσε, στην κεφαλή του Κράτους, τον Αντωνίνο. Έτσι, ο Αδριανός είχε κανονίσει το θέμα της διαδοχής σε βάθος χρόνου. Οι υπολογισμοί του όμως ανατράπηκαν εν μέρει από τον Αντωνίνο, ο οποίος ύστερα από τον θάνατο του Αδριανού αρραβώνιασε τον Άννιο Βέρο (μετέπειτα Μάρκο Αυρήλιο) με την κόρη του Άννια Γκαλέρια Φαυστίνα. Αντίθετα με την επιθυμία του Αδριανού, ο Λούκιος Κεϊόνιος Κόμμοδος δεν ήταν πλέον ο δεύτερος τη τάξει, και ο Άννιος Βέρος γινόταν ο πλησιέστερος κληρονόμος.

Όλα αυτά τα πρόσωπα που εμπλέκονταν στη διαδοχή ανήκαν στις επιφανέστερες συγκλητικές οικογένειες, γεγονός που εξασφάλιζε τη συναίνεση των Πατέρων. Ο στρατός, τον οποίο σ'όλη τη διάρκεια της ηγεμονίας του ο αυτοκράτορας φρόντιζε να κολακεύει, αυτοπροβαλλόμενος ως «συστρατιώτης» (*commilito*) όλων των στρατιωτών, ορκίστηκε πίστη χωρίς τον παραμικρό δισταγμό, πρώτα στον Αντωνίνο και ύστερα στον Άννιο Βέρο (Μάρκο Αυρήλιο), που είχαν υποδειχθεί από τον Αδριανό. Η υιοθεσία, τελικά, που κατέστησε τους δύο πρίγκηπες γιους του «θεού Αδριανού», τους προσέδωσε το αυτοκρατορικό χάρισμα, εντάσσοντάς τους στη «θεϊκή» δυναστεία.

Τούτες οι προφυλάξεις, όπως τις επινόησε ο Αδριανός, επέτρεπαν την ανάδειξη ανθρώπων με γνωστό χαρακτήρα, προτερήματα και αρετές, και την εμπέδωση της αρχής –εν μέρει υποτιθέμενης– ότι για τη διαδοχή προορίζεται ο «καλύτερος»· έτσι θα αποφεύγονταν οι δυσάρεστες εκπλήξεις που είχε επιφυλάξει παλιότερα στη Ρώμη η συγγένεια αίματος. Ωστόσο, αυτή η τελευταία δεν αποκλειόταν εντελώς. Ένας αυτοκράτορας μπορούσε να προσλάβει ως εταίρο

στην εξουσία έναν γιο του, αλλά μπορούσε επίσης να επιλέξει κάποιον άλλον διάδοχο, υιοθετώντας τον. Ο κληρονόμος θα έπρεπε να «δείξει τις ικανότητές του», για να φανεί αν ήταν άξιος ή όχι να γίνει *imperator*. Βέβαια, η εμπειρία έδειξε ότι ένας ηγεμόνας που επιλεγόταν από τον αυτοκράτορα δεν ήταν δυνατόν να αποκλειστεί στη συνέχεια· κι αυτό διότι είχε ήδη γίνει μέλος της θεϊκής δυναστείας. Έτσι, εφ' όσον ο γιος του Κεϊόνιου, Λούκιος Βέρος, κατ' εντολή του Αδριανού, υιοθετήθηκε από τον Αντωνίνο ταυτόχρονα με τον Μάρκο Αυρήλιο, αυτός ο τελευταίος δεν γινόταν παρά να προσλάβει ως συνεταίρο του, μετά τον θάνατο του Αντωνίνου, εκείνον που ήταν ταυτόχρονα αδελφός αλλά και γαμπρός του. Όμως ο Λούκιος Βέρος κάθε άλλο παρά έδινε την εικόνα ιδανικού αυτοκράτορα. Οι κλίσεις του, η φιληδονία και το πάθος για θεάματα της αρένας, προοιώνιζαν μάλλον ένα νέο Νέρωνα παρά ένα νέο Τραϊανό. Όμως ο θάνατός του –το 169– τον θεοποίησε, προτού του επιτρέψει το Πεπρωμένο να επιδείξει τις ικανότητές του, καλές ή κακές.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΤΩΝΙΝΟ ΣΤΟΝ ΚΟΜΜΟΔΟ

Παρ' όλα αυτά, οι περίπλοκες επινοήσεις του Αδριανού γίνονταν πραγματικότητα, η μία μετά την άλλη (με εξαίρεση εκείνη που προαναφέραμε). Ο Αντωνίνος, που επονομάστηκε Ευσεβής (*Pius*) λόγω του ζήλου του να πετύχει από την –διστακτική– Σύγκλητο την αποθέωση του «πατέρα» του Αδριανού, βασίλευσε ειρηνικά από το 138 μέχρι το 161 μ.Χ.· και ο Μάρκος Αυρήλιος έγινε με τη σειρά του *Augustus*, αφού πρώτα –σ' όλη τη διάρκεια της ηγεμονίας του Αντωνίνου– είχε διατελέσει Καίσαρας. Ο Μάρκος πέθανε 17 Μαρτίου του 180 μ.Χ. Ο Αδριανός δεν είχε προνοήσει για το τι θα γινόταν μετά. Ο Μάρκος Αυρήλιος δεν θέλησε –ή δεν μπόρεσε– να διατηρήσει τον μύθο της επιλογής του «καλύτερου». Επανήλθε χωρίς περιστροφές στη διαδοχή εξ αίματος, και έδειξε την προτίμησή του στον γιο του Κόμμοδο, γεννημένο το 161. Ήδη το 177 τον είχε κάνει ύπατο*, πράγμα αντίθετο σε κάθε κανόνα. Ο Κόμμοδος αποδείχτηκε «κακός αυτοκράτορας» και η βασιλεία του τερματίστηκε με τη δολοφονία του

το 192, σε συνθήκες ανάλογες με τη δολοφονία του Δομιτιανού έναν αιώνα πριν. Ήταν ο τελευταίος της δυναστείας των Αντωνίνων. Θα μπορούσε να το είχε προβλέψει αυτό ο πατέρας του;

Από τα πολλά παιδιά του Μάρκου Αυρήλιου ο Κόμμοδος ήταν το μόνο που του είχε απομείνει. Τα περισσότερα αδέρφια του πέθαναν σε μικρή ηλικία. Ο Κόμμοδος ήταν λοιπόν το τελευταίο στήριγμα του αυτοκράτορα, όταν ξέσπασε η ανταρσία κάποιου Αβίδιου Κάσιου, το 175 μ.Χ. Μέσα σε εκείνη την ηθική μοναξιά ο Μάρκος Αυρήλιος αναζήτησε τη βοήθεια του γιου του. Ο ίδιος είχε εμπλακεί σε πολέμους κατά των βαρβάρων στο Δούναβη κι ένιωθε πως δυνάμεις του είχαν αρχίσει να φθίνουν. Φαίνεται όμως ότι έπαιξε ρόλο και το φυσικό ένστικτο του δεσμού του πατέρα με τον γιο του. Ο ίδιος κατέτασσε μεταξύ των υψηλότερων ανθρώπινων αξιών την «*φιλοστοργίαν*»· προς τιμήν της είχε ανεγείρει ναό στο Καπιτώλιο. Κι εκτός αυτού, είχε εμπιστοσύνη στους θεούς που τόσο τον είχαν βοηθήσει σε όλη την ηγεμονία του. Δεν θα τον βοηθούσαν και τώρα που έπρεπε να μεταβιβάσει την εξουσία; Δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να διακρίνει στο γιο του τα πρώτα σημάδια της αιμοχαρούς και ερωμανούς τρέλας του, που προκάλεσε την πτώση του. Όπως ύστερα από τους θανάτους του Νέρωνα και του Δομιτιανού, πολλοί κυβερνήτες επαρχιών και διοικητές λεγεώνων* προσπάθησαν να αναρριχηθούν στην εξουσία. Μόνο που αυτή τη φορά η κρίση πήρε πρωτοφανείς διαστάσεις· κι όταν ανέβηκαν στην εξουσία οι Σεβήροι, δεν επρόκειτο πλέον για την ίδια Αυτοκρατορία.

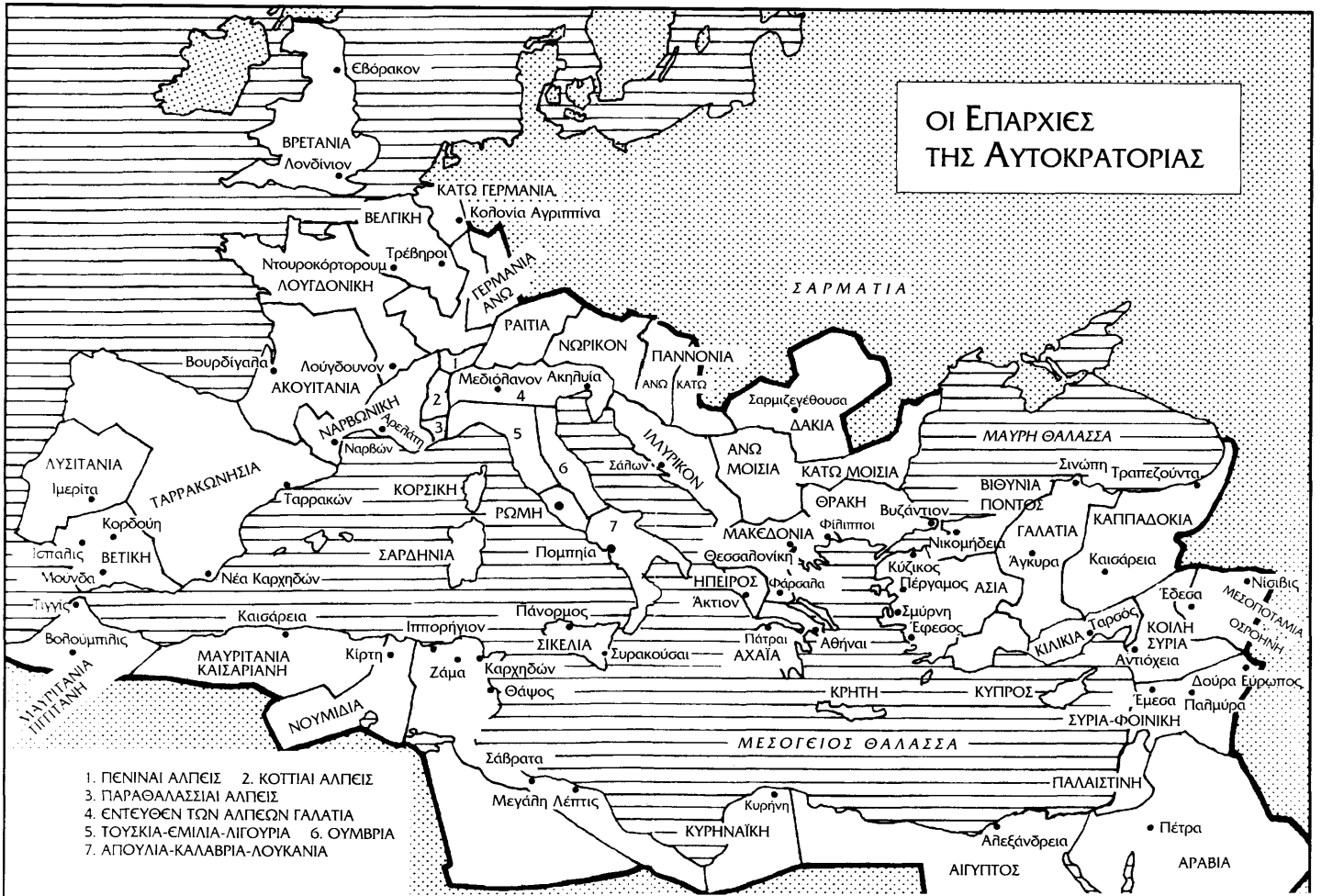
ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
Εβόρακον
ΒΡΕΤΑΝΙΑ
Λονδίνιον
ΚΑΤΩ ΓΕΡΜΑΝΙΑ
ΒΕΛΓΙΚΗ
Κολονία Αγριππίνα
Τρέβηροι
Ντουροκόρτορουμ
ΛΟΥΓΔΟΝΙΚΗ
ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΑΝΩ
ΣΑΡΜΑΤΙΑ
ΡΑΙΤΙΑ
ΝΩΡΙΚΟΝ
ΠΑΝΝΟΝΙΑ
ΑΝΩ
ΚΑΤΩ
Βουρδίγαλα
Λούγδουνον
ΑΚΟΥΙΤΑΝΙΑ
Μεδιόλανον
Ακηλυία
Σαρμιζεγέθουσα
ΔΑΚΙΑ
ΝΑΡΒΩΝΙΚΗ
Αρελάτη
Ναρβών
ΙΛΛΥΡΙΚΟΝ
ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΛΥΣΙΤΑΝΙΑ
ΤΑΡΡΑΚΩΝΗΣΙΑ
Ιμερίτα
Σάλων
ΑΝΩ ΜΟΙΣΙΑ
ΚΑΤΩ ΜΟΙΣΙΑ
Σινώπη
Τραπεζούντα
Ταρρακών
ΚΟΡΣΙΚΗ
ΘΡΑΚΗ
ΒΙΘΥΝΙΑ ΠΟΝΤΟΣ
Βυζάντιον
Κορδούη
ΡΩΜΗ
Φίλιπποι
ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΓΑΛΑΤΙΑ
Ισπαλις
ΒΕΤΙΚΗ
ΣΑΡΔΗΝΙΑ
Πομπηία
Θεσσαλονίκη
Νικομήδεια
Μούνδα
Νέα Καρχηδών
ΗΠΕΙΡΟΣ
Άγκυρα
Καισάρεια
Κύζικος
Φάρσαλα
Πέργαμος
ΑΣΙΑ
Τιγγις
Άκτιον
Σμύρνη
Έφεσος
Νίσιβις
Έδεσα
ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ
Καισάρεια
Πάνορμος
Ιππορήγιον
Βολουμπιλις
ΣΙΚΕΛΙΑ
Πάτραι
Αθήναι
ΚΙΛΙΚΙΑ
Ταρσός
ΚΟΙΛΗ ΣΥΡΙΑ
ΟΣΡΟΗΝΗ
ΜΑΥΡΙΤΑΝΙΑ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ
Κίρτη
Συρακούσαι
ΑΧΑΪΑ
Αντιόχεια
Ζάμα
Καρχηδών
Δούρα Ευρωπος
ΜΑΥΡΙΤΑΝΙΑ ΤΙΓΓΙΤΑΝΗ
Θάψος
ΚΡΗΤΗ
ΚΥΠΡΟΣ
Εμεσα
Παλμύρα
ΝΟΥΜΙΔΙΑ
ΣΥΡΙΑ-ΦΟΙΝΙΚΗ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΘΑΛΑΣΣΑ
Σάβρατα
ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ
Μεγάλη Λέπτις
Κυρήνη
ΚΥΡΗΝΑΪΚΗ
Πέτρα
Αλεξάνδρεια
ΑΙΓΥΠΤΟΣ
ΑΡΑΒΙΑ
1. ΠΕΝΙΝΑΙ ΑΛΠΕΙΣ 2. ΚΟΤΤΙΑΙ ΑΛΠΕΙΣ
3. ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΑΙ ΑΛΠΕΙΣ
4. ΕΝΤΕΥΘΕΝ ΤΩΝ ΑΛΠΕΩΝ ΓΑΛΑΤΙΑ
5. ΤΟΥΣΚΙΑ-ΕΜΙΛΙΑ-ΛΙΓΟΥΡΙΑ 6. ΟΥΜΒΡΙΑ
7. ΑΠΟΥΛΙΑ-ΚΑΛΑΒΡΙΑ-ΛΟΥΚΑΝΙΑ

5
Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΑΝΤΩΝΙΝΩΝ

Ένας αιώνας γαλήνης και σταθερότητας, χάρη στην αίσια λύση του προβλήματος της διαδοχής που εφάρμοσαν ο Αδριανός και ο Αντωνίνος, ύστερα από το πρελούδιο των είκοσι έξι χρόνων δυναστείας των Φλάβιων. Στα χρόνια των Αντωνίνων όχι μόνο δεν συρρικνώθηκε η Αυτοκρατορία αλλά γνώρισε και μια επέκταση, στη διάρκεια και στο τέλος της οποίας το *imperium romanum* επιβεβαίωσε τη δύναμη και τη συνοχή του, ταυτόχρονα στρατηγική και πνευματική, ενάντια στους κινδύνους που το απειλούσαν. Οι σύγχρονοι ιστορικοί υπολογίζουν, με εντελώς υποθετικές εκτιμήσεις, ότι η Αυτοκρατορία εκείνη την περίοδο είχε εξήντα με εβδομήντα εκατομμύρια κατοίκους, αριθμός που ποικίλει, ανάλογα με τις εκτιμήσεις, και πρέπει να αντιμετωπίζεται με μεγάλη επιφύλαξη.

Για ένα μικρό διάστημα, όσο διαρκούσαν οι ταραχές που συνόδευσαν την πτώση του Νέρωνα, εμφανίστηκε ο κίνδυνος της απόσχισης επαρχιών και του διαμελισμού της Αυτοκρατορίας, αλλά τελικά τίποτα τέτοιο δεν έγινε. Βέβαια, κάποιος Μπατάβιος Κίβιλης οργάνωσε μια εξέγερση πολλών λαών της Γαλατίας και της Γερμανίας, οι οποίοι οραματίζονταν τη δημιουργία μιας «Αυτοκρατορίας των Γαλατιών». Όμως οι γαλατικές πόλεις που βρίσκονταν μακριά από τη

Γερμανία, σε μια σύνοδο που έγινε στο Ντουροκόρτορουμ (σημερ. Ρενς), αποφάσισαν να παραμείνουν υπό την κυριαρχία της Ρώμης. Από θρησκευτική πίστη στον όρκο; Από τον φόβο των αντιποίνων; Πιθανώς από απέχθεια –μήπως και ξαναβρεθούν στην κατάσταση που ήταν προ της κατάκτησης–, κι από επιθυμία να μοιραστούν με τους κατακτητές τα πλεονεκτήματα ενός πολιτισμού που τους έφερε τις τέχνες της ειρήνης και του *otium**. Επιπλέον ήταν και ο φόβος των Γερμανών. Εξάλλου, οι Ρωμαίοι τούς επέτρεπαν να συνεχίσουν τη ζωή τους μέσα στα παραδοσιακά πλαίσια, με αντίτιμο κάποιες παραχωρήσεις. Η άφιξη του στρατού του Πετίλιου Σεριάλη στην κοιλάδα του Ρήνου, που στάλθηκε με διαταγή του Βεσπασιανού, έθεσε γρήγορα τέλος στο σχέδιο ενός *imperium gallicum*, στο οποίο ελάχιστοι είχαν πιστέψει αληθινά. Μέσα σε λιγότερο από δύο χρόνια από την ανταρσία του Κίβιλη, η ειρήνη στη Γαλατία είχε αποκατασταθεί.

ΤΑ ΔΥΤΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Ο Βεσπασιανός, που πήρε ένα μάθημα από αυτή την ανταρσία, εγκατέστησε οκτώ λεγεώνες κατά μήκος του Ρήνου και κατασκεύασε μια σειρά από οχυρά. Προέκτεινε αυτή την οχυρωματική γραμμή προς τα ανατολικά και προετοίμασε τη διείσδυση του ρωμαϊκού στρατού στον Μέλανα Δρυμό. Τελικά όμως την περιοχή εκείνη (την σημ. Έσση και ένα μέρος της Βάδης-Βυρτεμβέργης, όπου ζούσαν πληθυσμοί που δεν ήταν ενταγμένοι σε «έθνη» ή σε «πόλεις»), την κυρίεψε ο Δομιτιανός. Έτσι έκλεισε το σύνορο ανάμεσα στον Ρήνο και τον Δούναβη. Ο Δομιτιανός έφερε δύσκολα σε πέρας τις εκστρατείες κατά των Γερμανών, και θέλησε να δώσει μια στιβαρή στρατιωτική διοίκηση στην περιοχή της Ρηνανίας: διαίρεσε τη Γερμανία σε δύο επαρχίες, στην Κάτω Γερμανία (με πρωτεύουσα την Κολωνία) και στην Άνω Γερμανία (με πρωτεύουσα το Μαγεντιακόν, σημερ. Μάινς). Η πρόσφατα κατακτημένη περιοχή προσαρτήθηκε στην Άνω Γερμανία.

Σύμφωνα με το ίδιο αμυντικό σχέδιο, ο Δομιτιανός δημιούργησε στη δεξιά όχθη του Δούναβη, την Άνω Μοισία (σημερ. Σερβία) και

την Κάτω Μοισία (σημερ. Β. Βουλγαρία και ΝΑ Ρουμανία), εκεί που πριν υπήρχε μόνο μια επαρχία που ζούσε υπό την απειλή των Δακών οι οποίοι κατά καιρούς διέσχιζαν το ποτάμι και κατέστρεφαν τις ρωμαϊκές εγκαταστάσεις. Στο μεταξύ οι Δάκες απέκτησαν έναν πολύ ικανό αρχηγό, τον Δεκέβαλο, που έκρινε προτιμότερο να αρχίσει διαπραγματεύσεις με τον Δομιτιανό με τον οποίο τελικά ήρθε σε συμφωνία: οι Ρωμαίοι θα του πλήρωναν ένα ετήσιο ποσό και θα του παρείχαν μηχανικούς κι εργάτες για την αξιοποίηση της χώρας του.

Έτσι είχαν τα πράγματα όταν ανέβηκε στην εξουσία ο Τραϊανός. Ο νέος ηγεμόνας αποφάσισε να τερματίσει εκείνη την ατιμωτική ειρήνη και την απειλή που επικρεμόταν στην περιοχή εξ αιτίας των φιλοδοξιών του «βάρβαρου» βασιλιά. Ακολούθησαν οι δύο Δακικοί Πόλεμοι, σκηνές των οποίων έχουν σμιλευτεί και υπάρχουν ακόμη στην στήλη του Τραϊανού. Ο Δεκέβαλος ηττήθηκε σε μια πρώτη μάχη το 102 μ.Χ. Τρία χρόνια αργότερα ξαναπήρε τα όπλα και είχε αρχικά κάποιες επιτυχίες, αλλά σύντομα η κατάσταση ανατράπηκε. Οι Ρωμαίοι κατέλαβαν την πρωτεύουσα των Δακών Σαρμιζεγέθουσα και ο αρχηγός αναγκάστηκε να διαφύγει και στη συνέχεια αυτοκτόνησε. Το βασίλειό του, που έφθανε μέχρι την αριστερή όχθη του Δούναβη, έγινε η Επαρχία Δακίας.

Οι Δακικοί Πόλεμοι υπήρξαν ένας σταθμός στην ρωμαϊκή επέκταση. Δεν ήταν πια κατ' ουσίαν αμυντικοί. Επιβράδυναν βέβαια τις βαρβαρικές εισβολές στα ρωμαϊκά εδάφη, αλλά δεν έλυσαν οριστικά τα προβλήματα που υπήρχαν και που θα ανέκυπταν ξανά στο μέλλον. Το σημαντικότερο αποτέλεσμά τους ήταν η προσάρτηση μιας τεράστιας περιοχής που εκτεινόταν μέχρι τις ακτές και τις ελληνικές πόλεις της Μαύρης Θάλασσας. Η Ρώμη αύξησε την κληρονομιά της, προσθέτοντας τον αστείρευτο πλούτο από τα ορυχεία χρυσού και ασημιού της Τρανσυλβανίας, που υπήρχαν από αρχαιοτάτων χρόνων. Έτσι εξηγούνται οι υπέρογκες δαπάνες του Τραϊανού, η αποκατάσταση των οικονομικών της Αυτοκρατορίας, και τα τεράστια έργα που έγιναν στην Όστια και στη Ρώμη. Αυτή η ροή πολύτιμων μετάλλων επέτρεψε επίσης στον Τραϊανό να σταματήσει την πολιτική των κατασχέσεων που είχε υιοθετήσει ο Δομιτιανός.

Βόρεια της Ιταλίας, το σύνορο του Δούναβη όπου τα πράγματα ήταν ήσυχα επί Λδριανού και Αντωνίνου, απειλήθηκε σοβαρά επί

Μάρκου Αυρήλιου όταν, το 167 μ.Χ., μια εισβολή των Μαρκομάνων και των Κουάδων (γερμανικών φύλων συγγενικών με τους Λομβαρδούς), παραβίασαν το σύνορο του Νωρικού (σημ. Αυστρία) και κατευθύνθηκαν προς την Ακυληία (κοντά στη σημ. Τεργέστη). Εκείνη η εισβολή αναχαιτίστηκε, αλλά το 169, και ενώ μια επιδημία πανώλης αποδεκάτιζε τους Ρωμαίους, οι ίδιοι λαοί ξαναεπιτέθηκαν και αυτή τη φορά έφτασαν μέχρι τα τείχη της Ακηλυίας, όπου προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές. Η ίδια η Ιταλία ήταν ανοχύρωτη, εκτεθειμένη σε επιθέσεις από τον βορρά.

Η αντίδραση του Μάρκου Αυρήλιου ήταν αποτελεσματική και οι εισβολείς αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Ο αυτοκράτορας αντεπιτέθηκε με τη σειρά του και πέρασε τον Δούναβη. Η εκστρατεία αποδείχτηκε δύσκολη και έγιναν πολλές μάχες. Σε μια από αυτές ο ρωμαϊκός στρατός σώθηκε σαν από θαύμα: οι θεοί έστειλαν μια σφοδρή καταιγίδα, που έβαλε τέλος σε μια περίοδο ξηρασίας, και οι στρατιώτες μπόρεσαν να σβήσουν τη δίψα τους. Οι Κουάδοι και οι Μαρκομάνοι, αποθαρυμμένοι, ζήτησαν ανακωχή. Ο Μάρκος Αυρήλιος συμφώνησε, θέτοντας όρους που θα εμπόδιζαν την έναρξη νέων εχθροπραξιών. Έτσι, ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και τους λαούς πέρα από τον Δούναβη δημιουργήθηκε μια σχέση εμπορικής φύσεως. Οι συνεχείς μετακινήσεις από τη μια περιοχή στην άλλη ελέγχονταν από στρατιωτικά φυλάκια. Απ' ό,τι φαίνεται, η έλξη του ρωμαϊκού πολιτισμού στους βαρβάρους ήταν μεγάλη. Ένας από αυτούς τους λαούς, οι Αστίνγοι, ζήτησαν γη από τον Αυτοκράτορα, που τους επέτρεψε να εγκατασταθούν στη Δακία. Άλλα γερμανικά φύλα κατευθύνθηκαν προς το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Ο Δίων Κάσσιος κατέγραψε το γεγονός που συνέβη με κάποιο από αυτά το οποίο, ενώ του δόθηκε αρχικά η άδεια να εγκατασταθεί στην περιοχή της Ραβέννας, στη συνέχεια προκάλεσε τέτοιες ταραχές που ανάγκασε τον Μάρκο Αυρήλιο να σταματήσει εκείνη την πολιτική αφομοίωσης.

ΤΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ

Τα προβλήματα που υπήρχαν στην Ανατολή ήταν διαφορετικά. Από τη βασιλεία του Νέρωνα και μετά, οι σχέσεις με τους Πάρθους ήταν αρκετά καλές. Επί Βεσπασιανού κινδύνευσαν να διαταραχτούν, όταν ο βασιλιάς των Πάρθων Βολογέσης ζήτησε τη βοήθεια των Ρωμαίων εναντίον των «βάρβαρων» Αλανών, έναν λαό έφιππων νομάδων που οι αρχαίοι ιστορικοί ονόμαζαν «Σκύθες». Ο Βεσπασιανός, άγνωστο για ποιο λόγο, αρνήθηκε. Για αντίποινα, μια παρθική στρατιά πέρασε τα σύνορα και εισέβαλε στη Συρία, αλλά απωθήθηκε· η ειρήνη επανήλθε.

Ταυτόχρονα ο Βεσπασιανός κατάργησε τα υποτελή βασίλεια της Αρμενίας (που είχε δοθεί παλιότερα από τον Καλιγούλα σε έναν φίλο του) και της Κομμαγηνής (που είχε προσαρτηθεί από τον Τιβέριο αλλά είχε αποδοθεί στους βασιλείς της από τον Κλαύδιο). Έτσι δημιουργήθηκαν στην Ανατολία τεράστιες επαρχίες που εκτείνονταν μέχρι τον Ευφράτη. Αυτό διευκόλυνε τη δημιουργία ενός *limes** ικανού να προστατεύσει την Αυτοκρατορία από τους Πάρθους. Όπως και στη Δύση, η Αυτοκρατορία έκλεινε κι εδώ τα σύνορά της, χωρίς ωστόσο να αποκλείει το ενδεχόμενο μιας νέας επέκτασης, αν δινόταν η ευκαιρία. *Limes* σήμαινε ταυτόχρονα προστασία και βάση εκκίνησης. Αυτή ήταν η κατάσταση στην αρχή της βασιλείας του Τραϊανού, ο οποίος τη γνώριζε καλά, από την εποχή που είχε υπηρετήσει σ' αυτή την περιοχή υπό τις διαταγές του πατέρα του. Όταν τελείωσαν οι Δακικοί Πόλεμοι αποφάσισε να λύσει οριστικά το πρόβλημα με τους Πάρθους. Ίσως κίνητρό του ήταν η επιθυμία να διασφαλιστεί η ειρήνη· αλλά η ειρήνη ήταν αδύνατη όσο υπήρχε το εχθρικό βασίλειο. Γι' αυτό και ο Τάκιτος στη "Γερμανία" του, την ίδια εκείνη εποχή υπενθύμιζε ότι το πεπρωμένο της Ρώμης ήθελε η Λυτοκρατορία να επεκταθεί σε όλη την οικουμένη. Αυτό το αίσθημα –κάναμε λόγο για τη σημασία του, στην αρχή του βιβλίου–, παρέμενε ζωντανό στο πνεύμα των καιρών. Άλλωστε, το βασίλειο των Πάρθων δεν ήταν το τελευταίο εμπόδιο ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και τις χώρες της ανατολής που κατακτούσε πέντε αιώνες νωρίτερα ο Αλέξανδρος, όταν τον πρόλαβε ο θάνατος στη Βαβυλώνα; Και ο

Τραϊανός γνώριζε ότι αυτό το τελευταίο εμπόδιο μπορούσε να ξεπεραστεί, δεδομένου ότι η κυριαρχία των Πάρθων έπασχε από μεγάλες αδυναμίες. Του δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι όλα ήταν δυνατά. Αυτός ήταν ο λόγος που κατέλαβε τη Ναβατανία και τη Δεκάπολη, νοτιοανατολικά της Συρίας (το 105). Στο εξής η Παλαιστίνη έβρισκε διέξοδο στον κόλπο της Άκαμπα· για την Ερυθρά Θάλασσα δεν χρειαζόταν πια η παράκαμψη μέσω της Αιγύπτου. Ήταν ένα σχέδιο περικύκλωσης των χωρών που κατείχαν οι Πάρθοι. Όμως εκείνη τη χρονιά εκδηλώθηκε η νέα επίθεση του Δεκέβαλου. Εξ αιτίας της, μόλις το 113 άρχισαν οι εχθροπραξίες που θα άνοιγαν τους δρόμους επικοινωνίας με την Ινδία. Όλα ήταν έτοιμα για την κατάκτηση.

Το πρόσχημα για τον πόλεμο έδωσε η κατάσταση στην Αρμενία, όπου οι Ρωμαίοι είχαν εγκαταστήσει, όπως συνήθιζαν, έναν ευνοϊκά διακείμενο προς αυτούς βασιλιά ο οποίος όμως αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον Πάρθο βασιλιά Χοσρόη. Ξεκίνησαν κάποιες διαπραγματεύσεις τις οποίες ο Τραϊανός διέκοψε, και οι επιχειρήσεις άρχισαν το 114. Η Αρμενία καταλήφθηκε εύκολα και ο Τραϊανός την προσάρτησε.

Η επίθεση των Ρωμαίων ξανάρχισε το 115, αυτή τη φορά νότια, κατά μήκος του Ευφράτη. Μια νέα επαρχία δημιουργήθηκε με το όνομα *Μεσοποταμία*. Τέλη καλοκαιριού του 116 ο Τραϊανός βρισκόταν στη Βαβυλώνα. Όμως η ρωμαϊκή παρουσία εκεί υπήρξε βραχύβια: Οι χώρες εκείνες, που τόσο εύκολα κατακτήθηκαν, εξεγέρθηκαν. Βέβαια, η εξέγερση καταπνίγηκε γρήγορα, αλλά έγινε ξεκάθαρο ότι, για την ώρα τουλάχιστον, δεν ήταν δυνατόν να κατακτηθούν και να κρατηθούν εδάφη τόσο εκτεταμένα. Ήταν αναγκαία η επιστροφή στο σύστημα των πελατειακών βασιλείων. Έτσι, τοποθετήθηκαν υποτελείς βασιλείς στην Αρμενία και στην Βαβυλώνα. Αρχές καλοκαιριού του 117 ο Τραϊανός ξεκίνησε να επιστρέψει στη Ρώμη, αλλά αναγκάστηκε να σταματήσει στην Σειλινούντα της Κιλικίας όπου πέθανε. Η κατάκτηση της Αυτοκρατορίας των Πάρθων αναβλήθηκε για αργότερα, αλλά το όνειρο παρέμενε ζωντανό. Ο Αδριανός και ο Αντωνίνος αρνήθηκαν να το κάνουν πραγματικότητα· τριγύρω τους όμως οι «σοφιστές» δεν έπαυαν να εξυμνούν τη μνήμη του Λλέξανδρου, στο πρόσωπο του οποίου έβλεπαν την ενσποιό δύναμη της

ανθρωπότητας, το υπέρτατο παράδειγμα για τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Ο Μάρκος Αυρήλιος, στα *Εις εαυτόν* του, αφήνει υπαινιγμούς για τους συμβούλους του που επέμεναν να του εγκωμιάζουν τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο[1].

Δεν ήταν λοιπόν ιδεολογικοί οι λόγοι που ο Μάρκος Αυρήλιος ξεκίνησε εκ νέου τον πόλεμο εναντίον των Πάρθων· ήταν θέμα υπεράσπισης της Αυτοκρατορίας: οι Πάρθοι, αυτή τη φορά υπό τον Βολογέση Γ', επιτέθηκαν ταυτόχρονα στην Αρμενία και τη Συρία, και στην αρχή πέτυχαν σημαντικές νίκες. Η αντίδραση του Μάρκου ήταν άμεση και αποτελεσματική. Ανέθεσε στον «αδελφό» του και συν-αυτοκράτορα Λούκιο Βέρο να συντονίσει μια τριπλή επίθεση: μία στην Αρμενία, μία στη Συρία (με κατεύθυνση ανατολικά), και μια τρίτη μέσω Αρμενίας, στην άνω κοιλάδα του Τίγρη και στις χώρες της Κασπίας Θάλασσας, για να χτυπήσει τον εχθρό στα μετόπισθεν. Οι πόλεις των Πάρθων έπεφταν η μια μετά από την άλλη. Ο Αβίδιος Κάσιος, διοικητής της στρατιάς της Συρίας, ανακατέλαβε τη Βαβυλώνα. Την άνοιξη του 166 ο πόλεμος είχε τελειώσει. Ο Μάρκος Αυρήλιος δεν χρειάστηκε καν να μετακινηθεί από τη Ρώμη. Η γενική διοίκηση των στρατιών της Ανατολής ανατέθηκε στον Αβίδιο Κάσιο ο οποίος το 175 θα στασιάσει εναντίον του Αυτοκράτορα και θα χάσει τη ζωή του. Ίσως να πήρε πολύ στα σοβαρά την αποστολή του ως κατακτητή.

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Στην υπόλοιπη Αυτοκρατορία, δηλαδή στο μεγαλύτερο μέρος της, στα χρόνια των «Καλών Αυτοκρατόρων» ο ρωμαϊκός τρόπος ζωής δεν διαταράχθηκε καθόλου. Παντού ανεγείρονται τα χαρακτηριστι-

1 Μ. Αυρήλιος *Εις εαυτόν*, IX, 29: «Εμπρός λοιπόν, λέγε μου για τον Αλέξανδρο και τον Φίλιππο και τον Δημήτριο Φαληρέα. Θα τους ακολουθήσω, αν δω ότι κατάλαβαν τι ζητά η κοινή Φύση και αν οι ίδιοι συμμορφώθηκαν. Αν όμως *φέρθηκαν σαν ηθοποιοί τραγωδίας*, εμένα κανένας δεν μ' έχει καταδικάσει να τους μιμηθώ.

κά κτίρια της ρωμαϊκής πολεοδομίας: βασιλικές, θέατρα, ναοί. Η ζωή των *municipes* γνωρίζει μεγάλη άνθιση, και από τις τάξεις της ελίτ των πόλεων αυτών αναδεικνύονται καινούργιοι Ρωμαίοι πολίτες με πλήρη δικαιώματα. Αυτή η κίνηση σημειώνεται σχεδόν παντού. Πρώτα απ' όλα στην Ισπανία, όπου ζουν οι απόγονοι των αποίκων που εγκαταστάθηκαν στη χώρα ύστερα από την κατάκτησή της, όπως είδαμε. Από αυτούς κατάγονταν ο Τραϊανός, ο Αδριανός, ο Μάρκος Αυρήλιος, ο πατέρας του οποίου είχε έναν Ισπανό πρόγονο από την Ανδαλουσία. Αλλά και οι ελίτ των Γαλατών ενσωματώνονται όλο και περισσότερο στην Αυτοκρατορία. Η μητέρα του Μάρκου Αυρήλιου καταγόταν από τον Δομίτιο Άφερ, έναν Γαλάτη ρήτορα από την Νιμ. Οι εξελίξεις είναι αναπότρεπτες, και ενδεικτικές της πνευματικής και πολιτισμικής ενότητας του ρωμαϊκού κόσμου.

Όπως είδαμε, το γεγονός ότι η μισή Αυτοκρατορία ήταν ελληνόφωνη και η άλλη μισή λατινόφωνη δεν γεννούσε κανένα πρόβλημα. Αυτή η γλωσσική διαφορά όχι μόνο δεν δημιουργούσε χάσμα μεταξύ των δύο κόσμων αλλά τους έφερνε πιο κοντά. Υπενθυμίζουμε ότι στις αριστοκρατικές οικογένειες οι πάντες μάθαιναν ελληνικά, από μικρά παιδιά. Οι νεαροί Ρωμαίοι εντρυφούσαν από νωρίς στα μεγάλα έργα των Ελλήνων· πρώτα διάβαζαν τον Όμηρο και μετά τον Βιργίλιο. Οι ιστορίες που ανακαλύπτουν στον επικό ποιητή, εκείνες που μιλούν για ήρωες και θεούς, και που τους διηγούνται η τροφός και ο παιδαγωγός τους –Έλληνες και οι δύο–, είναι οι ίδιες με τις οποίες μεγαλώνουν οι νεαροί Αθηναίοι, και χρησιμεύουν για να δοθεί έκφραση στις μεγάλες ηθικές ιδέες της *παιδείας*. Ο Ηρακλής, ο Αχιλλέας, ο Πάρις, είναι για τους έφηβους Ρωμαίους οικεία πρόσωπα. Ο Οράτιος σε μια επιστολή του προς έναν νεαρό του φίλο που «παραπονιέται», απομονωμένος σε μια εξοχική κατοικία, τους προβάλλει ως παραδείγματα χρήσιμα στην ηθική ζωή. Την περίοδο της Ηγεμονίας τα πνεύματα των ανθρώπων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Ρώμη, είναι εμποτισμένα με τον ίδιο φανταστικό κόσμο, έναν κόσμο πανταχού παρόντα, τόσο στη λογοτεχνία όσο και στις τοιχογραφίες των σπιτιών, που δανείζονται θέματα από τη μυθολογία. Αυτή η πολιτισμική όσμωση είχε αρχίσει δύο αιώνες πριν, επί Αύγουστου. Δεν ισχυριζόμαστε ότι οι Ρωμαίοι «αντέγραφαν» τους Έλ-

ληνες, αλλά ότι μέσω αυτών ο ελληνισμός συνέχισε να ζει· ότι ύστερα από τη μεγάλη άνθηση του 5ου και του 4ου αιώνα, αποκτούσε ξανά μια νέα λάμψη και ζωντάνια που φαίνεται ότι του είχε λείψει.

Τούτη η συμβίωση υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη στο χώρο της ρητορικής. Όπως αναφέραμε, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Ρώμη, η ρητορική ήταν το κατ' εξοχήν όργανο της εκπαίδευσης και κουλτούρας. Κυρίως αυτή διαμόρφωνε το πνεύμα των ελίτ. Έτσι οι ρήτορες, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Λατίνοι, ήταν ευπρόσδεκτοι στη Ρώμη. Ο Κουιντιλιανός, ισπανικής καταγωγής, πληρωνόταν από τον Βεσπασιανό για να διδάσκει την τέχνη του προφορικού λόγου. Ωστόσο ο ίδιος ο Βεσπασιανός ήταν σκόπιμα εχθρικός προς τους φιλοσόφους, που ήταν πολυάριθμοι στη Ρώμη και δεν τους έλειπαν οι ακροατές.

Η φιλοσοφία είχε κακή φήμη, από παλαιότερες εποχές, τότε που είχε εμπνεύσει σε ανθρώπους των ανωτέρων στρωμάτων ένα πνεύμα αντίστασης και κριτικής σκέψης επικίνδυνο για την εξουσία. Όπως ήταν φυσικό, αυτή η καχυποψία του αυτοκράτορα προς τη φιλοσοφία είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν μεγαλύτερο κύρος και δημοτικότητα οι δάσκαλοι που έρχονταν από την ανατολή για να εμφανιστούν ως υπερασπιστές της ελευθερίας και φυσικοί αντίπαλοι της τυραννίας. Με τον θάνατο του Δομιτιανού, οπότε αρχίζει η περίοδος των «Καλών Αυτοκρατόρων», αποκαθίστανται πλήρως οι σχέσεις μεταξύ φιλοσοφίας και εξουσίας. Ο λόγος των «σοφιστών» μετράει. Ο Τραϊανός έχει φίλο τον Δίωνα Χρυσόστομο από την Προύσα. Ο Αδριανός ιδρύει στην Αθήνα τέσσερις έδρες φιλοσοφίας, μια για κάθε σχολή (Ακαδημία, Λύκειο, Επικουρισμό, Στωικισμό). Ο Μάρκος Αυρήλιος είναι φιλόσοφος ο ίδιος. Έτσι παίρνει σάρκα και οστά και επιβεβαιώνεται μέσα από γεγονότα η πνευματική ενότητα της Αυτοκρατορίας. Στα δύο μισά της οικουμένης επικρατεί ο ίδιος τρόπος σκέψης.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Αυτή η μεγάλη δημοτικότητα και αναγνώριση των σοφιστών από την αριστοκρατία έχει σημαντικές συνέπειες για την αυτοκρατορική ιδεολογία και για την εικόνα που έχουν οι Ρωμαίοι για τον εαυτό τους. Στην Ανατολή οι «σοφιστές» απολαμβάνουν την εκτίμηση των συμπολιτών τους, οι οποίοι και τους εμπιστεύονται τις μεγάλες υποθέσεις της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, οι σοφιστές είναι οι φυσικοί μεσάζοντες ανάμεσα στους ελληνόφωνους συμπολίτες τους και τους Ρωμαίους «αφέντες». Οι τελευταίοι, πάλι, όχι μόνο τους ενθαρρύνουν αλλά στηρίζονται και οι ίδιοι στό ηθικό κύρος των σοφιστών και στην αίγλη που τους περιβάλλει. Οι σοφιστές συνήθως είναι φίλοι του κυβερνήτη της επαρχίας, και συχνά γίνονται πρεσβευτές της πόλης τους στη Ρώμη, όπου τους δέχονται με τιμές. Κινούνται με άνεση στους κύκλους της υψηλής αριστοκρατίας. Ορισμένοι από αυτούς κάνουν καριέρα δικηγόρου ή αποκτούν υψηλά αξιώματα. Περήφανοι για το ελληνικό παρελθόν, ταυτόχρονα δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για το παρελθόν της Ρώμης, συγκρίνουν το «ρωμαϊκό φαινόμενο» με το «ελληνικό φαινόμενο». Έτσι ο Πλούταρχος, που γεννήθηκε επί Κλαύδιου το 44 μ.Χ., έγραψε τους *Παράλληλους Βίους*, όπου συγκρίνει την προσωπικότητα και τις δραστηριότητες των «μεγάλων ανδρών» της Ελλάδας και της Ρώμης (σύγκριση που έχει νόημα μόνο εφ' όσον βασίζεται στην ιδέα ότι και στους δύο κόσμους κυριαρχούν οι ίδιες αξίες, και ότι υπάρχουν ανθρώπινες αρετές με οικουμενική ισχύ. Στη φιλοσοφία ο Πλούταρχος ισχυρίζεται ότι είναι Πλατωνιστής, δέχεται ότι ο απόλυτος χαρακτήρας του Καλού και Αγαθού δεν ανήκει στην τάδε ή στη δείνα πολιτεία αλλά στο ίδιο το ανθρώπινο ον.

Αυτό το αίσθημα, κοινό σε όλες τις σχολές που έχουν τις ρίζες τους στην «σωκρατική επανάσταση», είναι ζωντανό στα κείμενα και στους λόγους των σοφιστών, που προσπαθούν να δικαιώσουν τόσο τη ρωμαϊκή όσο και την ελληνική ιδεολογία. Έτσι, ο Δίων Χρυσόστομος σε μια ομιλία του (*Περί Βασιλείας*) θα διατυπώσει τη θεωρία της ιδανικής μοναρχίας αντλώντας επιχειρήματα από την ομηρική παράδοση (όπως έκανε ο Επικούρειος* Φιλόδημος στα χρόνια του Καίσαρα)· και

στη συνέχεια, σε μια άλλη ομιλία του (*Ευβοϊκός ή Κυνηγός*) υμνεί τις αρετές των χωρικών, αγγίζοντας ένα θέμα τυπικά ρωμαϊκό, που παραμένει επίκαιρο από την εποχή του Κάτωνα του Κήνσορα. Οι δύο παραδόσεις αλληλοϋποστηρίζονται.

Οι σοφιστές θαυμάζουν πραγματικά τη Ρώμη. Τα όσα λένε γι' αυτήν δεν δηλώνουν απλή κολακεία. Η υλική της επιτυχία τους καταπλήσσει. Γι' αυτούς η Αυτοκρατορία είναι ένα μοναδικό φαινόμενο. Τα ελληνιστικά βασίλεια δεν είχαν πραγματοποιήσει ποτέ κάτι παρόμοιο, και ακόμη λιγότερο οι ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής. Όταν πλέκουν το εγκώμιο της ρωμαϊκής εξουσίας είναι ειλικρινείς, όπως ήταν ο Πολύβιος, τριακόσια χρόνια πριν, στα χρόνια του Σκιπίωνα, όταν αναζητούσε τα αίτια της επιτυχίας των Ρωμαίων. Αυτή η επιτυχία τούς φαίνεται σαν μια στιγμή του ανθρώπινου γίγνεσθαι, σαν ένα μέσο των θεών για να πραγματοποιήσουν τον οριστικό θρίαμβο του ελληνισμού. Αυτή η ιδέα της βαθιάς συγγένειας μεταξύ Ελλήνων και Ρωμαίων και του κοινού τους πεπρωμένου, μέχρι τότε υπήρχε εν σπέρματι στους στοχαστές και στους συγγραφείς· στο εξής θα εκδηλώνεται με μεγαλύτερη δύναμη. Τη συναντούμε, για παράδειγμα, στις επίσημες ομιλίες του σοφιστή Αίλιου Αριστείδη, όταν πλέκει το εγκώμιο της Αθήνας και της Ρώμης επί Αντωνίνου. Οι δύο πολιτισμοί παρουσιάζονται ως συμπληρωματικοί. Η Αθήνα, λέει ο Αίλιος Αριστείδης, ανακάλυψε όλες τις τέχνες εκτός από μια, την οποία ανακάλυψαν οι Ρωμαίοι: την τέχνη της «διακυβέρνησης», δηλαδή τη δημιουργία μιας παγκόσμιας τάξης, την καθιέρωση σταθερών και ορθολογικών σχέσεων μεταξύ πόλεων και μεταξύ εθνών. Μόνο η Ρώμη μπόρεσε να κάνει πραγματικότητα αυτό το ιδανικό, αυτό το όραμα των Ελλήνων από την εποχή του Ισοκράτη και του Αλέξανδρου, αυτόν τον μύθο μιας οικουμενικής πατρίδας όπου θα βασίλευαν οι αξίες του ελληνισμού. Τέτοιες ιδέες δίχως άλλο γοήτευαν τους Ρωμαίους κυβερνώντες, που δεν είχαν εγκαταλείψει το παλιό όνειρο να επεκτείνουν το *imperium* μέχρι τα όρια του κατοικημένου κόσμου.

ΤΟ ΒΑΡΟΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Αυτό δεν σήμαινε βέβαια ότι οι Ρωμαίοι ήταν διατεθειμένοι να απαρνηθούν τις παραδόσεις τους, την ιστορική και ηθική τους αυθεντικότητα, με δυο λόγια να εξελληνιστούν πλήρως. Γνωρίζουμε, από τον Γιουβενάλη μεταξύ άλλων, ότι υπήρχε ακόμη επί Φλαβίων μια αντιπάθεια προς όλους εκείνους τους «γραικύλους», που πλημμύριζαν τη Ρώμη. Αυτό δεν ήταν κάτι καινούργιο. Από παλιά ο Κάτων ο Τιμητής απέρριπτε συστηματικά τα «ελληνικά ήθη», και ο Πλαύτος διακωμωδούσε εκείνους τους φιλόδοξους ανατολίτες. Οι διαφορές ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση δεν εξέλιπαν εντελώς. Παρ' όλο που οι συγκρούσεις που προέκυπταν από τις μικροπρέπειες της καθημερινής ζωής και ο ανταγωνισμός για πελάτες ήταν λιγότερο βίαια απ' ό,τι στο παρελθόν, οι παλαιάς καταγωγής Ρωμαίοι κι εκείνοι των πάλαι ποτέ εκρωμαϊσμένων επαρχιών διατηρούσαν ένα αίσθημα ηθικής ανωτερότητας που δικαίωνε το γεγονός ότι είχαν την πρωτοκαθεδρία στην Αυτοκρατορία.

Επικρατεί η ιδέα ότι η πολιτική ανωτερότητα της Ρώμης οφείλεται στην αφοσίωση σε διαχρονικές αρχές που ίσχυαν ανέκαθεν· και διαπιστώνεται, σ' ολόκληρο τον αιώνα των Αντωνίνων, η σαφής πρόθεση των λατινόφωνων συγγραφέων και στοχαστών να ξαναζωντανέψουν πράγματα του εθνικού παρελθόντος. Αυτό εξηγεί το πάθος για τα πρώιμα έργα της κλασικής εποχής, την προτίμηση στον Έννιο –παρά στον Βιργίλιο–, το ενδιαφέρον για παλιές λέξεις και αρχαία έθιμα, όπως διαφαίνεται στο έργο του Αύλου Γέλλιου *Αττικές Νύκτες*, αλλά και στην *Αλληλογραφία* του Φρόντωνα, που δεν παύει να συμβουλεύει τον μαθητή του Μάρκο Αυρήλιο να σκέφτεται και να μιλά «ρωμαϊκά». Μόνο έτσι θα σωθεί η Αυτοκρατορία.

Όσο για τις δομές του Κράτους, παραμένουν βασικά οι ίδιες, όσο κι αν άλλαξε η πολιτική ζωή, από το τέλος της Δημοκρατίας και το ξεκίνημα της Ηγεμονίας. Είναι αλήθεια ότι ο ηγεμόνας είναι ο απόλυτος άρχων· όμως ασκεί την εξουσία του μέσα σε ένα σύστημα αρκετά όμοιο με το παλιό. Μάλιστα, η επίσημη ορολογία βοηθά να δοθεί η εντύπωση ότι όλα μένουν απαράλλαχτα.

Η ΣΥΓΚΛΗΤΟΣ

Η Σύγκλητος συνεχίζει να υπάρχει και να επανδρώνει ένα σημαντικό μέρος του διοικητικού μηχανισμού. Πλήθος αξιωματούχοι –από ταμίες του δημοσίου (*quaestores*) μέχρι κυβερνήτες επαρχιών– προέρχονται από τη Σύγκλητο. Αποτελείται από άνδρες που νιώθουν ευγνώμονες προς τον αυτοκράτορα για τη σταδιακή τους αναρρίχηση στο *cursus honorum**· δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη, μπορεί ωστόσο να επηρεάσει αποφασιστικά τη θέληση του ηγεμόνα, και κυρίως, ο κοινωνικός της ρόλος παραμένει ουσιώδης. Συγκεντρώνει την αφρόκρεμα της ρωμαϊκής κοινωνίας αλλά και των επαρχιών. Είναι ο κατ' εξοχήν χώρος της ρωμαϊκότητας. Ένας συγκλητικός που κλήθηκε πρόσφατα στην *curia** συνήθως αποδεικνύεται πιο συντηρητικός από κάποιους άλλους που ανήκουν σε παλιές οικογένειες.

Οι συγκλητικοί σχηματίζουν μία τάξη, την *ordo senatorius**, που διέπεται από ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς και έχει συγκεκριμένες υποχρεώσεις. Η πρώτη είναι η κατοχή ενός κεφαλαίου ύψους ενός εκατομμυρίου σηστέρσιων (αυτό από την εποχή του Αυγούστου) το οποίο αποτελείται από κτηματικές περιουσίες εντός Ιταλίας, τουλάχιστον στην αρχή της Ηγεμονίας. Σιγά-σιγά έγινε αποδεκτό ότι θα συνυπολογίζονταν και οι ιδιοκτησίες που βρίσκονταν στις εκτός Ιταλίας επαρχίες – αλλά λιγότερο: δύο τρίτα επί Τραϊανού και τρία τέταρτα επί Μάρκου Αυρήλιου. Οι συγκλητικοί ζουν στη Ρώμη και δεν επιτρέπεται να την εγκαταλείψουν χωρίς εξουσιοδότηση, με εξαίρεση τις περιοχές της Ιταλίας, της Σικελίας, και της Ναρβωνικής. Η απουσία τους πρέπει να είναι περιορισμένης διάρκειας. Αυτός ο κανονισμός άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο ελαστικός, καθώς πληθαίνουν οι συγκλητικοί που προέρχονται από μακρινές επαρχίες· αλλά η υποχρέωση κατοχής κατοικίας στη Ρώμη παρέμεινε. Η Πόλη είναι το κέντρο της εξουσίας και η πρωτοκαθεδρία της στην Αυτοκρατορία είναι αδιαμφισβήτητη. Όταν θα αμφισβητηθεί, στη διάρκεια του ταραγμένου 3ου αιώνα, θα αρχίσει και η περίοδος της παρακμής.

Η ΤΑΞΗ ΤΩΝ ΙΠΠΕΩΝ

Η ύπαρξη της συγκλητικής τάξης (τουλάχιστον η πολιτική της έκφραση, η Συνέλευση των Πατέρων) είναι μια κληρονομιά της *Libertas**. Το ίδιο και η τάξη των ιππέων, δεύτερη στην ιεραρχία του Κράτους. Άλλοτε αντίπαλοι των συγκλητικών, στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας οι ιππείς έπαιζαν έναν δευτερεύοντα ρόλο στην πολιτική ζωή, αλλά η οικονομική τους βαρύτητα (κρατούσαν στα χέρια τους όλες τις μεγάλες υποθέσεις, εμπορικές και τραπεζικές, που ήταν απαγορευμένες στους συγκλητικούς) μεγάλωνε όσο αυξανόταν ο αριθμός των επαρχιών. Ο Αύγουστος, όπως είδαμε, είχε ζητήσει τη βοήθεια ορισμένων ιππέων στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας, μειώνοντας ταυτόχρονα τις παρεμβάσεις αξιωματούχων που ανήκαν στην συγκλητική τάξη. Σύντομα οι ιππείς συγκρότησαν κι εκείνοι μια τάξη. Για να είναι κάποιος μέλος της έπρεπε να διαθέτει περιουσία τουλάχιστον 400.000 σηστέρσιων· αλλά τους νεαρούς άνδρες που θα γίνονταν δεκτοί σ' αυτήν τους υποδείκνυε ο αυτοκράτορας. Πρώτα απ' όλα όφειλαν να υπηρετήσουν για ένα διάστημα στον στρατό, όπως εξάλλου και οι μελλοντικοί συγκλητικοί. Είχαν για διακριτικό έναν χιτώνα διακοσμημένο με μια στενή πορφυρή λωρίδα καθώς και τον παραδοσιακό χρυσό κρίκο. Οι νέοι συγκλητικοί φορούσαν χιτώνα με φαρδύτερη πορφυρή λωρίδα. Όταν έληγε η στρατιωτική τους υπηρεσία, οι ιππείς εισέρχονται στην ιεραρχία των επιτρόπων (*procuratores*) της τάξης τους.

Από τον Αδριανό και μετά, οι *procuratores* ιππείς (μια εντελώς ξεχωριστή κατηγορία από τους απελεύθερους –πρώην δούλους και νυν έμπιστους– του στενού περιβάλλοντος του αυτοκράτορα), πληθαίνουν ολοένα, σε σημείο που να αποτελούν ένα σώμα κρατικών λειτουργών υπό την άμεση εποπτεία και καθοδήγηση των υπηρεσιών του αυτοκράτορα, παρά μια τάξη ενσωματωμένη στο σύνολο της κοινωνίας. Η εξουσία του ηγεμόνα το διαπλάθει και σκληραίνει τις δομές του· όμως το γεγονός αυτό, για την ώρα, δεν ορθώνει φραγμούς στην κοινωνική κινητικότητα. Παρ' όλα αυτά, διαφαίνεται ήδη στον ορίζοντα η κλειστή κοινωνία του 4ου αιώνα. Επί Αδριανού οι νέοι ιππείς δεν υποχρεούνται να υπηρετήσουν στον στρατό, μέτρο που τους διακρίνει από το σύνολο των πολιτών.

ΜΙΑ ΙΕΡΑΡΧΙΑ ΕΥΕΡΓΕΤΙΣΜΟΥ

Αυτή η ιεραρχία, κληρονομιά εκείνης που είχε δημιουργήσει, ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ., η σερβιανή μεταρρύθμιση*, συστηματοποιούσε, τουλάχιστον φαινομενικά, την παραδοσιακή δημοσιονομική λογική. Από αρχαιοτάτων χρόνων οι υπεύθυνες θέσεις αναλαμβάνονταν από τους «Πατέρες»: τους πολίτες που χάρη στην περιουσία τους ορίζονται αρχηγοί των πατριών, και περιβάλλονται από τους συγγενείς αλλά και από τους πελάτες τους για τους οποίους ήταν «σαν πατέρες» (*patroni*). Αυτή η αρχή ισχύει τόσο στη Ρώμη όσο και στις επαρχιακές πόλεις σε ανατολή και δύση – με κάποιες μικρές διαφορές στους κατά τόπους δημοτικούς (*municipales**) θεσμούς.

Ακόμη κι αν υπάρχουν εδώ κι εκεί ελληνικές πόλεις όπου επιβιώνει κάποια μορφή δημοκρατίας (βεβαίως χωρίς τη συμμετοχή των δούλων και των μετοίκων), η πρωτοκαθεδρία της αριστοκρατίας, δηλαδή των πιο πλούσιων, είναι γενικό φαινόμενο. Η τοπική «*βουλή*» –αντίστοιχη της Συγκλήτου– διευθύνει τις υποθέσεις της πόλης, ενώ η *εκκλησία* (λαϊκή συνέλευση) απλώς επικυρώνει τις προτάσεις των ψηφισμάτων της βουλής.

Στη Δύση, οι θεσμοί κάθε πόλης είναι όμοιοι με εκείνους της δημοκρατικής Ρώμης: στη Σύγκλητο αντιστοιχεί το Συμβούλιο των βουλευτών ή δεκάρχων (*decuriones*)· στους υπάτους αντιστοιχούν οι δύαρχοι (*duumviri*), δύο άρχοντες οι οποίοι ανά πενταετία αναλάμβαναν αρμοδιότητες παρόμοιες με εκείνες που είχαν παλιότερα οι κήνσορες στη Ρώμη. Οι αξιωματούχοι εκλέγονται από το σύνολο των πολιτών. Αυτές οι εκλογές δημιουργούν έντονους ανταγωνισμούς, όχι τόσο μεταξύ των ίδιων των υποψηφίων όσο μεταξύ των ομάδων που υποστηρίζουν τον έναν ή τον άλλο. Οι αξιωματούχοι είναι σημαίνοντα πρόσωπα της πόλης, και αρκετά εύποροι ώστε να ανταποκριθούν στις οικονομικές απαιτήσεις της «τιμητικής θέσης» και για να καταβάλουν στην πόλη ένα συγκεκριμένο ποσό (*summa honoraria*) ως ευχαριστία προς τους εκλογείς τους. Τα μέλη αυτής της τοπικής αριστοκρατίας επιβαρύνονται με όλες τις λίγο-πολύ μεγάλες δαπάνες της πόλης: κατασκευή μνημείων, ανέγερση αγαλμάτων είτε για τον εξωραϊσμό της αγοράς είτε για να τιμηθεί ο καινούργιος αυτοκράτορας. Υπέρτατη αξία είναι η δόξα ή τουλάχιστον

η διασημότητα. Από καιρό σε καιρό, και με οποιαδήποτε ευκαιρία, κάποιος προύχοντας προσφέρει ένα δημόσιο συμπόσιο στους συμπολίτες του, το οποίο συχνά συνοδεύεται από τη διανομή ενός χρηματικού ποσού. Υπάρχουν πολλές επιγραφές που διατηρούν την ανάμνηση τέτοιων πράξεων γενναιοδωρίας –ή «ευεργετισμού»– που γίνονταν σε όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας. Άλλωστε η ίδια η ιδέα της εξουσίας είναι συνώνυμη με εκείνη της «ευεργεσίας».

Υπέρτατος ευεργέτης είναι ο αυτοκράτορας, όπως στις ελληνιστικές πόλεις ήταν ο βασιλιάς. Και επειδή οι κατ' εξοχήν ευεργέτες είναι οι θεοί, έτσι και ο αυτοκράτορας θεοποιείται ενόσω ακόμη βρίσκεται εν ζωή. Όμως δεν είναι τόσο το πρόσωπο του αυτοκράτορα που γίνεται αντικείμενο λατρείας, όσο η μυστική δύναμη που εκπροσωπεί, εκείνη η δύναμη στην οποία απέδωσαν τη νίκη στο Άκτιο οι συγκλητικοί και τον ονόμασαν *Augustus*. Έτσι, οι ναοί που ανεγείρονται γι' αυτό τον σκοπό είναι προς τιμή τόσο του Αύγουστου όσο και της Ρώμης – των δύο μυστηριακών δυνάμεων που συναποτελούν την οντότητα της Ρώμης, το *imperium* της, που όπως είδαμε έχει αναγνωριστεί ως θεϊκό ήδη από τον 2ο π.Χ. αιώνα.

Η Αυτοκρατορία στο σύνολό της μπορεί λοιπόν να αναπαρασταθεί σαν μια πυραμίδα «προστατών» και «πατέρων», που ξεκινά από τους τοπικούς προύχοντες και κορυφώνεται στον αυτοκράτορα. Ήδη ο Σενέκας, προς το τέλος της ζωής του, είχε ισχυριστεί ότι σε ολόκληρο το Σύμπαν οι πραγματικοί δεσμοί ανάμεσα στα όντα είναι οι αμοιβαίες «αγαθοεργίες» και η αμοιβαία αναγνώριση που προκύπτει από αυτές. Πρόκειται για ένα νόμο της Φύσης πάνω στον οποίο στοχάστηκαν οι φιλόσοφοι όλων των σχολών· ακόμη και οι Επικούρειοι, που θεώρησαν τη φιλία (νοούμενη ως αμοιβαία αγαθοεργία) ένα από τα θεμέλια της κοινωνικής ζωής. Όπως και οι Στωικοί, που έθεταν ως κανόνα το να είναι κάποιος χρήσιμος στους συνανθρώπους του. Υπό αυτή την προοπτική η Αυτοκρατορία εμφανίζεται σαν το πιο «φιλοσοφικό» από όλα τα πολιτικά συστήματα: ένα καθεστώς που ανταποκρίνεται στη λογική και δεν αφήνει, τουλάχιστον θεωρητικά, περιθώριο στη βία. Εξάλλου, μια μοναρχία όπως αυτή, θεμελιωμένη στον ευεργετισμό (*beneficium*), δεν έρχεται σε αντίθεση με τα παραδοσιακά ήθη που είναι γερά ριζωμένα στη ρωμαϊκή νοοτροπία.

ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Αν είναι αλήθεια πως ο αυτοκρατορικός θεσμός αναπτύσσεται παραμένοντας πιστός στην παραδοσιακή νοοτροπία των Ρωμαίων, δεν πρέπει να μας παραξενεύει το γεγονός ότι στα χρόνια των Αντωνίνων οι νομικοί και το Δίκαιο αποκτούν τεράστια σπουδαιότητα. Βέβαια, η μελέτη του Δικαίου ήταν στην ημερήσια διάταξη από την εποχή της *Libertas**, λόγω της σημασίας του για τους μελλοντικούς αξιωματούχους, που σε πολλές περιπτώσεις όφειλαν να λειτουργούν ως δικαστές. Όμως ο Κικέρων εξέφραζε τη λύπη του που αυτές οι σπουδές δεν οδήγησαν σε καμία συστηματοποίηση των νομικών αρχών και των διαφόρων νομοθετημάτων. Στα τέλη της Δημοκρατίας το Δίκαιο εξακολουθούσε να είναι μια πρακτική δραστηριότητα που την ασκούσαν οι «νομομαθείς» με τρόπο εμπειρικό. Μια τέτοια πρακτική είχε για τους Ρωμαίους το σημαντικό πλεονέκτημα, κάθε ιδιαίτερη περίπτωση να τίθεται στην κρίση ενός διαιτητή και να μην εφαρμόζεται αυτομάτως κάποιος αφηρημένος νομικός κανόνας. Ήταν πεπεισμένοι ότι «απόλυτο δίκαιο σημαίνει απόλυτη αδικία» (*summum ius, summa iniuria*). Δεν υπήρχε καθόλου ο προκρούστειος διανοουμενισμός ενός συστήματος που έχει καταλήξει σε *a priori* αρχές. Η Ρώμη δεν υπήρξε ποτέ «Πολιτεία του Πλάτωνα». Ωστόσο, η γνώση των διαφόρων νόμων που ψηφίζονταν από τις λαϊκές συνελεύσεις, καθώς και των παλαιότερων, απαιτούσε μεγάλη ικανότητα μνήμης που δεν διέθεταν όλοι οι αξιωματούχοι, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία σχολών ειδικών που προσπαθούσαν να βάλουν σε τάξη τον όγκο των νομικών δεδομένων που είχε κληροδοτήσει η παράδοση. Ανάλογα με τις προτιμήσεις τους, δίδασκαν στους μαθητές τους ή να σέβονται αυτή την παράδοση ή να την τροποποιούν, να την ανανεώνουν, προσαρμόζοντας παλιούς κανόνες σε νέες συνθήκες.

Κάθε αξιωματούχος που κατείχε το *imperium* είχε δικαίωμα να εκδίδει διατάγματα. Το ίδιο ίσχυε βέβαια και για τους πραίτορες*: μόλις αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους εξέδιδαν *edictum* (διάταγμα) – μια δημόσια διακήρυξη του προγράμματός τους, και των κανόνων που θα τηρούσαν στην απονομή της Δικαιοσύνης. Στην πράξη, εκείνο το *edictum* ίσχυε από έτος σε έτος με ελάχιστες τροποποι-

ήσεις· όμως ακόμη κι έτσι δημιουργούνταν προβλήματα στην σωστή λειτουργία των δικαστηρίων. Ο Αδριανός αποφάσισε να κάνει το *edictum* του πραίτορα να ισχύει μια για πάντα, δίχως αλλαγές. Ανέθεσε στον νομομαθή Ιουλιανό τη σύνταξη αυτού του νέου έδικτου, το οποίο αποτέλεσε τη βάση ενός Κώδικα, που έμελλε να πάρει την οριστική του μορφή πολύ αργότερα: στα χρόνια των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Όμως εκείνο το διαρκές *edictum* δεν καταδίκασε το ρωμαϊκό Δίκαιο σε ακαμψία. Συνέχιζε να ζει και να εξελίσσεται μέσα σε ένα άλλο πλαίσιο, στο συμβούλιο του ηγεμόνα, που περιλάμβανε τους πιο σοφούς νομομαθείς οι οποίοι βοηθούσαν τον αυτοκράτορα στο νομοθετικό του έργο. Χάρη στον *Πανδέκτη** μπορούμε να σχηματίσουμε μια ιδέα για την έντονη δραστηριότητα εκείνων των νομικών των οποίων οι ιδέες σιγά-σιγά διέπλαθαν την κοινωνία της Ρώμης και των επαρχιών. Τα προβλήματα που υποβάλλονται στο συμβούλιο είναι τόσο ιδιωτικού χαρακτήρα όσο και δημοσίου. Για παράδειγμα, η επιλογή κηδεμόνων των ανηλίκων, οι κανόνες τροφοδοσίας της πόλης, ή οι κανονισμοί των Αγώνων στις διάφορες επαρχιακές πόλεις. Η «πρόνοια» του αυτοκράτορα εκτείνεται σε όλους τους χώρους, σε όλους τους πολίτες.

Η νομοθεσία που προκύπτει από το σύνολο αυτών των κειμένων έχει ως εμφανή σκοπό τη διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας, και θεωρεί ότι όλοι οι πολίτες δεν είναι ίσοι απέναντι στον νόμο. Τον καιρό των Αντωνίνων εμφανίζεται η διάκριση ανάμεσα στους *honestiores* και τους *humiliores*. Οι δεύτεροι είναι «ανθρωπάκια» που δεν έχουν σημαντική θέση στην κοινωνία. Οι πρώτοι, αντιθέτως, είναι οι επιφανείς, οι «μεγάλοι» της κάθε πόλης. Σε περίπτωση παράβασης του νόμου, η ποινή δεν θα είναι η ίδια· θα είναι αυστηρότερη για τους *humiliores*. Για παράδειγμα, εκεί που οι *honestiores* τιμωρούνται με εξορία, οι «ταπεινοί» τιμωρούνται με θανατική ποινή. Αυτή η διάκριση, που σκανδαλίζει στις μέρες μας, εντάσσεται την παραδοσιακή διάκριση που υπήρχε στη Ρώμη ανάμεσα στο δίκαιο υπό τη στενή έννοια και τη δικαιοσύνη. Ο «επιφανής» που καταδικάζεται, ατιμάζεται και χάνει την κοινωνική του θέση στην πόλη. Αντιθέτως, ο «ταπεινός» είναι απρόσβλητος ως προς αυτό. Η τιμωρία του θα πρέπει να τον κτυπήσει καταπρόσωπο.

ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ

Το δίκαιο –υπό τη στενή έννοια– όριζε ότι οι δούλοι ήταν «πράγμα» του αφέντη τους, που είχε επάνω τους ολοκληρωτική εξουσία, όπως σε καθετί άλλο του οποίου ήταν ιδιοκτήτης. Ο δούλος μπορούσε να πουληθεί και δεν είχε δικαίωμα να παντρευτεί ή να αποκτήσει νόμιμα παιδιά. Τέτοια ήταν αρχικά η κατάσταση, αλλά η εξέλιξη των ηθών απάλυνε από νωρίς τα πράγματα. Έτσι, ο αφέντης που εγκαταλείπει τον γέρο ή ανήμπορο δούλο του χάνει κάθε δικαίωμα πάνω του, και ο δούλος αποκτά την ελευθερία του. Σιγά-σιγά δημιουργήθηκε αυτό που οι νομικοί ονομάζουν *ius gentium*, ένα άγραφο δίκαιο που αφορά όλα τα ανθρώπινα όντα, σε όποια κοινωνία κι αν ανήκουν. Πρόκειται για ένα γνήσιο φυσικό δίκαιο που παρεμβαίνει όταν το επίσημο δίκαιο φτάνει στα όριά του. Ας μη φανταστούμε πως η έννοια του *ius gentium* υπήρξε έμπνευση Ρωμαίων φιλοσόφων. Οι τελευταίοι απλώς συνέβαλαν στο να αποσαφηνιστούν πρακτικές που υπήρχαν από πολύ παλιά, κι είχαν τη μορφή τελετουργιών προορισμένων να διευθύνουν τη σχέση της Ρώμης με άλλες ανθρώπινες ομάδες – όπως λ.χ. οι εκείνες που συνόδευαν την κήρυξη πολέμου και που συνιστούσαν από μόνες τους ένα ιδιαίτερο Δίκαιο, το *ius fetiale**, που έπρεπε να τηρηθεί ώστε να είναι ο πόλεμος «δίκαιος», νόμιμος, και να έχει την έγκριση των θεών. Αυτή η επιθυμία να τεθούν κανόνες που δεν υπόκεινται σε αυθαιρεσίες, να εγκαθιδρυθεί μια τάξη πάνω στην υπαρκτή πραγματικότητα, ένα βαθύ αίτημα του ρωμαϊκού πνεύματος, εκδηλώθηκε έντονα, τόσο επί Αντωνίνων όσο και στα χρόνια του αρχαίου βασιλιά Νουμά. Αυτή η αργή διεργασία που έχει ως αντικείμενο τις πραγματικότητες της κοινωνικής ζωής είναι μια από τις ουσιώδεις συμβολές της Αυτοκρατορίας στην οργάνωση του κόσμου.

Μια άλλη τάση είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί, όσο ήταν δυνατό, η αδικία που συνιστούσε ο θεσμός της δουλείας: από το τέλος της Δημοκρατίας και μετά, οι απελευθερώσεις δούλων πολλαπλασιάζονται, και οι πρώην δούλοι εντάσσονται χωρίς δυσκολία στην κοινωνία. Το να υπήρξε κάποιος δούλος ή να γεννήθηκε από πατέρα δούλο δεν είναι στίγμα αλλά ένας από τους κανόνες του «παιχνιδιού της Τύχης». Η δουλεία θεωρείται ως μια από τις αναγκαιότητες της οι-

κονομίας, μια ευκολία της καθημερινής ζωής· δεν εμποδίζει καθόλου τη δημιουργία συναισθηματικών δεσμών μέσα στο σπίτι. Οι απελεύθεροι συνεχίζουν να είναι «άνθρωποι του σπιτιού». Παραμένουν δεμένοι με τον παλιό τους αφέντη μέσα από διάφορες υποχρεώσεις – γεγονός που αυξάνει τον αριθμό των ατόμων που περιβάλλουν τους «προύχοντες» και την πελατεία τους. Μια λεπτομέρεια σχετική με την ονομασία τους μάς επιτρέπει να δούμε τον ειδικό χαρακτήρα αυτής της εξάρτησης. Ο απελεύθερος του ηγεμόνα ονομάζεται *Augusti libertus* (απελεύθερος του Αύγουστου), ενώ ο δούλος του αποκαλείται *Caesaris servus* (δούλος του Καίσαρα). Ως δούλοι ανήκουν στον αυτοκράτορα ως ιδιώτη. Ενώ ως απελεύθεροι μετέχουν στη θεϊκή ή σχεδόν θεϊκή υπόσταση του ιερού οίκου, πράγμα που τους δίνει ιδιαίτερη αίγλη και τους επιτρέπει να διαχειρίζονται με ημιεπίσημο τρόπο τις υποθέσεις που τους εμπιστεύεται ο ηγεμόνας. Αυτό το σύστημα ίσχυσε μέχρι τον Κλαύδιο, ο οποίος είχε την τάση να συγχέει τη διαχείριση του οίκου του με εκείνη της Αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια ο ρόλος των απελεύθερων του αυτοκράτορα πέρασε σταδιακά στους επιτρόπους (*procuratores*) που ανήκαν στην τάξη των ιππέων.

Ποια ήταν όμως η πραγματική κατάσταση των δούλων σ' αυτή την περίοδο της Αυτοκρατορίας; Δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες. Σίγουρα υπήρχε διαφορά ανάμεσα στους εργαζόμενους στα μεγάλα κτήματα και σ' εκείνους που δούλευαν στα σπίτια και ζούσαν στις πόλεις, σε οικογένειες της μεσαίας τάξης, και οι οποίοι διατηρούσαν με τους αφέντες τους προσωπικές σχέσεις. Αντιθέτως, οι πρώτοι είχαν σχέση μόνο με τους επιστάτες και ο μεγάλος αριθμός τους στον ίδιο χώρο απαιτούσε αυστηρή πειθαρχία. Ο κίνδυνος των εξεγέρσεων δούλων εμφανίστηκε στη Σικελία και στη Νότια Ιταλία στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας. Όμως στην περίοδο της Αυτοκρατορίας ο κίνδυνος μειώθηκε, όταν αντί δούλων άρχισαν να απασχολούνται ως εργατικό δυναμικό στα αχανή κτήματα της υπαίθρου ελεύθεροι άποικοι που ζούσαν πιο ανθρώπινα.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Μια πρόχειρη εικόνα της ρωμαϊκής κοινωνίας θα δείξει ότι η κατοχή ή έλλειψη πλούτου καθόριζε την κοινωνική θέση του καθενός. Οι πιο πλούσιοι μπορούν να προσδοκούν τιμές και αναγνώριση· όμως αυτοί είναι που επωμίζονται και το καθήκον να διατηρούν τη συνοχή του κοινωνικού συστήματος. Από πού προέρχονται όμως τα πλούτη τους και πώς διαμοιράζονται;

Στο σύνολο της Αυτοκρατορίας η γεωργία ήταν η βασική δραστηριότητα και προοριζόταν όχι μόνο να παράγει την καθημερινή τροφή αλλά και τα προϊόντα που αποτελούσαν αντικείμενο εμπορίου, κερδοφόρου τόσο για τους ιδιώτες όσο και για το κράτος. Το πρωταρχικό πρόβλημα της εξουσίας, ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ., ήταν ο επισιτισμός της Ρώμης, για την οποία δεν αρκούσε η φτωχή παραγωγή δημητριακών της Ιταλίας, όπου η γη εγκαταλειπόταν στους κτηνοτρόφους. Το πρόβλημα είχε γίνει οξύ στα τέλη της Δημοκρατίας. Ήταν πια απαραίτητο να δημιουργηθεί η υπηρεσία επισιτισμού της πόλης – μια υπηρεσία που στα χρόνια της Αυτοκρατορίας απόκτησε τεράστια σπουδαιότητα. Δύο επαρχίες*, η Αφρική και η Λίγυπτος, ήταν οι κατ' εξοχήν σιτοβολώνες της Αυτοκρατορίας. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους επιτασσόταν και αποζημιωνόταν σε τιμές που καθόριζε το Κράτος (μια πρώτη μορφή αυτού του συστήματος είχε καθιερωθεί στη Σικελία, αιώνες πριν). Ωστόσο έμενε μια ποσότητα που τροφοδοτούσε την ελεύθερη αγορά, όπου οι έμποροι είχαν κάθε δυνατότητα να κερδοσκοπούν. Το ευαίσθητο σημείο του συστήματος ήταν οι μεταφορές –θαλάσσιες, φυσικά–, που διέτρεχαν ένα σωρό κινδύνους. Χρειάστηκε επομένως να ληφθούν ευνοϊκά μέτρα για τους πλοιοκτήτες: φορολογικά προνόμια, συνυπολογισμός των αδιάθετων ποσοτήτων, κλπ. Οι θαλάσσιες μεταφορές υπήρξαν μια ενδιαφέρουσα πηγή εισοδημάτων για τους ιδιώτες.

Ενώ η καλλιέργεια σιταριού γινόταν σποραδικά στην Ιταλία και μόνο για τις τοπικές ανάγκες, τα πιο εύφορα και πιο εύκολα καλλιεργήσιμα εδάφη, εκείνα που βρίσκονταν κοντά στις πόλεις, ήταν φυτεμένα με ελιές και αμπέλια, όπως οι περιοχές της Καμπανίας, της Εμίλιας, της Τοσκάνης και της Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας.

Οι ανασκαφές στην Πομπηία δείχνουν τη μορφή που πήρε αυτό το είδος εκμετάλλευσης. Υπήρχαν ολόκληρα αγροκτήματα όπου οι γεωργικές εγκαταστάσεις γειτόνευαν με τις «αστικές» κατοικίες των ιδιοκτητών. Υπήρχαν ακόμη και μέσα στην πόλη σπίτια που διέθεταν αγροτικά τμήματα: κελάρι και πατητήρι, κοντά στα οποία βρίσκονταν πλήθος αμφορείς έτοιμοι να δεχτούν τη σοδειά.

Αυτό το είδος γεωργίας γενικεύτηκε στη Δύση· εκτός από την Ιταλία, και στη Γαλατία –όχι μόνο στη Ναρβωνική αλλά και στους Σηκουανούς, που έγιναν οινοπαραγωγοί–, και φυσικά στην Ισπανία. Αλλά και στην Επαρχία Αφρικής (σημερινή Τυνησία και Δ. Λιβύη) δεν ασχολούνταν αποκλειστικά με την παραγωγή σιταριού· και οι ελιές και τα αμπέλια είχαν τη θέση τους, καθώς αναπτύσσονταν οι πόλεις. Την εποχή του Δομιτιανού η ποσότητα του κρασιού στη Δύση ήταν τόσο μεγάλη που οι Ιταλοί οινοπαραγωγοί αδυνατούσαν να εξάγουν το δικό τους· ο Αυτοκράτορας εξέδωσε διάταγμα που απαγόρευε την αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης στην Ιταλία και επέβαλε την εκρίζωση των μισών αμπελώνων που υπήρχαν στις επαρχίες. Αυτή είναι τουλάχιστον η ερμηνεία που δίνεται στο διάταγμα αυτό, που είχε σαν σκοπό να κρατήσει σε ικανοποιητικό επίπεδο το αγροτικό εισόδημα των ιταλικών κτημάτων (την κυριότερη πηγή πλούτου της τάξης των συγκλητικών).

Οι υποθαλάσσιες αρχαιολογικές έρευνες, που πολλαπλασιάστηκαν στις μέρες μας, έδειξαν ότι το κρασί και το λάδι ήταν αντικείμενο ζωηρής εμπορικής δραστηριότητας στις ακτές της Μεσογείου. Κρασί υψηλής ποιότητας εξαγόταν από την Ιταλία στη Δυτική Αφρική, στη μεγάλη χώρα των Νουμιδών, παραδοσιακά κτηνοτρόφων και νομάδων. Μαζί με το κρασί και τα κυριότερα προϊόντα που αντάλλασσε η Ρώμη με τις επαρχίες, κυρίαρχη θέση κατείχε το *garum*, μια περιζήτητη σάλτσα από ψάρι που φτιαχνόταν στην Ισπανία, και ήταν ευρείας χρήσης στην κουζίνα της εποχής. Υπάρχει στη Ρώμη μια ασυνήθιστη απόδειξη για τη διακινούμενη ποσότητα αυτού του προϊόντος: τα κομμάτια των αμφορέων από τα οποία σχηματίστηκε ο λόφος του Τεστάτσιο, δίπλα στον Αβεντίνο, πολλοί από τους οποίους είχαν χρησιμοποιηθεί για τη μεταφορά του *garum*!

Διαφορετικά ήταν τα προϊόντα που διακινούνταν μεταξύ Ρώμης και ανατολικών επαρχιών. Υπήρχε κι εκεί το κρασί και το λάδι, αλ-

λά στο μεγαλύτερο μέρος του το εμπόριο αφορούσε είδη πολυτελείας, αντικείμενα φτιαγμένα από Σύρους, Αιγύπτιους – ανατολίτες γενικότερα – τεχνίτες: πολύτιμα έπιπλα, ταπετσαρίες, πορφύρες (συριακή ειδικότητα), μεταξωτά και βαμβακερά υφάσματα, των οποίων η πρώτη ύλη ερχόταν από χώρες έξω από την Αυτοκρατορία, από τα βάθη της Κίνας και της Ινδίας, με καραβάνια ή με πλοία, μέσω του Περσικού Κόλπου και της Ερυθράς Θάλασσας. Όπως επίσης μπαχαρικά και αρώματα, που είχαν ευρύτατη κατανάλωση.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Οι συναλλαγές ήταν εφικτές χάρη σε μια σημαντική ποσότητα χρήματος, που αποτελούνταν από τρία είδη νομισμάτων: χρυσά, αργυρά, και ορειχάλκινα. Μόνο αυτά τα τελευταία εκδίδονταν για λογαριασμό της Συγκλήτου, την κληρονόμο του *aerarium Saturni*, του θησαυροφυλάκιου της δημοκρατικής πόλης. Τα δύο πρώτα εξαρτώνταν αποκλειστικά από τον ηγεμόνα. Υπήρχαν και στις επαρχίες νομισματοκοπεία (το πιο ενεργό ήταν εκείνο της Αλεξάνδρειας), αλλά ευθυγραμμίζονταν με την κοπή αυτοκρατορικών νομισμάτων. Τα ορυχεία ανήκαν στον ηγεμόνα, που κατείχε έτσι ένα σημαντικό μέσο επιρροής στο σύνολο της οικονομίας. Οι υπέρογκες όμως δαπάνες τις οποίες έπρεπε να καλύπτει το θησαυροφυλάκιο του ηγεμόνα (*aerarium Caesaris*) ήταν τέτοιες που, παρά τους τεράστιους πόρους, ήταν απαραίτητη, από καιρό σε καιρό, η υποτίμηση των νομισμάτων που γινόταν κυρίως με τη μείωση του βάρους τους. Έγιναν δύο, από τον Καλιγούλα και τον Νέρωνα, εξ αιτίας των αλόγιστων δαπανών τους. Επί Καρακάλλα το σύστημα αναδιοργανώθηκε, με την κοπή ενός νέου αργυρού νομίσματος, του *antoninianus*, λίγο βαρύτερου από το προηγούμενο, το οποίο παρέμεινε στην κυκλοφορία. Το *antoninianus* αποσύρθηκε τριάντα χρόνια αργότερα, και η αξία των αργυρών νομισμάτων δεν έπαψε να μειώνεται. Η δικαιοδοσία κοπής μπρούντζινων νομισμάτων αφαιρέθηκε από τη Σύγκλητο. Μια σχεδόν οριστική αναδιοργάνωση έγινε επί Διοκλητιανού, στα τέλη του 3ου αιώνα.

ΟΙ ΦΟΡΟΙ

Από τον 2ο π.Χ. αιώνα η γη της Ιταλίας απαλλάχτηκε από την άμεση φορολογία, αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο στις επαρχίες, όπου οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις φορολογούνταν με διάφορα κριτήρια. Για να προσδιορίσει τη φορολογική βάση, ο Αύγουστος είχε προβεί σε εκτεταμένες απογραφές, που αποτέλεσαν ένα κανονικό κτηματολόγιο του ρωμαϊκού κόσμου.

Οι περισσότεροι πόροι προέρχονταν από τους έμμεσους φόρους μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων: 1% επί των πλειστηριασμών (που ήταν συχνότατοι) και 5% ο φόρος κληρονομιάς. Αυτοί οι δύο φόροι τροφοδοτούσαν ένα ειδικό ταμείο, το *aerarium militare*, που εξασφάλιζε την κάλυψη των στρατιωτικών δαπανών. Οι πωλήσεις δούλων φορολογούνταν με 4% και η απελευθέρωσή τους με 5%.

Η διακίνηση εμπορευμάτων φορολογούνταν πολλαπλώς, με τα *portoria* («τέλη διέλευσης») που εισπράττονταν σε διάφορα σημεία: στους δρόμους, στα σύνορα των επαρχιών, στις εισόδους των πόλεων.

Τα ποσά αυτής της διογκούμενης φορολογίας επί Αυγούστου διαμοιράζονταν (άνισα) στα δύο θησαυροφυλάκια, της Συγκλήτου και του ηγεμόνα. Μια αναπόφευκτη εξέλιξη στα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα ήταν η μείωση της σπουδαιότητας του θησαυροφυλακίου της Συγκλήτου, που περιορίστηκε πλέον στα οικονομικά της πόλης της Ρώμης. Τα οικονομικά της Αυτοκρατορίας ανήκουν στην αρμοδιότητα του θησαυροφυλάκιου του ηγεμόνα, του οποίου οι υπηρεσίες, υπό τη διεύθυνση των επιτρόπων (*procuratores*) γίνονται οι πραγματικοί ιθύνοντες της οικονομίας. Οι ιδιωτικές φοροεισπρακτικές εταιρείες, που παλιότερα έβγαζαν πολλά κέρδη σε βάρος του Κράτους, εξαφανίστηκαν σταδιακά. Στα μέσα του 2ου αιώνα ο ρόλος τους ήταν ασήμαντος. Αποτέλεσμα ήταν οι ιππείς, ιδιοκτήτες αυτών των εταιρειών, να αποκοπούν από αυτή την πηγή εισοδημάτων – ένας επιπλέον λόγος να μπουν στη υπηρεσία του ηγεμόνα και να ακολουθήσουν διοικητική σταδιοδρομία. Η Ρώμη αρχίζει να γίνεται μια κοινωνία δημοσίων υπαλλήλων.

Οι δαπανες του Ηγεμονα

Από ηγεμόνα σε ηγεμόνα οι πρόσοδοι αυξάνονταν ολοένα· ταυτόχρονα όμως αναλάμβαναν οι ίδιοι τις περισσότερες κρατικές δαπάνες: μισθοδοσία του στρατού και «έκτακτες» παροχές στους στρατιώτες, συντήρηση των δύο στόλων που εγγυώνταν την ασφάλεια στις θάλασσες. Από τον Βεσπασιανό και μετά οι ηγεμόνες σήκωσαν όλο το βάρος δημόσιων έργων. Τα τελευταία δημόσια έργα είχαν γίνει επί εποχής Αγρίππα. Επί Ιουλιο-Κλαυδίων οι αυτοκράτορες έχτιζαν για τον εαυτό τους: ο Τιβέριος την κατοικία του στον Παλατίνο λόφο, και ο Νέρων τον Χρυσό Οίκο που καταλάμβανε μια τεράστια έκταση. Αντίθετα ο Βεσπασιανός έχτισε ένα Forum, όχι μακριά από εκείνο του Αύγουστου, και ο Δομιτιανός ακόμη ένα. Αυτό το τελευταίο, ύστερα από τον θάνατο του «τύραννου», αφιερώθηκε στον Νέρβα. Ο Τραϊανός συνέχισε την πολιτική της κατασκευής αυτοκρατορικών *fora*, αναθέτοντας στον αρχιτέκτονα Απολλόδωρο Δαμασκηνό την ανέγερση ενός τεράστιου συγκροτήματος, στη μέση του οποίου υψώθηκε η μέχρι σήμερα σωζόμενη στήλη του γεμάτη ανάγλυφα με σκηνές από τους Δακικούς Πολέμους. Σε εκείνη την αγορά προστέθηκε μια άλλη, σε δύο επίπεδα, όπου στεγάστηκαν διοικητικές υπηρεσίες. Το ελεύθερο και το κρατικό εμπόριο γίνονταν δίπλα-δίπλα.

Η Νεα Πολη

Ένα άλλο μνημείο που έγινε διάσημο, το Κολοσσαίο, είναι χαρακτηριστικό αυτής της νέας πολεοδομίας. Η ανέγερσή του ξεκίνησε επί Βεσπασιανού, εγκαινιάστηκε από τον Τίτο το 80 μ.Χ., αλλά στην πραγματικότητα ολοκληρώθηκε από τον Δομιτιανό. Έτσι, η αστική ζωή αποκτά ένα μεγαλειώδες, πρωτόγνωρο σκηνικό. Το αμφιθέατρο είναι χώρος αιματηρών αγώνων: μονομαχίες μεταξύ ανθρώπων, μεταξύ ανθρώπων και ζώων, μεταξύ ζώων (θηριομαχίες – *venationes*). Οι πρώτες, μια εξελιγμένη μορφή των ανθρωποθυσιών,

δεν ανήκαν στις παραδόσεις των Ρωμαίων αλλά των Όσκων (Καμπανών). Στη Ρώμη, επί Δημοκρατίας, τέτοιοι αγώνες διοργανώνονταν με την ευκαιρία του θανάτου κάποιου σημαίνοντος προσώπου, στο Forum. Το πρώτο πέτρινο αμφιθέατρο στην πόλη κατασκευάστηκε επί Αύγουστου από τον Στατίλιο Ταύρο, και καταστράφηκε από την πυρκαγιά του Νέρωνα, το 64 μ.Χ. Γιατί αποφάσισε ο Βεσπασιανός να το αντικαταστήσει με ένα κτίριο που θα ήταν το μεγαλύτερο στον κόσμο; Κατ' αρχήν, γιατί θέλησε να επιστρέψει «στο λαό» τον χώρο που είχε οικειοποιηθεί ο Νέρων για την ιδιωτική του κατοικία. Σ' εκείνο τον ίδιο χώρο ο Τίτος ανέγειρε τις Θέρμες, ένα κατ' εξοχήν τόπο ψυχαγωγίας. Το Κολοσσαίο και οι Θέρμες ήταν συμπληρωματικοί χώροι συγκέντρωσης των πολιτών. Από τη στιγμή που ο λαός δεν έπαιζε πλέον κανέναν ρόλο στην πολιτική ζωή, έπρεπε να δημιουργηθούν νέοι χώροι συνάθροισης διαφορετικοί από το παλιό Πεδίο του Άρεως, όπου κάποτε οι *quirites** αποκτούσαν συνείδηση της συλλογικής τους υπόστασης ως μέλη μιας πολιτείας. Ήδη από τον καιρό του Κικέρωνα, οι Αγώνες στο αμφιθέατρο ήταν μια ευκαιρία για το κοινό να εκδηλώσει τις προτιμήσεις του και να επηρεάσει τις αποφάσεις των ισχυρών. Επί της μοναρχίας των Φλάβιων η πολεοδομία παρείχε τη δυνατότητα στους πολίτες –που είχαν γίνει πλέον απλοί υπήκοοι–, να συμμετέχουν στα μεγάλα γεγονότα, όπως ήταν οι Αγώνες, και να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους στον ηγεμόνα που τους πρόσφερε εκείνη τη διασκέδαση, και ο οποίος από το αυτοκρατορικό του θεωρείο εμφανιζόταν σαν ο σκηνοθέτης, όχι μόνο του θεάματος που εκτυλισσόταν στην αρένα, αλλά ταυτόχρονα και των γεγονότων που διαδραματίζονταν σε μια άλλη αρένα απείρως πιο αχανή, στον «κύκλο του Κόσμου» (*orbis terrarum*), του υποταγμένου στο *imperium* του. Τα επιγράμματα που συνέθετε ο Μαρτιάλης απ' αφορμή τους Αγώνες, καθόλου δεν αποτελούν έκφραση αυτού που λέμε «αυλικό πνεύμα»· ανταποκρίνονται σ' ένα βαθύτερο αίσθημα που πρέπει να έχουμε υπ' όψη αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι σύγχρονοι του ποιητή αντιλαμβάνονταν την πολιτική και κοσμική σημασία της αυτοκρατορικής μοναρχίας. Με το Κολοσσαίο προβάλλεται κι επιβεβαιώνεται η ιδέα του *κοσμοκράτορα* ηγεμόνα, η οποία θα θριαμβεύσει στα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το να βλέπουμε το

Κολοσσαίο απλά σαν ένα αιματηρό σύμβολο της ανθρώπινης σκληρότητας και ανανδρείας, φανερώνει μια περιορισμένη αντίληψη της Ιστορίας.

6
ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΑΤΑΞΙΑΣ

Όταν πέθανε ο Κόμμοδος, δολοφονημένος ύστερα από συνωμοσία της ερωμένης του Μαρκίας, την τελευταία μέρα του έτους 192 μ.Χ., μια εποχή «ευτυχισμένη» έφτανε στο τέλος της. Όχι πως η Ρώμη μέσα στα εννενήντα έξι χρόνια που πέρασαν από τον θάνατο του Δομιτιανού –από τον έναν «τύραννο» στον άλλο–, δεν αντιμετώπισε δυσκολίες και δεν γνώρισε εντάσεις, αλλά καμία από τις αλλαγές ηγεμόνων αυτής της μακράς περιόδου δεν προκάλεσε κάποια σοβαρή κρίση ούτε έθεσε σε κίνδυνο την ενότητα της Αυτοκρατορίας.

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΗΓΕΜΟΝΑ

Όλα αλλάζουν ύστερα από τον θάνατο του γιου του Μάρκου Αυρήλιου. Ξαφνικά εμφανίζονται πολλοί διάδοχοι, όχι τόσο λόγω ξαφνικής αύξησης υποψηφίων αλλά λόγω έλλειψης κριτηρίων επιλογής. Οι δολοφόνοι του Κόμμοδου δίνουν την εξουσία στον έπαρχο της Πόλης (*praefectus urbi*) Χέλβιο Περτίνακα. Αυτή ήταν και η νόμιμη λύση, αφού προβλεπόταν, απόντος του αυτοκράτορα, να αναλάβει

αυτός τα καθήκοντά του. Οι πραιτοριανοί αποδέχονται αρχικά αυτή τη λύση που ενέκριναν οι συγκλητικοί. Εκπληρώνονταν έτσι οι δύο από τις προϋποθέσεις της διαδοχής. Όμως ο Περτίναξ δεν είχε το χάρισμα του αυτοκράτορα. Ήταν γιος απελεύθερου και δεν είχε καμία συγγένεια με τον προκάτοχό του. Σύντομα αποδείχθηκε ότι δεν είχε ούτε την εύνοια των θεών. Στη διάρκεια μιας θυσίας που έγινε στο αυτοκρατορικό ανάκτορο το σφάγιο περιείχε τους πιο δυσάρεστους οιωνούς: «δεν είχε καρδιά» και του έλειπαν δύο λοβοί του συκωτιού. Εξάλλου και ο ίδιος ο Περτίναξ απεχθανόταν τις αυλικές τελετουργίες και τα καθήκοντα που συνεπαγόταν η ιδιότητα του αυτοκράτορα. Έκανε αίσθηση τούτη η απέχθεια του Περτίνακος, ολωσδιόλου αντίθετη με τις θεϊκές τιμές που είχε περιβληθεί ο Κόμμοδος, που παρουσίαζε τον εαυτό του σαν τον νέο Ηρακλή. Χωρίς ίχνος θεικής *αύρας*, λοιπόν, και αρνούμενος να επιτρέψει στους πραιτοριανούς την ασυδοσία στην οποία είχαν μέχρι τότε συνηθίσει, ο νέος αυτοκράτορας δολοφονήθηκε στις 28 Μαρτίου, πιθανώς ύστερα από συνωμοσία του αρχηγού των πραιτοριανών. Ούτε οι θεοί ούτε οι στρατιώτες τον θέλησαν για αυτοκράτορα.

Η θέση του αυτοκράτορα έμεινε κενή γι' άλλη μια φορά. Οι πραιτοριανοί την έβγαλαν σε πλειστηριασμό. Είχαν ήδη ανακηρύξει αυτοκράτορα τον νέο Δήμαρχο της πόλης, τον Σουλπικιανό, πεθερό του δολοφονημένου, όταν ο Δίδιος Ιουλιανός, ένας λεγάτος του Κόμμοδου, παρουσιάστηκε μπροστά στο στρατόπεδό τους και απευθύνθηκε, φωνάζοντας μπροστά στις κλειστές πύλες, στους στρατιώτες που βρίσκονταν μέσα. Τους υποσχέθηκε μια προσφορά (*donativum*) εικοσιπέντε χιλιάδων σηστέρσιων κατ' άνδρα και ανέλαβε να τιμήσει τη μνήμη του Κόμμοδου. Κέρδισε, και η Σύγκλητος, χωρίς κανέναν ενθουσιασμό, επικύρωσε την επιλογή των στρατιωτών. Ήταν όμως πολύ αργά. Τρεις στρατιές είχαν ήδη ανακηρύξει αυτοκράτορες τους στρατηγούς τους: της Συρίας τον Πεσκένιο Νίγηρα, της Βρετανίας τον Κλόδιο Αλμπίνο, και της Πανονίας τον Σεπτίμιο Σεβήρο. Η κατάσταση θύμιζε εκείνη του 69 μ.Χ. Ο πόλεμος μεταξύ των διεκδικητών ξέσπασε. Ο Σεβήρος άρχισε να προελαύνει προς τη Ρώμη. Ούτε οι συγκλητικοί ούτε οι πραιτοριανοί διανοήθηκαν να του αντισταθούν. Απέσυραν τη στήριξή τους στον Δίδιο Ιουλιανό, ο οποίος και δολοφονήθηκε, την 1η Ιουνίου του 193.

ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΣΕΒΗΡΟΣ

Από αυτή τη στιγμή αρχίζει η βασιλεία του Σεβήρου, που θέλησε να προβληθεί ως εκδικητής και διάδοχος του Περτίνακος. Απέμενε η εξουδετέρωση του Πεσκένιου Νίγηρα στην Ανατολή, και του Κλόδιου Αλμπίνου στη Δύση. Ο Σεβήρος διαπραγματεύτηκε με τον Αλμπίνο, τον ονόμασε Καίσαρά του, δηλαδή δεύτερο τη τάξει και διάδοχό του, και κατόπιν στράφηκε εναντίον του Νίγηρα του οποίου την αντίσταση έκαμψε ύστερα από έναν χρόνο. Εκείνος ο πόλεμος οδήγησε τον Σεβήρο μέχρι την χώρα των Πάρθων, που είχαν εκδηλωθεί υπέρ του Νίγηρα. Αφού λοιπόν τακτοποιήθηκε και εκείνος ο «σφετεριστής» –που θύμιζε την ανάλογη περίπτωση του Αβίδιου Κάσιου με τον Μάρκο Αυρήλιο–, ο Σεβήρος επέστρεψε στη Ρώμη, περί τα τέλη του 195, και δίχως καθυστέρηση βάδισε εναντίον του Αλμπίνου, που στο μεταξύ είχε παραβιάσει την (ελάχιστα ειλικρινή) συμμαχία τους, σφετερίστηκε τον τίτλο του Αύγουστου και κυρίεψε την Γαλατία. Η αποφασιστική μάχη έγινε κοντά στη Λυών (Φεβρουάριο του 197). Ο Αλμπίνος σκοτώθηκε και ο Σεβήρος έμεινε ο μόνος κυρίαρχος. Ωστόσο, δεν περίμενε την οριστική νίκη του για να «νομιμοποιήσει» τη θέση του. Μόλις επέστρεψε στη Ρώμη ύστερα από τη νίκη του επί του Νίγηρα, φρόντισε για τη «μεταθανάτια υιοθεσία» του από τον Μάρκο Αυρήλιο, γεγονός που τον έκανε αδελφό του Κόμμοδου και απόγονο όλων των αυτοκρατόρων που είχαν διαδεχτεί τον Νέρβα. Οι επιγραφές που χρονολογούνται από εκείνη την περίοδο περιλαμβάνουν όλη αυτή την περίπλοκη τιτλολογία της οποίας η πολιτική σημασία είναι ξεκάθαρη: ο Κόμμοδος είχε σφαγιαστεί και η Σύγκλητος είχε επικροτήσει τον θάνατό του, είχε αρνηθεί να του αποδώσει θεϊκές τιμές, είχε καταδικάσει τη μνήμη του. Η αποκατάσταση του Κόμμοδου από τον «αδελφό» του Σεβήρο σήμαινε ταπείνωση της Συγκλήτου και εξύμνηση της θεϊκότητας της δυναστείας· αποκαθιστούσε την ιερή διάσταση του αυτοκρατορικού θεσμού, την οποία στερούνταν οι προηγούμενοι «σφετεριστές» – σε αντίθεση με τον Κόμμοδο, που είχε ζητήσει να τον αναπαριστούν στους αδριάντες ως Ηρακλή, κι είχε δώσει το όνομά του στη Ρώμη, που ονομάστηκε *Colonia Commodiana*, γεγονός που τον έκανε, σύμφωνα με τα ελληνιστικά πρότυπα, ήρωα-ιδρυτή.

Ποιος Επιγειος Θεος;

Ο Σεπτίμιος Σεβήρος ταυτίστηκε και ο ίδιος με τον Ηρακλή, αλλά ταυτόχρονα και με τον Δία του Καπιτωλίου και με τον *cosmocrator* Σέραπη, αυτόν τον «τεχνητά» δημιουργημένο θεό της ελληνιστικής εποχής, που συνδύαζε την παράδοση του Όσιρι με τη λατρεία του Διόνυσου*.

Μέχρι στιγμής οι καθεαυτού ρωμαϊκές θρησκευτικές παραδόσεις είχαν αντισταθεί αρκετά σθεναρά σε παρόμοιες απόπειρες, που είχαν εκδηλωθεί επί Καλιγούλα και Νέρωνα. Με την άνοδο του Σεπτίμιου Σεβήρου στην εξουσία, νέες μυστικιστικές δυνάμεις αρχίζουν να εκδηλώνονται και να κυριαρχούν. Ο ίδιος ο Αυτοκράτορας κατάγεται από την Μεγάλη Λέπτιδα της Αφρικής και η οικογένεια του πατέρα του είναι καρχηδονιο-λιβυκής καταγωγής. Η οικογένεια της μητέρας του είχε Ιταλούς προγόνους, που όμως είχαν εγκατασταθεί στη Λέπτιδα πολλές γενιές πριν. Οι θεοί της πατρίδας του δεν είναι Ρωμαίοι αλλά Καρχηδόνιοι, που μετανάστευσαν εκεί από τη Συρία, επαρχία όπου ο ίδιος, σε ηλικία τριάντα πέντε ετών και ενώ ήταν διοικητής της 9ης Σκυθικής λεγεώνας*, παντρεύτηκε την Ιουλία Δόμνα, κόρη του μεγάλου αρχιερέα του Ήλιου στην πόλη Έμεσα. Αυτό το γεγονός είναι σημαντικό για την ιστορία της Αυτοκρατορίας· για πρώτη φορά η Ρώμη αντίκριζε πριγκήπισες συριακής καταγωγής στον Παλατίνο λόφο: την Ιουλία Δόμνα και την αδελφή της Ιουλία Μαίσα. Καθεμιά τους έμελλε να δώσει δύο αυτοκράτορες στη Ρώμη· η πρώτη τους δύο γιους του Σεβήρου, τον Καρακάλλα και τον Γέτα, και η δεύτερη τους εγγονούς της, Ηλιογάβαλο και Αλέξανδρο Σεβήρο. Με αυτόν τον τελευταίο, που σκοτώθηκε στη διάρκεια μιας στρατιωτικής ανταρσίας στο μέτωπο του Ρήνου στις 18 Μαρτίου 235, έκλεισε εκείνη η «κατά φαντασίαν» δυναστεία με την οποία ο Σεβήρος είχε ελπίσει πως θα παρέτεινε τη δυναστεία των Αντωνίνων και την ευτυχισμένη εποχή τους.

Η Νέα Κοινωνία

Όμως ήταν πλέον προφανές ότι το πνεύμα της Αυτοκρατορίας δεν ήταν το ίδιο, ότι η συνέχεια με την παράδοση που είχαν πασχίσει να διατηρήσουν οι Αντωνίνοι είχε διαρραγεί, μολονότι οι ονομασίες των θεσμών παρέμεναν απαράλλακτες. Η Σύγκλητος συνέχιζε να επιβιώνει, αλλά εξασθενημένη από την κρίση. Πρώτα απ' όλα εξ αιτίας της εχθρικής της στάσης προς τον Κόμμοδο, απόγονοι του οποίου θεωρούνταν τώρα οι Σεβήροι· και δεύτερον, επειδή αριθμούσε όλο και λιγότερους εκπροσώπους της παλιάς ιταλικής αριστοκρατίας και περισσότερους επαρχιώτες, κυρίως από την Ανατολή. Σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς, οι τελευταίοι ξεπερνούσαν το 50% των συγκλητικών. Μια τέτοια Σύγκλητος δεν ήταν δυνατό να υπερασπιστεί τις παλιές ρωμαϊκές αξίες.

Η ιππική τάξη συνέχιζε να επανδρώνει τον κρατικό μηχανισμό και, καθώς υποβαθμιζόταν η Σύγκλητος, ο ρόλος των ιππέων αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα. Ο αριθμός των επιτρόπων αυξήθηκε σημαντικά (κατά 30% επί Σεβήρων). Αυτή η τάση δεν ήταν καινοφανής, υπήρχε ήδη επί Κόμμοδου. Οι ιππείς είναι τα κυρίως όργανα ενός καθεστώτος ολοένα και πιο υποταγμένου στον αυτοκράτορα, που ασκεί την εξουσία του μέσω της γραφειοκρατίας του.

Η τρίτη δύναμη της Αυτοκρατορίας είναι ο στρατός, ο οποίος αναδιοργανώθηκε ολοκληρωτικά επί Σεβήρων. Ο Σεπτίμιος κατάργησε την παραδοσιακή πραιτοριανή φρουρά που αποτελούνταν από στρατιώτες ιταλικής καταγωγής, και τους αντικατέστησε με στρατεύματα από τις επαρχίες*, κυρίως την Ιλλυρία και τη Θράκη. Με αυτόν τον τρόπο ο Αυτοκράτορας αντάμοιβε τους άνδρες της στρατιάς του Δούναβη που τον είχαν ανεβάσει στην εξουσία, δημιουργώντας ταυτόχρονα έναν προσωπικό στρατό – μια ευέλικτη μάζα διαθέσιμη για προφύλαξη ενάντια σε ενδεχόμενες ανταρσίες. Ταυτόχρονα φρόντισε να εντάξει περισσότερο τους στρατιώτες μέσα στην κοινωνία, αυξάνοντας τον μισθό τους και επιτρέποντάς τους να φορούν ένα χρυσό κρίκο που τους έφερνε πιο κοντά στην ιππική τάξη. Ένα άλλο προνόμιο που οι στρατιώτες εκτίμησαν ιδιαίτερα ήταν η επίσημη αναγνώριση των συζυγικών δεσμών τους στη

διάρκεια της θητείας τους· απέκτησαν έτσι το δικαίωμα να ζουν εκτός στρατοπέδου, σε καλύβες που κατασκευάζονταν γι' αυτό το σκοπό, με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν γύρω από τα μόνιμα στρατόπεδα κατά μήκος των συνόρων ολόκληρα χωριά, πολλά από τα οποία αποτέλεσαν τον πυρήνα των μελλοντικών πόλεων.

Όταν εξουδετερώθηκε και ο τελευταίος «σφετεριστής» και ο Σεπτίμιος Σεβήρος έμεινε μόνος στην εξουσία, θέλησε να επαναφέρει, στα εξωτερικά θέματα της Αυτοκρατορίας, την πολιτική των Αντωνίνων και να διασφαλίσει την κατοχή των επαρχιών που είχαν αφαιρεθεί από τους Πάρθους. Η αυτοκρατορική ιδέα δεν είχε πεθάνει, έπρεπε να αποδειχτεί ότι ήταν πιο ζωντανή από ποτέ. Ο Σεπτίμιος Σεβήρος άρχισε την επίθεση πέρα από τον Ευφράτη, προς την άνω κοιλάδα του Τίγρη, ύστερα κατευθύνθηκε προς νότο, κυριεύοντας την Κτησιφώντα, τη Σελεύκεια, και τη Βαβυλώνα. Όλα έδειχναν ότι η εποχή του Τραϊανού και του Μάρκου Αυρήλιου είχαν επιστρέψει. Ο Αυτοκράτορας δημιούργησε τη νέα Επαρχία Βαβυλωνίας.

Ενας Νεος Αιωνας

Υπό αυτές τις συνθήκες είναι κατανοητός ο εορτασμός των Αγώνων της Εκατονταετηρίδας*, το 204 μ.Χ., που σηματοδοτούσαν την έλευση μιας νέας εποχής. Ο προηγούμενος εορτασμός τους είχε γίνει το 88 μ.Χ., επί Δομιτιανού. Κανονικά ο Σεβήρος θα έπρεπε να τους διοργανώσει το 198, αλλά εκείνη τη χρονιά ήταν απασχολημένος με την εκστρατεία στην Ασία. Μόνο μετά την επιστροφή του είχε την ευκαιρία να προετοιμάσει την τελετή εκείνη που θα εκθείαζε τόσο τη βασιλεία του όσο και την έλευση της δυναστείας του. Ξεκίνησε από το 202, με τις γιορτές για τη δέκατη επέτειο της βασιλείας του, με διανομές σιταριού και δώρα (δέκα χρυσά νομίσματα σε κάθε στρατιώτη της φρουράς του, μια συνολική δαπάνη διακοσίων εκατομμυρίων σηστερσίων). Πάνω-κάτω την ίδια εποχή έγινε και ο γάμος του μεγαλύτερου γιου του Καρακάλλα με την Πλαουτίλλα, κόρη του Πλαουτιανού, ενός ευνοούμενου συγγενή του Αυτοκράτο-

ρα, και αρχηγού των πραιτοριανών. Διοργανώθηκαν μεγαλειώδεις γιορτές, αγώνες στο αμφιθέατρο, όπου θανατώθηκαν επτακόσια άγρια ζώα από διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας. Ποτέ πριν δεν διατρανώθηκε τόσο η κυριαρχία της Ρώμης στην οικουμένη. Το 203 ο Σεβήρος ανήγειρε στους πρόποδες του Παλατίνου λόφου το *Septizonium* («Επτάζωνον»), ένα παράξενο μνημείο με μεγαλοπρεπή πρόσοψη, όλη κιονοστοιχίες, με επτά ορόφους και επτά εσοχές και προεξοχές, η καθεμιά αφιερωμένη σ' έναν από τους επτά πλανήτες. Στο κέντρο δέσποζε το άγαλμα του Αυτοκράτορα.

Από την εφηβεία του ο Σεπτίμιος Σεβήρος ήταν ένθερμος οπαδός της αστρολογίας. Στην Αφρική, ένας αστρολόγος είχε προβλέψει την άνοδό του στην κορυφή της Αυτοκρατορίας και τον γάμο του στη Συρία με την Ιουλία Δόμνα. Το *Επτάζωνον* ήταν μια διακήρυξη αυτής της πίστης του. Τον είχε κάνει αυτοκράτορα η δύναμη του Πεπρωμένου που κυβερνά τα ουράνια σώματα. Οι κινήσεις των άστρων είχαν ορίσει αυτόν ως *cosmocrator* – έναν ρόλο τον οποίο ενσάρκωνε αυτός περισσότερο από κάθε άλλο προκάτοχό του. Οι Αγώνες Εκατονταετηρίδας* του 204 διαλαλούσαν ότι ο άρχων του κόσμου εγκαινίαζε μια ευτυχισμένη περίοδο προορισμένη να διαρκέσει. Από τον γάμο του Καρακάλλα και της Πλαουτίλλας περίμεναν τη γέννηση ενός παιδιού. Σε μια εποχή όπου ο Βιργίλιος ξαναγινόταν δημοφιλής, αυτή η σύμπτωση δεν μπορούσε παρά να είναι ένας καλός οιωνός και μια υπόσχεση.

Ο Σεπτίμιος Σεβήρος, που είχε καταλάβει την εξουσία με στρατιωτικό πραξικόπημα, είχε εκπληρώσει δύο από τους όρους με τους οποίους στην πρώτη περίοδο της Ηγεμονίας αναδεικνύονταν οι αυτοκράτορες: είχε με το μέρος του τη θέληση των στρατιωτών και των θεών. Έλειπε η συναίνεση μιας ανεξάρτητης Συγκλήτου. Όμως αυτή η Σύγκλητος ανήκε στο παρελθόν. Παρά το ελπιδοφόρο ξεκίνημά της, η δυναστεία των Σεβήρων, ίσως επειδή της έλειπε η *auctoritas** των Πατέρων, δεν θα κατόρθωνε στη συνέχεια να υλοποιήσει τις προσδοκίες που επενδύθηκαν σ' αυτήν, στο ξεκίνημα αυτού του νέου αιώνα, ενός από τους λιγότερο ευτυχείς και λιγότερο ένδοξους στην ιστορία της Αυτοκρατορίας.

Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Εντούτοις, ο Σεπτίμιος Σεβήρος δεν είχε φεισθεί κόπων και προσπαθειών. Όπως ο Αδριανός και –σε μικρότερο βαθμό– ο Μάρκος Αυρήλιος, θεώρησε καθήκον του να ταξιδεύει σε όλη την επικράτεια. Επισκέφτηκε όχι μόνο την Ασία, αρκετές φορές, αλλά και την Λίγυπτο και την Επαρχία Αφρικής (το 203), πριν επιστρέψει στη Ρώμη για τους Αγώνες της Εκατονταετηρίδας*, τις παραδουνάβιες επαρχίες, και τέλος στη Βρετανία, όπου η περιπέτεια με τον Κλόδιο Λλμπίνο είχε εξασθενήσει τη ρωμαϊκή παρουσία. Οι αυτόχθονες Καληδόνιοι είχαν παραβιάσει το *limes*, ο Σεπτίμιος Σεβήρος τους απέκρουσε και σχεδίαζε να τους καταδιώξει, αλλά πέθανε από αρρώστια, 9 Φεβρουαρίου του 211, στο στρατόπεδο του Εβόρακουμ (Υόρκη).

Ο Δίων Κάσσιος, που γνώριζε από πρώτο χέρι τη ζωή του Σεβήρου, μετέφερε πολλά από τα λόγια του, που φωτίζουν τις βαθύτερες σκέψεις του. Συμβούλευε τα παιδιά του (τον Καρακάλλα και τον Γέτα), «Να είστε μονιασμένοι, να πλουτίζετε τους στρατιώτες, και περιφρονήστε όλους τους άλλους», προτροπή που σήμαινε ότι το θεμέλιο της Αυτοκρατορίας δεν ήταν πλέον η συναίνεση των πολιτών γύρω από έναν ηγέτη αλλά η δύναμη των όπλων. Μια άλλη φράση του δείχνει ότι δεν είχε απαρνηθεί τις επεκτατικές βλέψεις της Λυτοκρατορίας. Λίγο πριν από τον θάνατό του, κοιτάζοντας το σκεύος που θα δεχόταν τις στάχτες του, είπε: «Θα χωρέσεις έναν άνθρωπο που δεν τον χώρεσε η γης ολάκαιρη».

ΚΑΡΑΚΑΛΛΑΣ

Πολύ σύντομα η άσκηση της εξουσίας έδωσε αφορμές για αιματηρές διαμάχες και αυλικές μηχανορραφίες, όπου όχι μόνο θυσιάστηκε το συμφέρον του Κράτους στο βωμό των φιλοδοξιών του ενός και του άλλου, αλλά κλονίστηκε και το ίδιο το πνεύμα της ρωμαϊκότητας.

Μια παλιά παροιμία έλεγε ότι η εξουσία δεν μοιράζεται. Ωστόσο, ο Καρακάλλας και ο Γέτας, σύμφωνα με τη θέληση του πατέρα τους, έπρεπε να συμβασιλεύσουν. Ύστερα από δώδεκα μήνες συμβασιλείας ο Καρακάλλας σκότωνε τον αδελφό του (με τα ίδια του τα χέρια, απ' ό,τι λέγεται) παρουσία της μητέρας τους Ιουλίας Δόμνας, η οποία δεν πρέπει να δυσαρεστήθηκε από αυτό το συμβάν αφού, τα επόμενα χρόνια, συμμετείχε και η ίδια ενεργά στη διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας.

Στη διάρκεια των έξι ετών της βασιλείας του ο Καρακάλλας ακολούθησε την παραδοσιακή πλέον πολιτική: αύξηση του αριθμού των υπηρεσιών του Ηγεμόνα, παροχές στους στρατιώτες, άμυνα των συνόρων και επιθεώρηση των επαρχιών. Ωστόσο, έλαβε και ένα μέτρο στο οποίο οι σύγχρονοι ιστορικοί δίνουν πολύ μεγάλη σπουδαιότητα: την *Constitutio Antoniniana* (γύρω στο 212), με την οποία παραχωρούσε τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους άνδρες της Αυτοκρατορίας. Η έκταση αυτού του μέτρου παραμένει εξίσου αβέβαιη με την πρόθεση που το υπαγόρευσε. Επρόκειτο για μέτρο φορολογικού χαρακτήρα; Κάτι τέτοιο φαίνεται ελάχιστα πιθανό. Μήπως ήταν μια απλοποίηση διοικητικών διαδικασιών; Ή μήπως αποσκοπούσε, όπως αναφέρεται σε έναν πάπυρο, στην αύξηση του αριθμού των πιστών οι οποίοι, υπό τη νέα τους ιδιότητα, θα τιμούσαν τους παραδοσιακούς θεούς της Ρώμης; Σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι εκείνη η ίδια *Constitutio* εγγυόταν στους νέους πολίτες την ιδιαίτερη νομική υπόσταση την οποία διατηρούσαν μέχρι τότε στα πλαίσια της Αυτοκρατορίας, γεγονός που επιτρέπει να μιλήσουμε σχεδόν για «διπλή εθνικότητα». Προς τι λοιπόν αυτό το παράξενο μέτρο;

Η ιδέα ότι όλοι οι κάτοικοι της Γης μπορούν να ανήκουν σε μια και μοναδική πατρίδα δεν είναι καινούργια. Υποφώσκει στον στωικισμό αλλά τη βρίσκουμε σαν ευχή και στο έργο *Τα ες Τυανέα Απολλώνιον* (VI, 2), του Έλληνα συγγραφέα Φιλόστρατου, που ανήκε στον κύκλο της Ιουλίας Δόμνας. Μάλλον την ενστερνίζονταν πολλοί άνθρωποι της εποχής· κι αυτό λόγω της αύξησης και της διάδοσης των διαφόρων θρησκευτικών λατρειών και πεποιθήσεων στη λεκάνη της Μεσογείου. Όπως όλες οι θεότητες «ισχύουν» για όλους τους ανθρώπους και λατρεύονται στη Ρώμη, στην Αφρική, στην Ασία, είτε

πρόκειται για την Κυβέλη και την Ίσιδα είτε για ακόμη πιο παράξενες θεότητες, έτσι είναι επιθυμητό και όλοι οι άνθρωποι να υπόκεινται στους ίδιους νόμους και να συγκροτούν μία και μόνη πολιτεία. Αν είναι έτσι, τότε η ιδέα της ουσιαστικής και όχι θεωρητικής ενότητας παραδόξως προέκυψε μέσα από την πληθώρα των θρησκευτικών πεποιθήσεων: πρώτα η ενότητα του θεϊκού κόσμου, μέσα από όλες τις μορφές του, και κατόπιν όλων των θνητών.

Ένα απόσπασμα της *Αυγούστειας Ιστορίας** μοιάζει να επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση. Μας πληροφορεί ότι ο Αλέξανδρος Σεβήρος, εξάδελφος του Καρακάλλα και αυτοκράτορας από το 222 μέχρι το 235, είχε τοποθετήσει στον ιδιωτικό του ναό αγάλματα του Χριστού, του Αβραάμ, του Ορφέα, και άλλων «θεϊκών ψυχών» (*Αλεξάνδρου βίος*, XXIX, 2), και ότι κάθε πρωί τούς πρόσφερε θυσίες. Η ανάγκη να γίνει αισθητή η πνευματική ενότητα του παρελθόντος και του παρόντος της Αυτοκρατορίας φαίνεται εδώ ξεκάθαρα. Η αρχή που διέπει την *Constitutio* του Καρακάλλα βρίσκει την έκφρασή της στο *lararium** ενός ηγεμόνα όπως ο Αλέξανδρος Σεβήρος, που μας περιγράφεται ως «καλός αυτοκράτορας», δίκαιος και καλλιεργημένος, του οποίου αγαπημένα αναγνώσματα ήταν η *Πολιτεία* του Πλάτωνα, και το *Περί καθηκόντων* και η *Πολιτεία* του Κικέρωνα. Ο Αλέξανδρος Σεβήρος, που κυβέρνησε δεκατρία χρόνια, ένιωσε σίγουρα την ανάγκη να βάλει σε μια τάξη τις πολυάριθμες θρησκευτικές πρακτικές και πεποιθήσεις. Είχε διαδεχτεί τον εξάδελφό του Ηλιογάβαλο (αυτοκράτορα από το 218 μέχρι το 222), κληρονομικό ιερέα του συριακού θεού της Έμεσας Ίλαχα Γκάμπαλ (Μπάαλ του Βουνού), ο οποίος όταν έγινε αυτοκράτορας δεν θέλησε να απαρνηθεί την ιερωσύνη του. Με το όνομα Ηλιογάβαλος βασίλευσε ο προτελευταίος των Σεβήρων. Είναι αλήθεια ότι και ο Νέρων είχε παρουσιαστεί σαν ηλιακός θεός, αλλά με τρόπο υπαινικτικό. Ενώ η ταύτιση του Ηλιογάβαλου με τον θεό που αντιπροσώπευε ήταν ολοκληρωτική. Ο αυτοκράτορας ανέλαβε να συγκεντρώσει γύρω από το πρόσωπό του τις πιο αρχαίες και σεβαστές ρωμαϊκές λατρείες, ή τουλάχιστον προσπάθησε, αλλά δίχως να πείσει τα πλήθη. Οι υπερβολές του, τις οποίες αρχικά οι Ρωμαίοι ανέχτηκαν, προκάλεσαν (ή δικαιολόγησαν) τελικά μια ανταρσία των πραιτοριανών οι οποίοι τον σκότωσαν, τον Μάρτιο του 222. Τον διαδέχτηκε ο εξάδελφός του

Αλέξανδρος Σεβήρος, και αμέσως η Σύγκλητος έσπευσε να του φορτώσει όλες τις αυτοκρατορικές εξουσίες, ευτυχισμένη που απαλλάχτηκε από τον εκκεντρικό προκάτοχό του.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, σε αυτή την περίοδο όπου η έννοια του ιερού έπαιρνε χίλιες διαφορετικές όψεις, γιατί ο νέος αυτοκράτορας θέλησε να συνδεθεί με τις πιο αυθεντικές «μεγάλες ψυχές» του παρελθόντος. Οι εικόνες του *lararium* τού έδειχναν το δρόμο. Πού αλλού να αναζητούσε την πνευματική ενότητα της Αυτοκρατορίας, από την οποία τόσο πολύ εξαρτιόταν η συνοχή της; Ωστόσο, δεν ήταν αρκετό να θεοποιήσει ταυτόχρονα τον Αβραάμ και τον Χριστό και να τους προσθέσει στο παραδοσιακό πάνθεον, για να λυθούν τα μεγάλα θρησκευτικά προβλήματα τα οποία, εδώ και δύο αιώνες σχεδόν, προκαλούσαν ταραχές σχεδόν σε ολόκληρη την επικράτεια. Υπήρχε μια τουλάχιστον θρησκεία που αρνιόταν να συνυπάρξει με τις υπόλοιπες: εκείνη των χριστιανών.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Το πρόβλημα είχε ξεκινήσει επί Νέρωνα, όταν οι οπαδοί μιας νέας αίρεσης, λάτρεις «κάποιου Chrestos», κατηγορήθηκαν ως ένοχοι για τη μεγάλη πυρκαγιά του 64. Για να τους τιμωρήσει ο αυτοκράτορας τους είχε κάψει ζωντανούς στους κήπους του Βατικανού λόφου. Απ' ό,τι φαίνεται, είχαν πέσει θύματα των διαφορών τους με τους ορθόδοξους Εβραίους, οι οποίοι είχαν μια εύπορη παροικία στη Ρώμη. Στη συνέχεια, οι χριστιανικές κοινότητες πολλαπλασιάστηκαν σχεδόν παντού στην Αυτοκρατορία, ξεκινώντας από την Ανατολή, παίρνοντας σιγά-σιγά αποστάσεις από τον ιουδαϊσμό και δημιουργώντας τη δική τους ορθοδοξία. Υπήρχε μια χριστιανική Εκκλησία στην Ιερουσαλήμ, μια άλλη στην Αντιόχεια, και μια τρίτη στη Δαμασκό. Η Εκκλησία της Ρώμης χρονολογείται από την εποχή του Κλαύδιου. Λίγο αργότερα, και ενώ ο Κλαύδιος εξορίζει μια μερίδα των Εβραίων από τη Ρώμη, ο Παύλος ιδρύει τις Εκκλησίες των Φιλίππων, της Θεσσαλονίκης και της Κορίνθου. Αλλά το κήρυγμά του φαντάζει ολοένα και πιο ύποπτο στα μάτια των ρωμαϊκών αρχών.

Άλλωστε, δεν ανακοινώνει ότι πλησιάζει το τέλος του κόσμου, κι ότι η Αυτοκρατορία θα καταρρεύσει, όπως και ο υπόλοιπος κόσμος; Ο Παύλος θα συλληφθεί, θα φυλακιστεί και θα εκτελεστεί το 67 μ.Χ., ενώ η εξέγερση στην Ιουδαία είναι έτοιμη να ξεσπάσει. Όμως ο χριστιανισμός έχει πλέον αποκοπεί από τις εβραϊκές του ρίζες. Ο μακροχρόνιος αγώνας ανάμεσα στους χριστιανούς και την εξουσία μόλις άρχιζε.

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΟΣ

Οι μη Εβραίοι αποδέχονται με ευκολία το χριστιανικό κήρυγμα. Τόσοι και τόσοι χριστιανοί προφήτες και θαυματουργοί περιδιαβαίνουν τις πόλεις! Έτσι, όταν ο Παύλος και ο σύντροφός του Βαρνάβας επιτελούν ένα θαύμα, στα Λύστρα της Μικράς Ασίας, κάνοντας έναν ανάπηρο να περπατήσει, το πλήθος πιστεύει ότι είναι ενσαρκώσεις του Δία και του Ερμή και ετοιμάζεται να θυσιάσει ένα βόδι προς τιμή τους. Σ' αυτή την ίδια περιοχή ο λαός συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο και προς τον Απολλώνιο Τυανέα. Πάντα υπήρχε θέση, στον παγανισμό εκείνης της εποχής, για κάθε νέα θρησκεία. Όμως αυτό είναι κάτι που οι χριστιανοί δεν μπορούν να ανεχτούν, θεωρώντας πως η δική τους αλήθεια είναι μοναδική. Ο Χριστός δεν είναι ένας θεός όμοιος με όλους τους άλλους. Αυτή η αδιαλλαξία τους είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους θα υποστούν διώξεις. Συγκεντρωμένοι σε κοινότητες (στις οποίες δεν ήταν εύκολο να γίνει κάποιος μέλος), με μεγάλη ομοιογένεια και μυστικότητα συγκριτικά με των άλλων θρησκειών, δίνουν αφορμή για διάφορες συκοφαντίες. Ήδη από την εποχή των Αντωνίνων τους κατηγορούν ότι συγκεντρώνονται τις νύχτες για συμπόσια, στη διάρκεια των οποίων θυσιάζουν και τρώνε παιδιά. Κι αυτό επειδή αρνούνται τις παραδοσιακές τελετές του παγανισμού, απορρίπτουν με αποτροπιασμό την κατανάλωση των θυσιασμένων σφάγιων, ενώ μεταξύ τους επιδίδονται σε τελετουργικά συμπόσια. Όλες αυτές οι κατηγορίες έχουν σαν αποτέλεσμα, η απλή προσχώρηση στη θρησκεία τους να συνιστά έγκλημα, ή τουλάχιστον πρόθεση εγκλήματος. Οι ύπο-

πτοι δικάζονται από το δικαστικό σώμα του κυβερνήτη στις επαρχίες, και από τον έπαρχο της Πόλης στη Ρώμη. Οφείλουν να αποδείξουν ότι δεν είναι χριστιανοί, για παράδειγμα, προσφέροντας θυσίες σε παγανιστικές θεότητες. Αν επιμείνουν στην πίστη τους, εκτελούνται. Αυτός είναι ο νόμος, τουλάχιστον από τον Τραϊανό και μετά. Ο Φρόντων, δάσκαλος του Μάρκου Αυρήλιου, συγκεντρώνει σε έναν λίβελό του όλες τις κατηγορίες της εποχής που προσάπτονται στους χριστιανούς. Το κείμενο εκείνο έχει χαθεί, γνωρίζουμε την ύπαρξή του έμμεσα, μέσα από την ανασκευή του στην *Απολογία* του Ιουστίνου. Προφανώς, κατάφερε να πείσει τον Μάρκο Αυρήλιο, εφ' όσον ο νόμος εφαρμόστηκε πρώτα στη Ρώμη και ύστερα στη Λυών, το 177 μ.Χ. Ο αυτοκράτορας το μόνο που σημειώνει στους "Στοχασμούς" του είναι η εμμονή των χριστιανών στην πίστη τους, ακόμη και μπρος στον θάνατο.

Ο ΜΟΝΤΑΝΙΣΜΟΣ

Όμως το χριστιανικό δόγμα αρχίζει να γίνεται ευρύτερα γνωστό· τώρα δεν πρόκειται πια για συκοφαντίες αλλά για το ίδιο το κήρυγμα του ευαγγελίου. Ο Φρύγης Μοντανός, στα τέλη της ηγεμονίας του Μάρκου Αυρήλιου, επαναφέρει θέματα που είχαν ξεχαστεί εδώ και έναν αιώνα: αναγγέλλει ότι το τέλος του Κόσμου είναι κοντά, ότι οι άνθρωποι πρέπει να προετοιμαστούν τηρώντας απόλυτη εγκράτεια και αγνότητα: τα παντρεμένα ζευγάρια δεν θα πρέπει να τεκνοποιούν – διδασκαλία ιδιαίτερα σκανδαλώδης, σε μια εποχή όπου η εξουσία φροντίζει πάνω απ' όλα να εξασφαλίσει την επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι χριστιανοί είχαν διωχτεί και επί Δομιτιανού, σε μια εποχή όπου έκαναν την εμφάνισή τους νέα Αποκαλυπτικά κηρύγματα ενόσω ο Αυτοκράτορας διοργάνωνε τους Αγώνες της Εκατονταετηρίδας* του 88. Κάτι ανάλογο συνέβη και επί Σεπτίμιου Σεβήρου, το 202, ο οποίος εξέδωσε ένα διάταγμα που απαγόρευε τον προσηλυτισμό στον χριστιανισμό, κι αυτό δύο χρόνια πριν από τους Αγώνες Εκατονταετηρίδας* του 204.

Όμως τον Μοντανισμό δεν τον ενστερνίζονται όλες οι Εκκλησίες. Στη Ρώμη, όπου οι επίσκοποι μιας χριστιανικής κοινότητας που αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς έχουν να αντιμετωπίσουν εσωτερικά διοικητικά προβλήματα, υπάρχει μια άρρητη συμφωνία ανάμεσα στον χριστιανισμό και την εξουσία. Βέβαια, γίνονται ακόμη διωγμοί στη διάρκεια του 3ου αιώνα, που συμπίπτουν με τις αλλεπάλληλες κρίσεις εξουσίας που κλονίζουν την Αυτοκρατορία τον καιρό του Δέκιου και του Βαλεριανού· όμως είναι προφανές ότι ο χριστιανισμός ήδη αποτελεί μια νομική οντότητα που της αναγνωρίζεται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και αντιμετωπίζεται με ανοχή. Τα διατάγματα του Γαλλιηνού (260-268), σε μια εποχή όπου οι εξωτερικές απειλές προέρχονταν από παντού, επιβάλλουν ανοχή προς τους χριστιανούς: είναι πλέον πολιτική αναγκαιότητα· η ανοχή γίνεται ο κανόνας· για την ώρα προέχουν τα επιτακτικά στρατιωτικά ζητήματα. Όμως αυτή η πρώτη ειρήνη με την χριστιανική Εκκλησία δεν θα διαρκέσει πολύ.

ΟΙ ΔΙΩΓΜΟΙ ΤΟΥ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ

Σε λιγότερο από σαράντα χρόνια αργότερα ξέσπασε νέο κύμα διωγμών, όταν ο Διοκλητιανός ανέλαβε να αναδιοργανώσει την Αυτοκρατορία δίνοντάς της μια νέα δομή. Όρισε συγκυβερνήτη του τον Μαξιμιανό, ονομάζοντάς τον και αυτόν Αύγουστο, αλλά δίνοντας παράλληλα στον εαυτό του την προσωνυμία Jovius, που τον συνέδεε με τον Δία, και στον Μαξιμιανό εκείνη του Ηράκλειου (Herculius). Ο Διοκλητιανός επιχείρησε να ξαναδώσει στον αυτοκρατορικό θεσμό τη θρησκευτική του διάσταση – η οποία μετά τον Αλέξανδρο Σεβήρο είχε εξαλειφθεί στο μεγάλο εκείνο διάστημα όπου τα στρατιωτικά πραξικοπήματα διαδέχονταν το ένα το άλλο. Αυτό έφερνε ξανά στην επιφάνεια τα παλιά επιχειρήματα κατά των χριστιανών. Δεν ήταν η επίμονη άρνησή τους να συμμετάσχουν στη λατρεία όλων των θεών, που έφταιγε για τα κακά που μάστιζαν την Αυτοκρατορία; Για να ξαναβρεί η Ρώμη το παλιό της σφρίγος ήταν ανάγκη να εξολοθρευτούν οι άπιστοι. Έτσι, με εντολή του Λυτοκρά-

τορα, τα ιερά τους σκεύη κατασχέθηκαν, οι χώροι λατρείας τους καταστράφηκαν, οι κληρικοί τους φυλακίστηκαν.

Στην πραγματικότητα ο Διοκλητιανός επέστρεφε σε μια μυθολογία της βασιλείας όπως την είχε πλάσει ο Δίων Χρυσόστομος, στην Ομιλία του *Περί Βασιλείας*, στα χρόνια του Τραϊανού. Ταυτόχρονα, επανέφερε τον συμβολισμό του Κόμμοδου, που αρεσκόταν να ταυτίζεται με τον Ηρακλή, και κυρίως την παλιά πίστη στην παντοδυναμία του Δία, πηγή και εγγύηση του *imperium*. Όμως, αυτή η αποκατάσταση της αυτοκρατορικής θρησκείας, βασισμένη σε μια παγανιστική θεολογία, δεν μπορούσε να διαρκέσει για πολύ. Ήταν πλέον αργά: η χριστιανική θρησκεία είχε ισχυροποιήσει τη θέση της στην Αυτοκρατορία. Ο ένας από τους δύο Καίσαρες της τετραρχίας, ο «Ηράκλειος» Γαλέριος, απαρνήθηκε την πολιτική του Διοκλητιανού· έξι μέρες πριν από τον θάνατό του, το 311, εξέδωσε ένα διάταγμα ανεξιθρησκίας, γεγονός που ισοδυναμούσε με αναγνώριση του θεού των χριστιανών. Αυτή η απόφαση επιβεβαιώθηκε δυο χρόνια αργότερα, με το γνωστό «Διάταγμα του Μεδιολάνου». Οι συνέπειες ήταν σοβαρότατες. Η εξουσία δεν διώκει πλέον τους χριστιανούς, τους ευνοεί, τους βοηθάει. Ο Κωνσταντίνος, του οποίου τον ρόλο θα δούμε παρακάτω, είναι γνήσιος χριστιανός – μολονότι βαφτίστηκε λίγο πριν πεθάνει. Ο χριστιανισμός δεν εμφανίζεται πλέον σαν μια θανάσιμη απειλή για την Αυτοκρατορία αλλά σαν ένα στοιχείο συνοχής, σαν ένας παράγοντας ενότητας, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Η απεγνωσμένη προσπάθεια του Ιουλιανού, από το 361 μέχρι το 363, να αποκαταστήσει την παραδοσιακή θρησκεία (όπως εκείνος την εννοούσε) ως επίσημη θρησκεία του Κράτους, δείχνει ότι ο παγανισμός, έστω και προικισμένος με τη λάμψη της φιλοσοφίας, είχε χάσει κάθε πολιτική αποτελεσματικότητα. Είναι ολοφάνερο: παρέχοντας στην αυτοκρατορική λατρεία την εγγύηση που μπορούσε να της προσφέρει ο ένας και μοναδικός και ύψιστος θεός τους, οι χριστιανοί συνέβαλαν στο να διασφαλιστεί η διάρκεια ενός καθεστώτος του οποίου συχνά στο παρελθόν είχαν υπάρξει θύματα.

Καταρρευση του Πολιτικου Συστηματος

Ανάμεσα στη δυναστεία των Σεβήρων και στον Διοκλητιανό μεσολαβεί μια πολύ ζοφερή περίοδος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: εξωτερικές απειλές, επιθέσεις διαφόρων βάρβαρων λαών σε όλη την γραμμή των συνόρων, συνεχείς καταχρήσεις και σφετερισμοί εξουσίας από πλευράς των στρατιωτικών διοικητών, μείωση της σημασίας της Ρώμης ως κέντρου εξουσίας, καταστροφή –πραγματική, αν όχι και ηθελημένη– της κοινωνικής ιεραρχίας, της Συγκλήτου για παράδειγμα, η οποία κατέληξε να μην παίζει κανένα ρόλο στο κράτος. Ολόκληρο το παλιό σύστημα καταρρέει, εκείνη η παλιά «ιεραρχία των αγαθοεργιών» που, όπως είπαμε, προωθούσε την κοινωνική ειρήνη και ασφάλεια. Πρωταρχικό μέλημα, ήδη από την εποχή των Αντωνίνων, ήταν η αντίσταση στους βαρβάρους· διόλου παράξενο που ο στρατός, και κυρίως οι αξιωματικοί και οι στρατηγοί του, είχαν το πάνω χέρι στην πολιτική ζωή της Αυτοκρατορίας. Με τον θάνατο ενός αυτοκράτορα, και ελλείψει συστήματος διαδοχής, αμέσως εκδηλώνονται οι φιλοδοξίες. Όσοι έχουν τη δύναμη, δηλαδή οι κυβερνήτες των «στρατιωτικοποιημένων» επαρχιών, ανακηρύσσονται *imperatores*. Ναι μεν αυτό γινόταν ανέκαθεν, αλλά η τελική διευθέτηση γινόταν στη Ρώμη, υπό το βλέμμα του Δία. Ενώ τώρα, ο καθένας που νομίζει ότι η Τύχη τον προορίζει για την εξουσία θεωρεί τη Ρώμη κατακτημένη πόλη – τουλάχιστον αν κατορθώσει να φτάσει μέχρι εκεί. Ο Σεπτίμιος Σεβήρος είναι Αφρικανός γεννημένος στην Κυρήνεια· φέρνει μαζί του μια ολόκληρη συνοδεία Αφρικανών οι οποίοι δεν έχουν καμία σχέση με την παλιά αριστοκρατία της Πόλης. Όλοι αυτοί οι αυτοκράτορες που «έρχονται από αλλού» δεν ενδιαφέρονται να περισώσουν τα προνόμια των απογόνων των παλιών κατακτητών τους. Ίσως μια από τις σημασίες της *Constitutio Antoniniana* είναι η επιθυμία κατάργησης κάθε διαφοράς ανάμεσα σε ό,τι απέμεινε από τον «ρωμαϊκό λαό» και σε όλους τους υπόλοιπους.

Εξακολουθεί όμως να υπάρχει η ανάγκη μιας αποτελεσματικής διοίκησης που να αγκαλιάζει το σύνολο της Αυτοκρατορίας. Τα αξιώματα που ανήκαν παλιότερα στην τάξη των συγκλητικών χάνουν

τη σπουδαιότητά τους, και είναι υποδεέστερα από τα αξιώματα που αποκτούν οι ιππείς. Τώρα η πλειονότητα των κυβερνητών στις επαρχίες προέρχεται από την τάξη των ιππέων. Αυτοί οι «επίτροποι» είναι άνθρωποι ενός αυτοκράτορα ο οποίος έχει ανυψωθεί υπεράνω όλων των θνητών και τώρα πλέον αποκαλείται *dominus* (κύριος). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όλοι οι άλλοι θεωρούνται δούλοι του. Τούτη η λέξη, όπως χρησιμοποιείται εδώ και πολύ καιρό, δεν σημαίνει πια μόνο το αφεντικό δούλων· η λέξη «κύριος» σηματοδοτεί μια συγκεκριμένη κοινωνική απόσταση, πραγματική ή – λόγω ευγενούς καταγωγής – υποτιθέμενη. Είχε χρησιμοποιηθεί (αν πιστέψουμε τον Σουετώνιο) για πρώτη φορά από τον Δομιτιανό, ο οποίος αυτοχρίστηκε επίσημα *deus et dominus* («θεός και αφέντης»)· όπως γνωρίζουμε όμως, τότε μετρούσε περισσότερο η πρώτη λέξη!

Στην πράξη η εξουσία από τον Σεπτίμιο Σεβήρο και μετά στηρίζεται στον στρατό, ο οποίος έχει πλέον αναδιοργανωθεί εκ βάθρων. Εδώ είναι που θα πρέπει να επιβεβαιώνεται η απόλυτη εξουσία του *imperator*. Στην Ιταλία συγκεντρώνεται ένας εντυπωσιακός αριθμός στρατιωτών, το σώμα των πραιτοριανών αλλάζει σύνθεση, αποτελείται τώρα από εμπειροπόλεμους στρατιώτες κι όχι από ανθρώπους που –όπως παλιότερα– στρατολογούνταν αποκλειστικά από την Ιταλία, την Ισπανία, τη Μακεδονία και το Νορικόν. Υπάρχει μια λεγεώνα* που στρατοπεδεύει πλέον μόνιμα στο Αλμπάνο του Λάτιου. Ταυτόχρονα ενισχύονται τα φυλάκια κατά μήκος των συνόρων (*limes**), παντού όπου κινδυνεύουν από επιθέσεις οι δυτικές επαρχίες. Τώρα η Ρώμη περνάει από την ενεργό άμυνα, που βασιζόταν σε αντεπιθέσεις, σε μια παθητική στρατηγική. Οι δυτικές επαρχίες (και όχι μόνο) μοιάζουν με πολιορκημένες πόλεις. Οι βετεράνοι στρατιώτες εγκαθίστανται σε γαίες που τους παραχωρούνται κατά μήκος των συνόρων, σχηματίζοντας έτσι ένα σώμα άμεσης επέμβασης, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν ζωντανά παραδείγματα του ρωμαϊκού τρόπου ζωής.

Απέναντι στους Βαρβάρους η Ρώμη για πολύ καιρό είχε ακολουθήσει μια πολιτική ενθάρρυνσης των «ανυπότακτων» να μιμηθούν με τη θέλησή τους τον τρόπο ζωής των κατοίκων της Αυτοκρατορίας. Πετύχαινε έτσι ένα είδος αφομοίωσης που μακροπρόθεσμα επέτρεπε την ενσωμάτωσή τους στο ρωμαϊκό σύστημα. Μέχρι να έρθει ε-

κείνη η ώρα, οι Ρωμαίοι επέτρεπαν στους βάρβαρους πληθυσμούς να διατηρούν την παραδοσιακή τους ζωή μέσα στα πλαίσια της Αυτοκρατορίας. Το ίδιο έγινε και στην Αφρική, όταν θεσπίστηκε η *Constitutio Antoniniana*. Σε άλλες περιοχές, στην Ευρώπη, ολόκληροι πληθυσμοί βαρβάρων έπαιρναν την άδεια να περάσουν τα σύνορα και να εγκατασταθούν κοντά σε πληθυσμούς ολοκληρωτικά εκρωμαϊσμένους. Τούτη η πρακτική όμως δεν είχε πάντα θετικά αποτελέσματα. Οι Γερμανοί, ιδιαίτερα, ήσαν ολωσδιόλου απείθαρχοι και προτιμούσαν τη λεηλασία από την πολιτισμική ενσωμάτωση.

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΣΑΣΣΑΝΙΔΩΝ

Στην Ανατολή, ο παραδοσιακός εχθρός της Ρώμης αλλάζει. Οι Αρσακίδες Πάρθοι αντικαθίστανται από τους Σασσανίδες, που διοικούν τη χώρα στα χρόνια του Αλέξανδρου Σεβήρου. Η παλιά αυτοκρατορία, εν μέρει εξελληνισμένη, με την οποία είχε δημιουργηθεί ένα καθεστώς αμοιβαίου σεβασμού, δίνει τη θέση της σε μια άλλη που απειλεί όχι μόνο τους Ρωμαίους αλλά όλους τους λαούς της Μικράς Ασίας και, σύμφωνα με την άποψη του Δίωνα Κάσσιου, ολόκληρη την ανθρωπότητα, επειδή διακατέχεται από μια φανατική προσήλωση στον ζωροαστρισμό, ο οποίος έχει ελάχιστη σχέση με τα ελληνορωμαϊκά ιδεώδη. Για πρώτη φορά, μια άλλη θρησκεία –εκτός της ιουδαϊκής– βασισμένη σε Ιερές Γραφές έρχεται σε επαφή με τον παραδοσιακό παγανισμό. Σύντομα ο χριστιανισμός θα γίνει η επίσημη θρησκεία του Κράτους, ως η μόνη ικανή να αντιμετωπίσει μια ξένη θρησκεία επιθετική, η οποία επίσης αναφέρεται σε μια Αποκάλυψη, διατηρώντας όμως παράλληλα το φιλοσοφικό απόσταγμα των δέκα τελευταίων αιώνων.

Ο τελευταίος των Σεβήρων, ο Αλέξανδρος, ανέλαβε να απαντήσει στην περσική απειλή και ύστερα από μια νικηφόρα εκστρατεία κατόρθωσε να διατηρήσει τις ανατολικές επαρχίες. Σύντομα όμως έφτασαν οι ειδήσεις για πολλαπλές επιθέσεις στα σύνορα της Γερμανίας και της Ρετίας. Ο Αλέξανδρος εγκατέστησε το στρατηγείο του στο Μάινς. Μια φήμη ότι είχε αρχίσει διαπραγματεύσεις με τους

βαρβάρους ώθησε τους δυσαρεστημένους στρατιώτες να επιλέξουν για αρχηγό τους έναν στρατιώτη από τη Θράκη, τον Μαξιμίνο (που κάποτε ήταν βοσκός στα βουνά της πατρίδας του), και να σκοτώσουν τον Αυτοκράτορα και τη μητέρα του, που τον συνόδευε σε όλες τις εκστρατείες (18 Μαρτίου 235).

Μαξιμινος ο Θραξ

Για άλλη μια φορά οι στρατιώτες επέβαλαν έναν αυτοκράτορα της επιλογής τους, αλλά δεν τέθηκε καν ζήτημα επικύρωσής της από μια Σύγκλητο που δεν διέθετε πλέον εξουσία. Η απάντηση ήρθε από την Καρχηδόνα. Ο ηλικιωμένος κυβερνήτης της Αφρικής, Γορδιανός, αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας (Μάιος 238). Κοντά στην Καρχηδόνα ο γιος του συγκρούστηκε με στρατεύματα της Μαυριτανίας πιστά στον Μαξιμίνο, ηττήθηκε και έχασε τη ζωή του (Ιούνιος 238). Τότε η Σύγκλητος οργάνωσε ένοπλη αντίσταση ενάντια στον Μαξιμίνο που είχε εισβάλει στη Β. Ιταλία και πολιορκούσε την Ακυληία. Όμως ο στρατός του στάθηκε ανίκανος να την εκπορθήσει, και στράφηκε ενάντιά του· στη διάρκεια ανταρσίας (Ιούλ. 238), ο Μαξιμίνος και ο γιος του δολοφονήθηκαν.

Επωφελούμενοι από αυτή την κατάσταση αναρχίας οι εξωτερικοί εχθροί της Αυτοκρατορίας άρχισαν επιθέσεις σε όλα τα μέτωπα, στη Μεσοποταμία και στον Δούναβη. Εκείνη τη στιγμή οι πραιτοριανοί επέβαλαν ως αυτοκράτορα τον Γορδιανό Γ', εγγονό του Γορδιανού. Ύστερα από κάποιες επιτυχίες στη Συρία και τη Μεσοποταμία, ο Γορδιανός Γ' έπεσε θύμα στρατιωτικής ανταρσίας και τη θέση του πήρε ο αρχηγός των πραιτοριανών Φίλιππος, αραβικής καταγωγής. Η βασιλεία του κράτησε περίπου πέντε χρόνια (Μάρτιος 244 -Σεπτέμβριος 249). Σε ολόκληρη όμως την επικράτεια εμφανίζονταν νέοι μνηστήρες της εξουσίας. Τον Φίλιππο διαδέχτηκε ο Δέκιος, που κυβέρνησε περίπου δεκαοκτώ μήνες, πριν σκοτωθεί στη διάρκεια μιας εκστρατείας, πολεμώντας τους Γότθους. Οι αυτοκράτορες διαδέχονταν ο ένας τον άλλο, κάθε στρατιά επέβαλλε τον δικό της. Μια σχετική σταθερότητα σημειώθηκε επί Βαλεριανού (Σεπτέμ-

βριος 253-260), συγκυβερνήτη του Γαλλιηνού, που θα διατηρούσε την εξουσία μέχρι το 268.

ΒΑΛΕΡΙΑΝΟΣ

Αυτή η σχετική σταθερότητα ήταν ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη, επειδή οι επιθέσεις πολλαπλασιάζονταν, και το σοβαρότερο ήταν ότι υπήρχε κίνδυνος διάλυσης της Αυτοκρατορίας από εσωτερικούς εχθρούς. Στη Νουμιδία εκδηλώθηκε μια εξέγερση που κράτησε πολύ καιρό, ενώ στην Ανατολή οι Πέρσες ξανάρχισαν τις επιθέσεις τους. Ο βασιλιάς τους Σαπώρ είχε επιτυχίες στη Συρία, κατέλαβε την Αντιόχεια, την οποία ο Βαλεριανός κατάφερε να ανακτήσει αλλά για λίγο. Ητήθηκε κοντά στην Εδέσσα στη διάρκεια της αντεπίθεσής του, αιχμαλωτίστηκε και δεν ξαναείδε τη Ρώμη. Ο Γαλλιηνός απέμεινε ο μόνος αυτοκράτορας αλλά του ήταν αδύνατον να επέμβει στην Ανατολή, διότι την ίδια στιγμή πολλά γερμανικά φύλα εισέβαλαν στη Δύση. Ο Γαλλιηνός κατάφερε τελικά να ανακόψει την προέλαση Φράγκων και Αλαμανών – αλλά κοντά στο Μιλάνο! Κατόπιν, πριν ξεκινήσει την εκστρατεία του στην Ανατολή, εμπιστεύτηκε τη φύλαξη των δυτικών συνόρων στον αρχηγό του στρατού Ποστούμο, υπό την υποτιθέμενη εποπτεία του γιου του, τον οποίο είχε ονομάσει Καίσαρα. Οι στρατιώτες όμως σκότωσαν τον νεαρό Καίσαρα και ανακήρυξαν τον Ποστούμο αυτοκράτορα.

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΑΛΑΤΙΩΝ

Έτσι δημιουργήθηκε η «Αυτοκρατορία των Γαλατιών» που περιελάμβανε όχι μόνο τις γαλατικές επαρχίες αλλά και τις δύο Γερμανίες (κατά μήκος του Ρήνου), την Ισπανία, και τη Βρετανία. Υπήρχαν στην ουσία δύο Αυτοκρατορίες, μια στη Δύση και μια στην Ανατολή. Ο Γαλλιηνός αναγνωριζόταν ως αυτοκράτορας μόνο στην Ιταλία, στην Αφρική και στην Αίγυπτο.

ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΜΥΡΑΣ

Στην Ασία εκδηλώθηκαν διασπαστικές τάσεις με το αυτόνομο βασίλειο που δημιούργησε ένας αυτόχθονας πρίγκηπας της Παλμύρας, ο Οδέναθος, ο οποίος δεν άργησε να δολοφονηθεί από ένα συγγενή του, αλλά το βασίλειό του διατηρήθηκε, θεωρητικά υπό την εξουσία του γιου του – στην ουσία όμως, της χήρας του Ζηνοβίας. Έτσι δημιουργήθηκε το Βασίλειο της Παλμύρας, που κράτησε 10 χρόνια, από το 261 μέχρι το 271.

Εμφανίστηκε όμως μια τρίτη και μεγαλύτερη απειλή: οι Γότθοι και οι Έρουλοι, που πέρασαν τα σύνορα του Δούναβη και εξαπέλυαν συστηματικά επιθέσεις στις πλούσιες ελληνικές πόλεις σε Ασία και Ευρώπη· στην Έφεσσο, στη Θεσσαλονίκη, και στην Αθήνα. Επαναλαμβανόταν για πρώτη φορά το σενάριο των γαλατικών εισβολών – τότε που οι Γαλάτες λεηλάτησαν τους Δελφούς και εγκαταστάθηκαν τελικά στην περιοχή της Περγάμου. Αυτό όμως είχε συμβεί έξι αιώνες πριν!

Ο Γαλλιηνός προσπάθησε να κρατήσει άμυνα στη γραμμή του Δούναβη, αλλά χρειάστηκε να αντιμετωπίσει έναν *legatus** του, που αποπειράθηκε να σφετεριστεί την εξουσία, και στη διάρκεια μιας συμπλοκής δολοφονήθηκε από έναν αξιωματικό του.

Ο διάδοχος του Γαλλιηνού, ένας αξιωματικός του ονόματι Κλαύδιος ο Γοτθικός, κατόρθωσε να αποκρούσει μια μαζική εισβολή των Γότθων στην κοιλάδα του Δούναβη, αλλά την επόμενη χρονιά (αρχές του 270) πέθανε από πανώλη.

ΑΥΡΗΛΙΑΝΟΣ

Η στρατιά του Δούναβη επέβαλε ως αυτοκράτορα τον διοικητή της Αυρηλιανό, που αγωνίστηκε να αποκαταστήσει την ενότητα της Αυτοκρατορίας και το κατάφερε. Σταμάτησε τις από βορρά επιδρομές, αν και με μεγάλη δυσκολία. Ορισμένες από αυτές έφτασαν μέχρι τον Φανό της Αδριατικής (στο σημείο όπου κατέληγε η *Via*

Aemilia) και την Παβία. Έπρεπε οπωσδήποτε να εκκενωθούν οι επαρχίες της αριστερής όχθης του Δούναβη, που προσαρτήθηκαν επί Αντωνίνων και αποτελούσαν τη βάση μελλοντικών κατακτήσεων. Η Αυτοκρατορία τώρα βρισκόταν σε άμυνα· το θέμα ήταν να ανασυνταχθεί. Ο Αυρηλιανός επιτέθηκε πρώτα στο Βασίλειο της Παλμύρας, πολιόρκησε την πόλη και αιχμαλώτισε τη Ζηνοβία, η πολιτική της οποίας αποσκοπούσε στην απόσπαση από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία πολλών εδαφών της Ασίας, και είχε κερδίσει συμπάθειες στην Αίγυπτο. Έτσι τελείωσε η απόπειρα διάσπασης στην Ανατολή. Αλλά και η Αυτοκρατορία των Γαλατιών δεν αντιστάθηκε περισσότερο. Ο Ποστούμος είχε σκοτωθεί πριν από την άνοδο του Αυρηλιανού στην εξουσία. Μια απόπειρα να αντικατασταθεί από τον κυβερνήτη της Ακουιτανίας, τον Τέτρικο, αποδείχτηκε μάταιη. Ο Τέτρικος ήρθε σε μυστική συμφωνία με τον Αυρηλιανό και η Αυτοκρατορία των Γαλατιών κατέρρευσε σχεδόν χωρίς μάχη. Έτσι, ο Αυτοκράτορας μπόρεσε να διοργανώσει (το 273 ή 274) έναν εξαιρετικά λαμπρό θρίαμβο, φυσικά στη Ρώμη η οποία, παρ' όλο που δεν ήταν, εδώ και καιρό, το κέντρο της εξουσίας, περιβαλλόταν ακόμη από την παλιά της αίγλη. Από την θριαμβική τελετή δεν έλειπε η αιχμάλωτη Ζηνοβία, όπως και άλλοι εκπρόσωποι εθνών από κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας: από την Αραβία, τον Καύκασο, την Περσία, τη Γερμανία, την Αίγυπτο. Κοντά σ' εκείνους τους αιχμαλώτους υπήρχαν και άγρια ζώα, ελέφαντες, ελάφια, τίγρεις, καμηλοπαρδάλεις, άλκες, που συμβόλιζαν την πανίσχυρη εξουσία του Αυτοκράτορα πάνω στην οικουμένη. Ο παλιός μύθος δεν είχε ξεχαστεί. Όμως, αν οι επιγραφές ονόμαζαν τον Αυρηλιανό *restituor orbis*, αναστυλωτή του κόσμου, άλλο τόσο κρίθηκε απαραίτητη η ανέγερση ενός γερού τείχους γύρω από τη Ρώμη, για την απόκρουση ενδεχόμενων βαρβαρικών επιθέσεων. Το ίδιο και σε πολλές επαρχιακές πόλεις.

Τον ίδιο καιρό ο Αυτοκράτορας ξεκίνησε την ανέγερση στη Ρώμη, ανατολικά του Πεδίου του Άρεως, ενός ναού αφιερωμένου στον Ήλιο. Πρόθεσή του ήταν βέβαια να λαμπρύνει την αυτοκρατορική θρησκεία, να εμφανίσει τον αυτοκράτορα ως ζώντα Ήλιο. Αυτό όμως δεν ήταν κάτι καινούργιο, όπως ήδη αναφέραμε. Πριν από αυτόν, ο Γαλλιηνός σχεδίαζε να στήσει στην κορυφή του Εσκυλίνου λόφου, ένα άγαλμα που θα τον παρουσίαζε ως προσωποποίηση του

Ήλιου. Το έργο δεν στάθηκε δυνατό να ολοκληρωθεί όσο ζούσε ο αυτοκράτορας. Όμως η εμμονή σ' αυτό το θέμα δείχνει ότι ο δυναμισμός των Ρωμαίων δεν είχε καμφθεί, ότι η ελπίδα συνέχισης της αποστολής που τους είχε ανατεθεί από τους προγόνους ήταν ακόμη ζωντανή.

Ο Αφέντης του Κόσμου προετοίμαζε νέες κατακτήσεις, αλλά δολοφονήθηκε το 275 κατόπιν συνωμοσίας ενός από τους απελεύθερούς του. Έγινε μια σύντομη προσπάθεια από τη Σύγκλητο να στεφθεί αυτοκράτορας ένας γέροντας ονόματι Τάκιτος, αλλά μόλις πήγε στη Μικρά Ασία δολοφονήθηκε από τους στρατιώτες. Το γνωστό σενάριο επαναλαμβανόταν για άλλη μια φορά. Ο διοικητής του στρατού της Συρίας, Πρόβος, ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας. Κατάφερε να κρατηθεί στην εξουσία έξι χρόνια (276-272), και αντιμετώπισε τα συνηθισμένα προβλήματα. Παρά την αυξανόμενη πίεση των βαρβάρων στη Δύση, οργάνωσε μια εκστρατεία εναντίον των Περσών αλλά δεν πρόλαβε να επιτεθεί. Οι στρατιώτες του τον σκότωσαν στο Σίρμιο, βάση εκκίνησης της εκστρατείας, και επέλεξαν ως αυτοκράτορα τον αρχηγό των πραιτοριανών Κάρο (Οκτώβριος 282), ο οποίος ανέλαβε να εκτελέσει το σχέδιο του Πρόβου. Κατόρθωσε να διεισδύσει μέχρι την Κτησιφώντα, στον Τίγρη, ένα από τα ανατολικότερα σημεία όπου έφτασαν οι Ρωμαίοι, αλλά πέθανε στα τέλη του 283. Ο Κάρος είχε δώσει στους δύο γιους του –Καρίνο και Νουμεριανό–, τον τίτλο του Αυγούστου. Ο Νουμεριανός τον είχε ακολουθήσει στην Ανατολή. Καθώς οδηγούσε τον στρατό πίσω στη Δύση, δολοφονήθηκε από τον αρχηγό των πραιτοριανών του. Ένας άλλος αξιωματικός του, ο Διοκλητιανός, εκδικήθηκε τον θάνατό του και ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας. Όμως ο άλλος γιος του Κάρου, ο Καρίνος, δεν δέχτηκε να μοιραστεί τη εξουσία μαζί του. Οι δύο στρατοί αναμετρήθηκαν στην κάτω κοιλάδα του Δούναβη, ο Διοκλητιανός κέρδισε τη μάχη και έμεινε ο μοναδικός αυτοκράτορας (αρχές του 285).

7
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ της Αυτοκρατορίας πριν από την διαίρεσή της μεταξύ δύο κυρίων και την εξαφάνιση του ενός από τα δύο μισά, ξεκίνησε με μια φαινομενική αναγέννηση, με την αποκατάσταση της στρατιωτικής της ισχύος και με μια διοικητική αναδιοργάνωση που λάμβανε υπ' όψη τις πραγματικότητες, ολωσδιόλου διαφορετικές από εκείνη που υπήρχε τον καιρό της ίδρυσής της, τρεις αιώνες πριν. Αυτή η αναγέννηση ήταν έργο ενός στρατιώτη από τη Δαλματία, μια περιοχή η οποία τον προηγούμενο αιώνα είχε βγάλει πολλούς αυτοκράτορες. Ο στρατιώτης εκείνος δεν ανήκε σε καμιά αριστοκρατία· η περιουσία του οφειλόταν αποκλειστικά στον εαυτό του.

Η ΤΕΤΡΑΡΧΙΑ

Ο Διοκλητιανός είχε εμπεδώσει τα διδάγματα από τα γεγονότα που ακολούθησαν τον θάνατο του Αλέξανδρου Σεβήρου, όταν διεκδίκησε την εξουσία, υπό τις συνθήκες που περιγράψαμε. Πρώτα απ'

όλα αντιλήφθηκε την αναγκαιότητα μιας ενεργητικής και όχι παθητικής άμυνας των συνόρων απέναντι στους «βαρβάρους» (τους λαούς που αντιστέκονταν στον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό των Ρωμαίων), τόσο στην Ασία όσο και στα μέτωπα του Ρήνου και του Δούναβη. Ταυτόχρονα όμως –πράγμα που έμοιαζε αντιφατικό–, θα έπρεπε πάσει θυσία να μην εκχωρήσει πολλή εξουσία και αυτονομία στους διοικητές των στρατιών που ήταν επιφορτισμένοι με αυτή την αποστολή, και να συσφίξει τους δεσμούς τους με μια κεντρική εξουσία η οποία θα έπαυε πλέον να σύρεται αριστερά και δεξιά, από το ένα μέτωπο στο άλλο.

Η εμπειρία των προηγούμενων αιώνων οδηγούσε σε μια λύση: στο μοίρασμα της εξουσίας σε δύο κατόχους, όπως το είχαν κάνει προηγουμένως ορισμένοι αυτοκράτορες (για παράδειγμα ο Μάρκος Αυρήλιος με τον Λούκιο Βέρο), και όπως συνέβαινε σε παλιότερες εποχές, τότε που υπήρχαν δύο ύπατοι. Έτσι, οι δύο αυτοκράτορες δεν θα ήταν αντίπαλοι αλλά συνεργάτες. Για να γίνει αυτό αρκούσε, όπως παλιότερα, ο ένας (που θα ήταν ο «Καίσαρας») να είναι υποταγμένος στον άλλον και, σαν γιος του Αύγουστου, να έχει τη σχέση που είχε ο ήρωας Ηρακλής με τον θεό Δία.

Η κατάσταση στη Δύση έκανε απαραίτητη την άμεση εφαρμογή αυτής της λύσης. Στη Γαλατία οι ληστρικοί Βάγωδες λεηλατούσαν την ύπαιθρο, και στα σύνορα οι Γερμανοί καταπατούσαν ατιμωρητί το ρωμαϊκό έδαφος. Ο Διοκλητιανός υπέδειξε ως Καίσαρά του έναν αξιωματικό από την Πανονία, τον Μαξιμιανό, και του εμπιστεύθηκε την αποκατάσταση της τάξης και της ειρήνης στη Δύση. Η επιτυχία υπήρξε ολοκληρωτική. Ο Διοκλητιανός ευχαρίστησε τον Καίσαρά του ονομάζοντάς τον Αύγουστο, και του ανέθεσε να καταστείλει την ανταρσία κάποιου Καραούσιου ο οποίος, ενώ είχε αναλάβει να προστατεύσει τις ακτές της Γαλατίας από τους πειρατές, αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και κατέλαβε τη Βρετανία. Η ανταρσία καταπνίγηκε το 296. Κράτησε πάνω από δέκα χρόνια και ο κίνδυνος ήταν τέτοιος που ο Διοκλητιανός αναγκάστηκε να προσθέσει δίπλα στον Μαξιμιανό κι έναν δεύτερο Καίσαρα, τον Κωνστάντιο (που ονομάστηκε αργότερα Χλωρός, δηλαδή χλωμός). Αυτό σήμαινε ότι στο εξής τη διακυβέρνηση της Δύσης αναλάμβανε ο Αύγουστος Μαξιμιανός, ενώ ο Διοκλητιανός θα περιοριζόταν στις υποθέσεις της

Ανατολής. Για συγκυβερνήτη του όρισε Καίσαρα έναν στρατιώτη δακικής καταγωγής, τον Γαλέριο. Από το 293 και μετά θα υπήρχαν δύο Αύγουστοι και δύο Καίσαρες. Το σύστημα ονομάστηκε «τετραρχία». Αυτό ήταν το κόστος της διάσωσης της Αυτοκρατορίας. Ήταν μια λύση που δεν θα μπορούσε να φανταστεί κανείς δέκα χρόνια νωρίτερα.

Οι συντονισμένες επεμβάσεις των Αυγούστων και των Καισάρων στέφθηκαν από αρκετές επιτυχίες, όχι μόνο στη Βρετανία αλλά και στη Γαλατία, όπου τα γερμανικά φύλα που είχαν εισβάλει (Αλαμανοί, Φράγκοι, Βουργουνδοί) νικήθηκαν ύστερα από δύο-τρεις μάχες. Το ίδιο συνέβη και με λαούς εγκατεστημένους στην αριστερή όχθη του Δούναβη, τους Ιάζυγους, παλιούς εχθρούς της Ρώμης, και με τους Κάρπες. Διάφορες εξεγέρσεις που εκδηλώθηκαν στην Αφρική καταπνίγηκαν από τον Μαξιμιανό. Ο ίδιος ο Διοκλητιανός ανέλαβε να προστατεύσει τη Συρία (που δεχόταν συστηματικές επιθέσεις από λαούς της ερήμου), να καταστείλει μια ανταρσία στην Αίγυπτο πολιορκώντας την Αλεξάνδρεια, να φέρει την ειρήνη στις νότιες περιοχές. Ο Γαλέριος επενέβη στην άνω κοιλάδα του Τίγρη. Ύστερα από τόσες νίκες, που διατήρησαν την Αυτοκρατορία στην έκταση που είχε επί Αντωνίνων και Σεβήρων, ο Διοκλητιανός αποφάσισε να γιορτάσει τα είκοσι χρόνια της βασιλείας του, τα *vicennalia*, 20 Νοεμβρίου του 303, στην ίδια τη Ρώμη – παρ' όλο που οι Τετράρχες είχαν άλλες πόλεις για πρωτεύουσες, ή μάλλον για στρατηγεία: ο Διοκλητιανός τη Νικομήδεια στον Βόσπορο, ο Γαλέριος το Σίρμιο στην κάτω κοιλάδα του Δούναβη (σημερινή Σερβία), ο Μαξιμιανός το Μιλάνο, και ο Κωνστάντιος Χλωρός τους Τρεβήρους (σημερινή Τρηρ) στην κοιλάδα του Μοζέλα. Διοργανώθηκε ένας θρίαμβος επί των Περσών, αγώνες, συμπόσια, τοποθετήθηκαν τιμητικές πλάκες στην παλιά Αγορά, και ο Διοκλητιανός ανήγειρε μνημειώδη λουτρά στη Ρώμη, στον Εσκυλίνο λόφο, που σώζονται μέχρι σήμερα. Η παλιά πίστη στο μύθο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν είχε διόλου ξεφτίσει.

Ο Διοκλητιανός δεν περιορίστηκε στην υπεράσπιση και ειρήνευση της Αυτοκρατορίας, αλλά επιχείρησε να μεταρρυθμίσει τη διοίκηση. Μείωσε το μέγεθος των επαρχιών και αύξησε –σχεδόν διπλασίασε– τον αριθμό τους. Αυτές εντάχθηκαν σε μεγαλύτερες περιφέρειες, τις

dioeceses («διοικήσεις»), που συνένωναν πολλές επαρχίες μαζί. Αυτός ο κατατεμαχισμός παρουσίαζε πολλά πλεονεκτήματα. Μείωνε τη σημασία των τοπικών κυβερνητών και έκανε ευκολότερο τον έλεγχο των πάσης φύσεως διοικητών από ένα σώμα επιθεωρητών, ή μάλλον αστυνομικών, των *agentes in rebus*. Οι τελευταίοι αντικατέστησαν τους απελεύθερους του αυτοκράτορα, που άλλοτε ήταν επιφορτισμένοι με αυτού του είδους την κατασκοπία.

Ταυτόχρονα, το σύνολο της κοινωνίας παγιοποιείται σε κλειστές κατηγορίες. Οι αριστοκρατίες των πόλεων (*curiales*) υποχρεώνονται να διατηρήσουν τη θέση τους, καθώς ο ρόλος τους στην τοπική διοίκηση –και ειδικότερα στη συγκέντρωση των φόρων– παραμένει σημαντικός. Το έργο τους είναι δύσκολο σε έναν κόσμο που απειλείται από τη φτώχεια. Το κράτος ορίζει, η κοινωνική θέση του καθενός να μεταβιβάζεται στα παιδιά του. Ο γιος του στρατιώτη θα γίνει στρατιώτης, ο γιος του αγρότη οφείλει να συνεχίσει την καλλιέργεια της πατρικής γης. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα ακραίου εξορθολογισμού, το 301 ο Διοκλητιανός εκδίδει ένα διάταγμα που καθορίζει επακριβώς την ανώτατη τιμή πώλησης για κάθε εμπόρευμα. Η τιμή ισχύει για όλη την επικράτεια, και κάθε παράβαση τιμωρείται με θάνατο. Σαν καλός αξιωματικός, ο Διοκλητιανός πιστεύει στη στρατιωτική πειθαρχία και θέλει να την επιβάλει παντού.

Όπως το είχε αποφασίσει ο Διοκλητιανός, οι δύο Αύγουστοι (ο ίδιος και ο Μαξιμιανός) παραιτήθηκαν οικειοθελώς. Οι δύο Καίσαρες, ο Κωνστάντιος Χλωρός και ο Γαλέριος, έγιναν Αύγουστοι και υποδείχτηκαν δύο νέοι Καίσαρες: ο Σεβήρος, αξιωματικός του Κωνστάντιου, και ο Μαξιμιανός Δαΐα, αξιωματικός του Γαλέριου.

Ο Διοκλητιανός αποσύρθηκε στο ανάκτορό του, στο Σπαλάτο (Σπλιτ) της Δαλματίας, όπου έζησε μέχρι το 315, για να δει το έργο του να διαλύεται, το ωραίο οικοδόμημα που είχε φτιάξει να καταρρέει: στις μεταρρυθμίσεις του είχε υπολογίσει τα πάντα εκτός από την ανθρώπινη φύση και την ιστορική αναγκαιότητα: την σταδιακή απεμπόληση της παρωχημένης πίστης στις «αρετές» του παρελθόντος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Από την αρχή οι δύο νέοι Αύγουστοι δεν συνενοούνταν μεταξύ τους. Κανείς από τους δύο δεν ήταν διατεθειμένος να αποδεχτεί την εξουσία του άλλου· κι όμως, αυτό ακριβώς ήταν το κλειδί του συστήματος. Επιπλέον, ο Μαξιμιανός είχε έναν γιο, τον Μαξέντιο, που δεν αποδεχόταν το γεγονός ότι δεν είχε επιλεγεί στη θέση του Καίσαρα, και το ίδιο συνέβαινε και με τον γιο του Κωνστάντιου Χλωρού, τον Κωνσταντίνο. Ήδη από το 306 ο Κωνσταντίνος, που είχε μείνει στο περιβάλλον του Γαλέριου, εγκατέλειψε το πόστο του και πήγε κοντά στον πατέρα του, στη Βρετανία. Όταν ο Κωνστάντιος πέθανε στην Υόρκη, στις 25 Ιουλίου, ο Κωνσταντίνος ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας από τους στρατιώτες. Το παλιό σενάριο επαναλαμβανόταν. Ο Γαλέριος, μοναδικός πλέον Αύγουστος, δέχτηκε να αναγορεύσει τον Κωνσταντίνο Καίσαρα, προκαλώντας έτσι την οργή του Μαξέντιου. Η ένοπλη αναμέτρηση ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και τον Μαξέντιο κρίθηκε σε μια μάχη, στις 28 Οκτωβρίου 312, κοντά στη Μουλβία γέφυρα (ένα πέρασμα πάνω στον Τίβερη, κοντά στη Ρώμη, από τη μεριά της Via Flaminia, του μεγάλου δρόμου που οδηγούσε στον βορρά). Ο Μαξέντιος ηττήθηκε, και στην προσπάθειά του να διαφύγει πνίγηκε στον Τίβερη. Σ' εκείνη τη μάχη ήταν που ο Κωνσταντίνος είδε ένα όραμα, οι εκδοχές του οποίου διαφέρουν. Ίσως είδε ένα σταυρό συνοδευόμενο από τη φράση «Εν τούτω νίκα», ή το μονόγραμμα του Χριστού. Ότι κι αν ήταν, και παρά τη νίκη του, ο Κωνσταντίνος δεν ήταν μόνος στην εξουσία. Ο πιο επικίνδυνος αντίπαλός του ήταν ο Λικίνιος, που είχε αντικαταστήσει τον Σεβήρο στην τετραρχία. Αρχικά συμμάχησε με τον Κωνσταντίνο αλλά στη συνέχεια στράφηκε εναντίον του. Ακολούθησαν δύο χρόνια ειρήνης, μέχρι το 324. Κατόπιν ξέσπασε πάλι πόλεμος που κατέληξε, ύστερα από δύο μάχες, στην εξουδετέρωση του Λικίνιου, κι έτσι έμεινε ο Κωνσταντίνος μοναδικός κυρίαρχος. Την ίδια χρονιά αποφάσισε να ιδρύσει μια δεύτερη πρωτεύουσα. Επέλεξε το Βυζάντιο, που έλεγχε ένα στρατηγικό σημείο του δρόμου που συνέδεε την Ασία με τη Δύση, και συντόμευε κατά πολύ τις θαλάσσιες διαδρομές. Οριστικά πλέον, η Ρώμη βρέθηκε εκτός άξονα. Εν είδει

αποζημίωσης, αναγορεύεται σε κύρια μητρόπολη του χριστιανισμού. Στον επίσκοπο της Ρώμης ο αυτοκράτορας θα χαρίσει το ανάκτορο του Λατερανού, που ανήκε στην οικογένειά του. Στον Βατικανό λόφο, στη δεξιά όχθη του Τίβερη και αρκετά έξω από την πόλη, εκεί όπου σύμφωνα με την παράδοση βρισκόταν ο τάφος του απόστολου Πέτρου, χτίστηκε μια βασιλική που θα γινόταν το επίκεντρο της χριστιανικής θρησκείας. Μια άλλη, αφιερωμένη στον απόστολο Παύλο, χτίστηκε στην αριστερή όχθη του Τίβερη, αλλά πολύ έξω από τα τείχη, στον δρόμο για την Όστια. Στο κέντρο, στην παλιά πόλη, κυριαρχούσε ακόμη η παγανιστική παράδοση. Παρά το γεγονός ότι ο χριστιανισμός υποστηριζόταν από τον Αυτοκράτορα, παρέμενε ακόμη στο περιθώριο.

Στο μεταξύ η ανέγερση της νέας πρωτεύουσας πάνω στον Βόσπορο συνεχιζόταν. Η πόλη εγκαινιάστηκε με κάθε λαμπρότητα στις 11 Μαΐου του 330. Η νέα πρωτεύουσα απέκτησε και αυτή μια Σύγκλητο, κατ' ομοίωση της Ρώμης – κάτι που δεν σήμαινε και πολλά, δεδομένου ότι η ρωμαϊκή Σύγκλητος είχε χάσει κάθε σπουδαιότητα.

ΟΙ ΒΑΡΒΑΡΟΙ

Στην πραγματικότητα, αυτή η νέα οργάνωση της Αυτοκρατορίας στόχευε προπάντων στην επίλυση των προβλημάτων της ασφάλειας των συνόρων. Η επιλογή της θέσης της πρωτεύουσας σε ένα σημείο όπου οι θαλάσσιες διαδρομές θα ήταν οι κατά το δυνατόν συντομότερες, εξηγείται από τον κίνδυνο των πειρατών, κυρίως των Γότθων που είχαν κυριαρχήσει στα θαλασσινά περάσματα όλο τον προηγούμενο αιώνα. Το 332 ο Κωνσταντίνος σύναψε με τους Γότθους σύμφωνο συμμαχίας. Απέμεναν οι Σαρμάτες, που είχαν έρθει από τις περιοχές πέρα από τον Δούναβη και είχαν εγκατασταθεί σε παραμεθόριες ζώνες, στα Βαλκάνια και στη Βόρεια Ιταλία.

Στο μέτωπο της Περσίας οι επιτυχίες του Γαλέριου, το 297, επέτρεψαν μια ειρήνη σαράντα ετών, ύστερα από την οποία οι Πέρσες άρχισαν να επιδίδονται σε συστηματικές επιθέσεις και πολιορκίες οχυρωμένων πόλεων που τις υπερασπίζονταν ρωμαϊκά στρατεύμα-

τα. Αυτό το συνεχές σφυροκόπημα δεν επέτρεπε την αποστρατικοποίηση των ανατολικών συνόρων.

Στη Δύση οι Γερμανοί κατέλαβαν, με την άδεια της Ρώμης, ερημωμένες πεδιάδες, με μοναδική υποχρέωση να καλλιεργούν τη γη. Για να ξεφύγουν από αυτή την κατάσταση, που τους εξομοίωνε με τους Ρωμαίους αποίκους που ήταν κι αυτοί δεμένοι με τη γη, είχαν τη δυνατότητα να καταταγούν στον στρατό. Η παλιά πολιτική της αφομοίωσης, που είχε ξεκινήσει επί Μάρκου Αυρηλίου, συνεχίστηκε και διαφοροποιήθηκε. Ολόκληρες περιοχές της Δύσης εκγερμανίστηκαν· το φαινόμενο αυτό επεκτάθηκε και στον στρατό, όπου πολλοί από αυτούς τους Βαρβάρους στρατιώτες, όπως ήταν αναμενόμενο, αναρριχήθηκαν στην ιεραρχία και άρχισαν να διαδραματίζουν πολιτικό ρόλο. Ήταν παρόντες στην αυτοκρατορική αυλή και στις υπηρεσίες της ανώτατης διοίκησης. Περισσότερο από ποτέ η Αυτοκρατορία έμοιαζε τώρα με ένα κλειστό κόσμο όπου διείσδυαν ξένα στοιχεία, συχνά σε μεγάλους αριθμούς, τα οποία δεν μπορούσαν να αφομοιωθούν ολοκληρωτικά. Δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει τέλεια όσμωση ανάμεσα στο βαρβαρικό και το ρωμαϊκό πνεύμα. Οι Ρωμαίοι μετείχαν σε μια κουλτούρα με αξίες θεμελιωμένες σε πολύ συγκεκριμένες ανθρώπινες αρετές, μεταξύ των οποίων (όπως ήδη για τον Κικέρωνα) η δικαιοσύνη βρισκόταν στο ψηλότερο σκαλοπάτι· ενώ η αρετή της ανδρείας (*fortitudo*) είχε χάσει τον αρχικό πολεμικό της χαρακτήρα για να γίνει μια προσωπική στάση ζωής. Τώρα περισσότερο από ποτέ, εκθειάζονται η καλοσύνη, η επιείκεια και η *pietas*, δηλαδή ο σεβασμός στους φυσικούς δεσμούς και τη στοργή που τους περιβάλλει. Οι Βάρβαροι, όπως μπορεί κανείς να φανταστεί, ενστερνίζονται άλλες αρετές: πρώτα απ' όλα το φυσικό θάρρος που τους εξασφαλίζει τον σεβασμό των άλλων, και τη δύναμη της προσωπικότητας, πηγή γοήτρου. Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο νοοτροπίες, όπως τις είχε εντοπίσει ο Τάκιτος και πολλοί άλλοι, απείχαν πολύ από το να εξαλειφθούν πλήρως. Η προσήλωση των Βαρβάρων στις δικές τους αρετές αναμφίβολα εξηγεί το γεγονός ότι στις περιοχές όπου υπερτερούσαν προκάλεσαν το σχηματισμό αληθινών εθνών, που αποτελούν τις ρίζες των εθνών που ξανασυναντούμε στη μεσαιωνική και σύγχρονη Ευρώπη.

Στο εσωτερικό, οι συγκρούσεις μεταξύ των ίδιων των χριστιανών

επέτειναν τη σύγχυση. Εμφανίστηκε το σχίσμα των Δονατιστών*, που αφορούσε στη στάση που έπρεπε να τηρηθεί προς στους Χριστιανούς εκείνους που είχαν συμμορφωθεί στο διάταγμα του Διοκλητιανού, και είχαν παραδώσει τα Ιερά Βιβλία στις αρχές. Σε όλη τη διάρκεια του 4ου αιώνα Καθολικοί (δηλ. «ορθόδοξοι») και Δονατιστές συγκρούονται δημιουργώντας δύο Εκκλησίες. Ολόκληρη η Αφρική προσχωρεί στον δονατισμό. Εμφανίστηκε και μια άλλη αίρεση, ο αρειανισμός, που πυροδότησε μια ατελείωτη διαμάχη σχετικά με τη φύση του Πατρός και του Λόγου. Ο Κωνσταντίνος συγκάλεσε το 325 μια οικουμενική σύνοδο στη Νίκαια για να διευθετήσει το ζήτημα. Η πλειοψηφία αποφάνθηκε ότι ο Υιός είναι «γεννηθείς» και όχι «ποιηθείς»· είναι «ομοούσιος» με τον Πατέρα και όχι –όπως υποστήριζαν οι Αρειανιστές– «ομοιούσιος»: η θεϊκότητά του ανήκει στην ίδια την οντότητά του. Η απόφαση της συνόδου δεν έγινε δεκτή από όλους, και ο αρειανισμός παρέμεινε ζωντανός για καιρό. Διαδόθηκε κυρίως στους Γότθους της κάτω κοιλάδας του Δούναβη, που ήταν αρκετά ενσωματωμένοι στην Αυτοκρατορία ώστε να μετέχουν στις εσωτερικές της έριδες.

Ύστερα από τον θάνατο του Κωνσταντίνου οι τρεις γιοι του επιχείρησαν να μοιραστούν την εξουσία, αφού πρώτα έβαλαν τον στρατό να σφαγιάσει όλους τους ετεροθαλείς αδελφούς και ανεψιούς του πατέρα τους. Το 340 μ.Χ. ένας από τους γιους του νεκρού αυτοκράτορα, ο Κωνσταντίνος Β΄, στράφηκε ενάντια στα αδέλφια του. Νικήθηκε από τον Κωνστάντιο σε μάχη στην Ακυληία. Οι δύο εναπομείναντες αυτοκράτορες, Κώνστανς και Κωνστάντιος, βασίλευαν μαζί μέχρι τη στιγμή που κάποιος Μαγνέντιος σκότωσε τον Κώνσταντα και πήρε τη θέση του στη Δυτική Αυτοκρατορία. Ο Κωνστάντιος βάδισε εναντίον του Μαγνέντιου με το στρατό του, τον νίκησε και τον ανάγκασε να αυτοκτονήσει. Επί οκτώ χρόνια υπήρχε μόνο ένας Λύγουστος. Ο Κωνστάντιος, που κράτησε για τον εαυτό του την υπεράσπιση των συνόρων της Ανατολής, ανέθεσε στον εξάδελφό του, τον νεαρό Ιουλιανό, να υπερασπιστεί τη Γαλατία από τους Γερμανούς. Ο Ιουλιανός πέτυχε μεγάλες νίκες και κέρδισε την αφοσίωση του στρατού του. Έτσι, όταν στις αρχές του 360, ο αυτοκράτορας θέλησε να αποσπάσει ένα τμήμα του στρατού της Δύσης για να ενισχύσει τα σύνορα στην Ανατολή, ξέσπασε ανταρσία των στρα-

τευμάτων της Γαλατίας. Ο Ιουλιανός ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας παρά τη θέλησή του. Άρρωστος ο Κωνστάντιος, σκέφτηκε αρχικά να συγκρουστεί με τον εξάδελφό του, αλλά τελικά, λίγο πριν πεθάνει, τον αναγνώρισε ως διάδοχό του.

Ακολούθησε ένα παράξενο επεισόδιο. Ο Ιουλιανός, που είχε ανατραφεί σε χριστιανικό περιβάλλον, είχε πάθος με την παραδοσιακή κουλτούρα και προσπάθησε να αποκαταστήσει την παλιά της αίγλη. Με την πεποίθηση ότι οι χριστιανοί εξ αιτίας της πίστης τους ήταν ανίκανοι να κατανοήσουν και να διαδώσουν το πνεύμα των φιλοσόφων, τους απαγόρευσε να διδάσκουν δημόσια. Συγχρόνως αποκατέστησε επίσημα τις πρακτικές της παραδοσιακής λατρείας. Όμως το όραμά του δεν είχε μέλλον. Ο Ιουλιανός, που εκτός από την παλιά της πίστη ήθελε να δώσει στην Αυτοκρατορία και τα παλιά της σύνορα, ξεκίνησε τον Μάρτιο του 363 μια εκστρατεία εναντίον των Περσών. Στη διάρκεια μιας μάχης ύστερα από ενέδρα των Περσών, τραυματίστηκε θανάσιμα από μια λόγχη, στις 27 Ιουνίου 363.

Η Διαλυση

Η Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έμελλε να επιβιώσει ακόμη έναν αιώνα. Οι εσωτερικές έριδες, η αυξανόμενη πίεση των Βαρβάρων, ο ρόλος των Γερμανών Βανδάλων αξιωματικών, αποτελείωσαν ό,τι απέμεινε από την άλλοτε κραταιά δύναμη. Υπάρχουν ακόμη μερικές διάσπαρτες πόλεις που διατηρούν όπως-όπως το ρωμαϊκό πνεύμα· αλλά η ύπαιθρος ερημώνεται, εξαντλημένη από τις συστηματικές λεηλασίες και τη δυσβάστακτη φορολογία. Και ενώ όλα καταρρέουν, η αυτοκρατορική διοίκηση διατηρεί τη φορολογική πίεση καταστρέφοντας τις τοπικές αριστοκρατίες, τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνίας.

Οι συγγραφείς καλλιεργούν τα παραδοσιακά λογοτεχνικά είδη. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (332-400 περίπου) μολονότι ελληνικής καταγωγής, γράφει στα λατινικά την *Ιστορία* του, που συνεχίζει εκείνη του Τάκιτου. Στη Ρώμη και στην Τρηρ οι επίσημες ομιλίες επανέρχονται στα παλιά δύσκαμπτα καλούπια των ρητόρων. Στο Μπορ-

ντώ, στην Ωτέν, οι ποιητές της εποχής του Αύγουστου είναι οικείοι σε όλους. Η ρωμαϊκή κουλτούρα επιβιώνει αλλά δεν ανανεώνεται καθόλου. Ο Αυσόνιος, ζώντας στις όχθες του Μοζέλα, δεν μπορεί να ξαναζωντανέψει τους τόνους του Βιργίλιου που ζούσε στις όχθες του Μίντσιο. Μυστήριο φαινόμενο αυτή η πνευματική εξάντληση, που με μικρές διαλείψεις θα διαρκέσει αρκετούς αιώνες. Ο χριστιανισμός στη δύση θα βγάλει κάποιους συγγραφείς, αλλά θα ξεχωρίσει μόνο η ιδιοφυία του Αυγουστίνου (354-430), ενώ ένας άγγελος θα τιμωρήσει τον Άγιο Ιερώνυμο για τον κικερωνισμό* του. Αναδύεται μια χριστιανική λογοτεχνία, αλλά σε καμία περίπτωση δεν υποκαθιστά τα μεγάλα έργα της παγανιστικής Ρώμης.

Η πολιτική ιστορία αυτού του αιώνα σημαδεύεται από αιματηρές συγκρούσεις, παροδικές συμφωνίες, επεμβάσεις αξιωματικών βαρβαρικής καταγωγής, οι οποίοι επί πολλά χρόνια γίνονται οι βασικοί κυρίαρχοι του παιχνιδιού. Οι εισβολείς εισχωρούν όλο και πιο βαθιά στην Αυτοκρατορία, ώσπου το 410 ο Γότθος Αλάριχος θα κυριεύει τη Ρώμη και θα τη λεηλατήσει.

Ύστερα από τον θάνατο του Ιουλιανού ο στρατός της Ανατολής ανακήρυξε αυτοκράτορα τον Ιοβιανό, που πέθανε λίγο αργότερα. Οι στρατιώτες υπέδειξαν για διάδοχό του έναν άλλο αξιωματικό, τον Βαλεντινιανό, ο οποίος ονόμασε Αύγουστο τον αδελφό του Βάλενς. Έτσι, η Αυτοκρατορία βρίσκεται διαιρεμένη στα δύο. Από αυτή τη στιγμή υπάρχει μια Ανατολική Αυτοκρατορία, με πρωτεύουσα το Βυζάντιο (που μετονομάστηκε σε Κωνσταντινούπολη), και μια Δυτική. Αυτή η διαίρεση κρίθηκε απαραίτητη για στρατιωτικούς λόγους, και το καθεστώς που δημιούργησε στη Δύση ο Βαλεντινιανός ήταν μια στρατιωτική δικτατορία, με τις ίδιες αρχές που κάποτε υπαγόρευσαν την πολιτική του Διοκλητιανού. Ό,τι είχε απομείνει από τις αρχαίες κοινωνικές δομές διαλύθηκε. Ο Βαλεντινιανός πέθανε το 375, στη διάρκεια μιας εκστρατείας κατά των Σαρματών. Τον διαδέχτηκε ο γιος του Γρατιανός αλλά αναγκάστηκε να μοιραστεί την εξουσία με έναν από τους αδελφούς του, τον Βαλεντινιανό Β΄.

Όλο αυτό το διάστημα, ο Βάλενς στην Ανατολή αντιμετώπιζε νέες εισβολές. Οι Γότθοι, πιεζόμενοι από τους Ούννους και άλλα βαρβαρικά φύλα, ξεσηκώθηκαν και έκαναν επιδρομή στη Θράκη. Ο Βάλενς προσπάθησε να τους αναχαιτίσει αλλά σκοτώθηκε στη μάχη

που έγινε στην Αδριανούπολη. Τη μέρα εκείνη, 9 Αυγούστου του 378 μ.Χ., και ο ρωμαϊκός στρατός υπέστη μια από τις μεγαλύτερες ήττες μετά την μάχη των Καννών, έξι αιώνες πριν.

Προς αντικατάσταση του Βάλενς, ο Γρατιανός όρισε νέο αυτοκράτορα Ανατολής τον Θεοδόσιο, που διάλεξε για έδρα του την Κωνσταντινούπολη. Και πάλι υπήρχαν τρεις Αύγουστοι: ο Γρατιανός, ο Θεοδόσιος, και ο Βαλεντινιανός Β΄. Και πάλι εμφανίστηκε ένας σφετεριστής, ο Μάξιμος, αξιωματικός του στρατού της Βρετανίας, που στασίασε κατά του Γρατιανού, τον νίκησε και τον σκότωσε, και κράτησε τη θέση του μέχρι τη μέρα που ο Θεοδόσιος αποφάσισε να τον εξουδετερώσει. Όμως ο αληθινός ρυθμιστής της κατάστασης στη Δύση ήταν ένας αξιωματικός, Φράγκος στην καταγωγή, ονόματι Αρβογάστης, που έβγαλε από τη μέση τον Βαλεντινιανό και έχρισε αυτοκράτορα κάποιον που μπορούσε να βασίζεται σε ό,τι απέμενε από τη παλιά ρωμαϊκή αριστοκρατία, τον Ευγένιο. Ο καινούργιος αυτοκράτορας δεν ήταν στρατιωτικός αλλά «διανοούμενος», ένας ρήτορας που δεν άργησε να ῾ρθει σε ρήξη με τον Θεοδόσιο. Η αναπόφευκτη μάχη δόθηκε στον ποταμό Φρίγιδο, 5 Σεπτεμβρίου του 394. Νικητής αναδείχτηκε ο Θεοδόσιος. Τέσσερις μήνες μετά ο Θεοδόσιος πέθανε, αφήνοντας πίσω του δύο γιους, τον Αρκάδιο και τον Ονώριο. Αυτοί οι δύο πρίγκηπες, παιδιά ακόμη, τέθηκαν υπό την κηδεμονία ενός στρατηγού βανδαλικής καταγωγής, του Στιλίχωνα. Το τέλος αυτού του αιώνα σημαδεύτηκε από ολοένα και πιο μαζικές εισβολές των Βαρβάρων, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή. Το 475 έγινε μια ύστατη προσπάθεια να τοποθετηθεί στον θρόνο της Δύσης ένας αυτοκράτορας, ονόματι Ρωμύλος, που επονομάστηκε Αυγουστύλος. Εκθρονίστηκε αμέσως από έναν Γότθο αξιωματικό, τον Οδόακρο, ο οποίος διακήρυξε το τέλος της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ήταν Αύγουστος του 476 μ.Χ.

Όμως, ήδη εδώ και καιρό η ιδέα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν ζούσε παρά μόνο στο πνεύμα ορισμένων ανθρώπων, δεν στηριζόταν σε τίποτα το συγκεκριμένο. Δεν ήταν ακόμη νεκρή, αλλά χρειαζόταν να ξαναγεννηθεί, σε έναν νέο κόσμο.

Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Το ΠΑΙΧΝΙΔΙ των δυνάμεων που συγκροτούν και διαλύουν τις ανθρώπινες κοινωνίες θέτει στον ανθρώπινο νου αναρίθμητα προβλήματα που συχνά παραμένουν άλυτα. Οι προτεινόμενες απαντήσεις πολλές φορές καταρρίπτονται από απρόβλεπτα γεγονότα. Γιατί δημιουργήθηκε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία; Σίγουρα όχι λόγω μιας εξαιρετικής συγκέντρωσης υλικού πλούτου ή κάποιων ευνοϊκών κλιματολογικών συνθηκών. Αν δεχτούμε την άποψη των ίδιων των Ρωμαίων, ήταν η ανταμοιβή των «αρετών» ενός λαού ο οποίος, λόγω του σεβασμού του προς τους θεούς και της αφοσίωσής του στη πόλη του, αξιώθηκε αυτή την τύχη. Αυτή όμως είναι ίσως μια αισιόδοξη άποψη. Μπορούν από μόνες τους οι ανθρώπινες αρετές να ασκήσουν τόσο βαθιά επίδραση πάνω στην Ιστορία; Και ποιες ήταν αυτές οι περίφημες «αρετές» της Ρώμης;

Ουσιαστικά, η επιθυμία του συμβιβασμού, σε όλες τις πλευρές της ζωής, ανάμεσα στη δύναμη και στο νόμο. Η δύναμη των όπλων είναι υλικός καταναγκασμός· ο νόμος είναι επίσης καταναγκασμός, όμως ολότελα ηθικός. Δημιουργεί μια τάξη αποδεκτή από όλους, διασφαλίζει τη δυνατότητα για ειρήνη, δηλαδή για μια κατάσταση του κόσμου επιθυμητή καθ' αυτήν, που παραχωρεί στην προσωπική ζωή ένα ικανό περιθώριο για την ανύψωση της ευαισθησίας και των

φιλοδοξιών. Αυτό είναι το νόημα της περίφημης φράσης του Κικέρωνα που καλεί «τα όπλα να υποχωρήσουν μπροστά στην τήβεννο», αφού η δόξα του στρατιώτη, συγκρινόμενη με την εκτίμηση που περιβάλλει τον «αγαθό» πολίτη, έρχεται δεύτερη. Ο Κικέρων έγραφε και αγόρευε σε μια περίοδο όπου, ύστερα από σκληρές δοκιμασίες, η ισορροπία άρχισε να αποκαθίσταται στο εσωτερικό της πόλης. Ο Αύγουστος αφομοίωσε το μάθημα και προσπάθησε να δημιουργήσει αυτό το ιδανικό Κράτος, όπου το ζητούμενο δεν ήταν να κρύψει τη δύναμη της εξουσίας αλλά να καθορίσει τα όριά της με τρόπο που αυτή να φαίνεται σαν ένα μεταβατικό μέσον και όχι σαν αυτοσκοπός. Αυτή η δυαδικότητα, αυτό το ζεύγος που αποτελείται από δύο όψεις της κοινωνικής ζωής, συμβολίζεται από τον ίδιο τον τίτλο του μονάρχη που αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση του Κράτους (*imperator*, δηλαδή απόλυτος κύριος της δύναμης) αλλά είναι ταυτόχρονα αυτός που δημιουργεί τους νόμους, αν χρειαστεί, και εποπτεύει εκείνους που λειτουργούν ανεξάρτητα από τον ίδιο.

Μέσα στη ρωμαϊκή πόλη υπάρχει και μια άλλη δύναμη, την οποία οι Μοντέρνοι έχουν την τάση να παραβλέπουν: εκείνη του ιερού. Ένα χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής θρησκείας είναι η διαφορά ανάμεσα στη *religio* και στη *superstitio*. «*Religio*» είναι μόνο ό,τι έχει την συγκατάθεση της παράδοσης και των νόμων, απαγορεύει κάθε καινοτομία, κάθε ξαφνική έμπνευση που συλλαμβάνει ο τάδε ή ο δείνα νους και οδηγεί σε απρόβλεπτες ενέργειες. Η *religio*, σε ό,τι αφορά τη σχέση με τους θεούς, δηλαδή με τις δυνάμεις εκείνες που ο άνθρωπος αδυνατεί να ελέγξει, είναι ό,τι και ο νόμος για τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Αυτή είναι που στεριώνει την *pax deorum* που απαλύνει την ανθρώπινη αγωνία μπροστά στο άγνωστο. Η Ρώμη έχει ήσυχη τη συνείδησή της. Γνωρίζει ότι υπάρχει ένα *δίκαιο* που ρυθμίζει τις σχέσεις με τους θεούς. Έτσι τιθασσεύεται κάθε μυστικισμός. Και ένα από τα αίτια που προκάλεσαν και επιτάχυναν το τέλος της Αυτοκρατορίας, ήταν η παραβίαση αυτού του σοφού κανόνα όταν, για παράδειγμα, οι Γότθοι υποστήριζαν ένθερμα τον αρειανισμό και άλλοι λαοί ήταν εξίσου ένθερμοι αντίπαλοί του.

Έπαιξαν κάποιον ρόλο οι οικονομικές δυνάμεις; Σίγουρα ναι, εφ' όσον η κοινωνική ιεραρχία στη Ρώμη βασίζεται στην ιδιοκτησία και στην κατοχή πλούτου· όμως, σε αντίθεση με άλλες εποχές, η κατοχή

πλούτου δεν αποσκοπεί στην κυριαρχία αλλά στη δημιουργία μιας «κοινωνίας αγαθοεργιών» και στην καθιέρωση δίκτυων αναγνώρισης.

Στη παγίωση μιας δομής αυτού του τύπου, κατ' ουσίαν οικογενειακού, ίσως πρέπει να δούμε το πραγματικό αίτιο της αυτοκρατορίας. Και ένα από τα μαθήματα που μας δίνει η Αυτοκρατορία, είναι που αποδεικνύει ότι όλα αυτά είναι δυνατά, ότι οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι αναγκαστικά συγκρουσιακές, ότι υπήρξε, επί αιώνες, ένα σύστημα στο οποίο η δύναμη και τα υλικά εμπόδια σχεδόν εκμηδενίστηκαν, και όπου οι διοικητικοί κανόνες και οι υπηρεσίες που ήταν επιφορτισμένες με την τήρησή τους ήταν επίσης ελάχιστα. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η Αυτοκρατορία εμφανίζεται ως ένας χώρος ελευθερίας· και μόνον όταν η Ευρώπη συγκλονίστηκε (από εξωτερικές δυνάμεις, στην ουσία), έγινε προσπάθεια να υποβληθούν τα πάντα σε κανόνες. Αυτή η παρέμβαση του γεωμετρικού πνεύματος μείωσε τη δράση των ζωηφόρων δυνάμεων και τελικά τις παρέλυσε.

Περιέργως, η εικόνα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δια μέσου των αιώνων παρέμεινε εκείνη ενός συστήματος νομικά διατεταγμένου, αλλά του οποίου οι νόμοι δεν θεσπίζονταν στο όνομα ενός αυθαίρετου συστήματος. Ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος Σεβήρος διάβαζε βέβαια την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, αλλά επίσης, και προπάντων, την *Πολιτεία* του Κικέρωνα, πράγμα που δείχνει πως τα κράτη είναι ζωντανοί οργανισμοί και όχι γεωμετρικά σχήματα. Η σύγχυση ανάμεσα στα δύο αυτά αξιώματα υπήρξε μοιραία.

Όταν οι αυτοκράτορες της Ανατολής επιχείρησαν να ανασυστήσουν τη διαμελισμένη Δυτική Αυτοκρατορία, όταν εξυμνούσαν το μεγαλείο του *imperium romanum* στα μωσαϊκά της Ραβέννας, είχαν για σύμβολό τους τον αυτοκράτορα-νομοθέτη. Και αυτό που έμεινε στους ανθρώπους είναι η ανάμνηση μιας εποχής όπου ένας άνθρωπος, κύριος του Κόσμου, ήταν ικανός, μόνο με την αίγλη του πνεύματός του και με τις προσωπικές του δυνάμεις, να εγκαθιδρύσει μια παγκόσμια τάξη, ικανός να ειρηνεύσει τις αναρχικές εκείνες δυνάμεις που είναι αναπόσπαστες από τη ζωή και που ο ακρωτηριασμός τους αποβαίνει θανάσιμος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

π.Χ.	
753	Ίδρυση της Ρώμης.
578	Σύνταγμα του Σέρβιου Τούλιου.
520	Ανέγερση του ναού του *Jupiter Optimus Maximus* στον λόφο του Καπιτωλίου.
509	Εκδίωξη των βασιλέων. Ίδρυση της *Libera respublica*.
497	Νίκη των Ρωμαίων επί των Λατίνων, στη λίμνη Ρέγγιλους.
406-396	Πολιορκία και κατάληψη της ετρουσκικής πόλης Βέιες.
390	Άλωση της Ρώμης από τους Γαλάτες.
343-341	Πρώτος πόλεμος εναντίον των Σαμνιτών.
340-337	Εξέγερση της Λατινικής Λίγκας, ήττα και διάλυσή της. Προσάρτηση των εδαφών της από τη Ρώμη.
340	(περ.) Δημιουργία ενός Κράτους ρωμαιο-καμπανιανού.
338	Ίδρυση ρωμαϊκής αποικίας στο Άντιουμ (Άντζιο), στην ακτή της Τυρρηνικής θάλασσας.
327-304	Δεύτερος πόλεμος εναντίον των Σαμνιτών.
323	Θάνατος του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα.
312	Κατασκευή της *Via Appia* που συνέδεε τη Ρώμη με την Καπούη.
306	Συνθήκη της Ρώμης με την Καρχηδόνα. Διαμοιρασμός των ζωνών επιρροής.
298-291	Τρίτος πόλεμος εναντίον των Σαμνιτών.
280-272	Πόλεμος εναντίον του Τάραντα, συμμάχου πόλης του Πύρρου. Ήττα των Ταραντίνων. Συμμαχία των Ρωμαίων με ελληνικές πόλεις της Ν. Ιταλίας. Ο Ιέρων, πρώην αξιωματικός του Πύρρου, βασιλιάς των Συρακουσών.
268	Ίδρυση ρωμαϊκής αποικίας στο Αριμίνιουμ (Ρίμινι), στην ακτή της Αδριατικής.
264-241	Πρώτος Καρχηδονιακός Πόλεμος.
263	Ο Ιέρων συμμαχεί με τους Ρωμαίους.
255-250	Θαλάσσιες συγκρούσεις Ρώμης και Καρχηδόνας.
254	Γέννηση του Πλαύτου.
244	Ίδρυση ρωμαϊκής αποικίας στο Βρινδίσιον (Μπρίντεζι).
241	Κατάληψη της Σικελίας.

241	Τέλος του Πρώτου Καρχηδονιακού Πολέμου
239	Γέννηση του ποιητή Έννιου.
238	Κατάληψη της Κορσικής και της Σαρδηνίας.
228	Ρωμαϊκή επέμβαση στην Ιλλυρία.
	Η Ρώμη γίνεται δεκτή στους Αγώνες των Ίσθμιων.
222	Κατάληψη της Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας (Β. Ιταλίας).
221	Ο Αννίβας, 25 ετών, επικεφαλής των καρχηδονιακών δυνάμεων στην Ισπανία
219	Αρχή του Δεύτερου Καρχηδονιακού Πολέμου.
216	Ο Αννίβας νικά τους Ρωμαίους στις Κάννες. Συμμαχία μεταξύ Αννίβα και Φιλίππου Β', βασιλιά της Μακεδονίας.
213	Πολιορκία των Συρακουσσών.
211	Ρωμαϊκή συμμαχία με την Αιτωλική Συμπολιτεία
211-6	Ο Σκιπίων Αφρικανός νικά τους Καρχηδόνιους στην Ισπανία
206	Δημιουργία της επαρχίας της Ισπανίας.
203	Γέννηση του Πολύβιου.
202	Νίκη του Σκιπίωνα Αφρικανού επί του Αννίβα, στη Ζάμα.
200-196	Δεύτερος Μακεδονικός Πόλεμος μεταξύ Ρώμης και Φιλίππου.
195	Η Ρώμη θεοποιείται στη Σμύρνη.
192-188	Πόλεμος εναντίον του Αντίοχου Γ'.
190	Γέννηση του Τερέντιου.
184	Αναγόρευση του Κάτωνα σε Κήνσορα (Τιμητή).
183	Θάνατος του Αννίβα στην εξορία.
168	Ήττα του βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα στην Πύδνα.
167	Ο Έλληνας ιστορικός Πολύβιος έρχεται στη Ρώμη.
166	Η Δήλος ανακηρύσσεται λιμάνι ελευθέρου εμπορίου.
155	Πρεσβεία Ελλήνων φιλοσόφων στη Ρώμη.
149-146	Τρίτος Καρχηδονιακός Πόλεμος. Καταστροφή Καρχηδόνας.
	Ίδρυση της Επαρχίας Αφρικής.
148	Πόλεμος μεταξύ Ρώμης και Αχαϊκής Συμπολιτείας.
146	Κατάληψη και καταστροφή της Κορίνθου.
144	Άφιξη στη Ρώμη του Στωικού φιλοσόφου Παναίτιου του Ρόδιου (περ. 185-109).
133	Δημαρχία του Τιβέριου Γράκχου.
	Κατάληψη της Νουμηδίας από τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό.
	Ο Άτταλος Γ' της Περγάμου κληροδοτεί το βασίλειό του στους Ρωμαίους.
123	Δημαρχία του Γάιου Γράκχου και θάνατός του.
118	(περ.) Δημιουργία της επαρχίας της Γαλατικής Ναρβωνικής. Ίδρυση της Νάρμπο Μάρτιους.

113	Δημιουργία της Επαρχίας Ασίας.
107	Πρώτη υπατεία του Μάριου.
106	Γέννηση του Κικέρωνα και του Πομπήιου.
105	Νίκη της Ρώμης επί των Κίμβρων. Ο Ιουγούρθας παραδίδεται στους Ρωμαίους.
102-1	Νίκη του Μάριου επί των Κίμβρων και Τευτόνων στην Αιξ-αν-Προβάνς.
100	Δημιουργία της επαρχίας της Κιλικίας. Γέννηση του Καίσαρα.
99	Γέννηση του Λουκρήτιου.
91-90	«Εμφύλιος» πόλεμος μεταξύ της Ρώμης και των Ιταλών συμμάχων της. Η Ρώμη νικά, και απονέμει τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη σε όσους κατοίκους της Ιταλίας το ζητούν.
89	Σφαγή των κατοίκων της Δήλου από τον Μιθριδάτη.
88-85	Ο Μιθριδάτης σφάζει χιλιάδες Ρωμαίους πολίτες στην Ασία. Πρώτος πόλεμος κατά του Μιθριδάτη.
87	Γέννηση του Σαλούστιου (ίσως και του Κάτουλλου).
86	Ο Σύλλας κυριεύει την Αθήνα.
85	Σύναψη ειρήνης με τον Μιθριδάτη.
83-82	Ο Σύλλας επιστρέφει στην Ιταλία. Εμφύλιος πόλεμος.
82	Δικτατορία του Σύλλα. Προγραφές.
80-72	Ο Σερτόριος, υποστηρικτής του Μάριου ελέγχει την Ισπανία.
79	Οικειοθελής παραίτηση του Σύλλα.
74-63	Τρίτος Μιθριδατικός πόλεμος.
74-69	Δημιουργία των επαρχιών Κρήτης και Κυρηναϊκής.
74-62	Δημιουργία των επαρχιών Βιθυνίας και Πόντου.
73-71	Εξέγερση του Σπάρτακου.
71	Ο Λούκουλλος, νικητής του Μιθριδάτη, εγκαταλείπεται από τον στρατό του.
70	Ὑπατεία Πομπήιου και Κράσου. Δίκη του Βέρρες. Γέννηση του Βιργίλιου.
66	Ο Πομπήιος ηγείται του πολέμου κατά του Μιθριδάτη.
65	Γέννηση του Οράτιου.
63-2	Θάνατος του Μιθριδάτη. Τέλος του πολέμου στην Ανατολή. Ο Πομπήιος αναδιοργανώνει την Ανατολή. Τέλος της μοναρχίας των Σελευκιδών (64) και του βασιλείου της Ιουδαίας. Οργάνωση των επαρχιών Βιθυνίας, Κιλικίας, Κρήτης, Συρίας. Ὑπατεία του Κικέρωνα. Συνομωσία του Κατιλίνα. Ο Καίσαρ εκλέγεται *pontifex maximus*. Γέννηση του Οκταβιανού.
62	Ο Πομπήιος επιστρέφει στην Ιταλία και διαλύει τον στρατό του.

61 Θρίαμβος του Πομπήιου, *de orbe terrarum*.

60 Σχηματισμός της «Πρώτης Τριανδρίας» (Πομπήιος, Κράσος, Καίσαρ).

59 Ὑπατεία του Καίσαρα. Γέννηση του Τίτου Λίβιου.

58 Ο Καίσαρ εκστρατεύει στη Γαλατία. Εξορία του Κικέρωνα.

57 Ανάκληση του Κικέρωνα από την εξορία.

55 Ανέγερση του θεάτρου του Πομπήιου.
Έναρξη της κατασκευής της *Basilica Julia*.
Ο Καίσαρ εισβάλλει στη Βρετανία.

53 Στις Κάρρες της Συρίας οι Πάρθοι συντρίβουν τον στρατό του Κράσου. Θάνατος του Κράσου.
Εξέγερση του Βεργκικεντόριξ στη Γαλατία.

52 Ο Πομπήιος μόνος ὑπατος. Δολοφονία του Κλόδιου.

51 Ολόκληρη η Γαλατία γίνεται ρωμαϊκή επαρχία. Ο Κικέρων κυβερνήτης της Κιλικίας.

50 Τέλος του πολέμου στη Γαλατία.

49 Ο Καίσαρ διαβαίνει τον ποταμό Ρουβίκωνα και βαδίζει κατά της Ρώμης. Ο Πομπήιος και οι υποστηρικτές του (δημοκρατικοί) καταφεύγουν στην Ελλάδα. Αρχή του πολέμου μεταξύ Καίσαρα και Πομπήιου.

48 (9 Αυγ.) Νίκη του Καίσαρα στα Φάρσαλα.
Θάνατος του Πομπήιου στην Αίγυπτο.

47 (περ.) Γέννηση του Προπέρτιου.

46 (6 Απριλ.) Νίκη του Καίσαρα στη Θάψο της Αφρικής, κατά των αντικαισαρικών, μεταξύ των οποίων και ο Κάτων ο Νεότερος.

45 Τελική νίκη του Καίσαρα στην Μούνδα της Ισπανίας.

44 (15 Μαρτ.) Δολοφονία του Καίσαρα.
(Ιούλ.) Αγώνες προς τιμή του Καίσαρα. Αρχή των *Φιλιππικών* του Κικέρωνα κατά του Αντώνιου, «διαδόχου» του Καίσαρα.

43 (Νοέμβρ.) Σχηματισμός της «Δεύτερης Τριανδρίας» (Οκταβιανός, Αντώνιος, Λέπιδος). Προγραφές και δολοφονίες των αντιπάλων της Τριανδρίας.
(7 Δεκεμβρ.) Δολοφονία του Κικέρωνα.
Γέννηση του Οβίδιου.
Ίδρυση της Λυών.

42 (23 Οκτωβρ.) Νίκη της Τριανδρίας στους Φιλίππους.

40 Πόλεμος της Περούζια.
(Οκτωβρ.) Συνθήκη του Μπρίντεζι μεταξύ Οκταβιανού και Αντώνιου.
Τέταρτη *Εκλογή* του Βιργίλιου.

39 Συνθήκη ειρήνης του Μισένουμ, ανάμεσα στην Τριανδρία και τον Σέξτο, γιο του Πομπήιου.

38 (17 Ιαν.) Ο Οκταβιανός παντρεύεται τη Λιβία.
Εκδίδονται τα *Βουκολικά* του Βιργίλιου. Ο Οράτιος παρουσιάζεται στον Μαικήνα.

37 Ξαναρχίζουν οι εχθροπραξίες με το Σέξτο Πομπήιο. Ανανέωση των εξουσιών της Τριανδρίας.

36 (Αύγ.) Ήττα του Σέξτου Πομπήιου στη Ναύλοχο.
Στον Παλατίνο λόφο ο Οκταβιανός αφιερώνει ναό στον Απόλλωνα.

35 Ανέγερση της βιβλιοθήκης του Ασίνιου Πολίωνα.
Πρώτο βιβλίο των *Σατιρών* του Οράτιου.

33 Ο Αγρίππας αναλαμβάνει *aedilis* (υπεύθυνος δημοσίων έργων). Αρχή των μεγάλων έργων στη Ρώμη.

32 Οριστική ρήξη μεταξύ Οκταβιανού και Αντώνιου.

31 (2 Σεπτ.) Ναυμαχία στο Άκτιο· νίκη του Οκταβιανού επί του Αντώνιου

30 (1 Αυγ.) Κατάληψη της Αλεξάνδρειας από τον Οκταβιανό.

29 Ο Βιργίλιος διαβάζει τα *Γεωργικά* του στον Οκταβιανό και στον Μαικήνα.
(13 Αυγ.) Τέλεση του θριάμβου του Οκταβιανού στη Ρώμη.
Δεύτερο βιβλίο των *Σατιρών* του Οράτιου.

27 (16 Ιαν.) Ο Οκταβιανός ονομάζεται Αύγουστος.
Νίκη του Μεσάλα επί των Ακουιτανών.

25 Η κόρη του Οκταβιανού Ιουλία παντρεύεται τον Μάρκελο.

24 Ασθένεια του Αυγούστου.

23 Θάνατος του Μάρκελου.
Έκδοση των τριών πρώτων βιβλίων των *Ωδών* του Οράτιου.

22 Η Ιουλία παντρεύεται τον Αγρίππα.

21 Πρώτο βιβλίο των *Επιστολών* του Οράτιου.

20 Γέννηση του Γάιου Καίσαρα
Διακανονισμός με τους Πάρθους. Οι Πάρθοι επιστρέφουν τα λάβαρα του Κράσου.

19 Θάνατος του Βιργίλιου και του Τίβουλλου.

17 Γέννηση του Λούκιου Καίσαρα.
Εορτασμός των Αγώνων της Εκατονταετηρίδας.

16 Εκστρατεία του Τιβέριου και του Δρούσου στις Άλπεις.

13 Εγκαίνια του Βωμού της Ειρήνης. Έκδοση του Τέταρτου Βιβλίου των *Ωδών* του Οράτιου.

12 Θάνατος του Αγρίππα. Γέννηση του Αγρίππα Ποστούμου.

12	Εκστρατεία του Τιβέριου και του Δρούσου στη Γερμανία. Με τον θάνατο του Λέπιδου, *pontifex maximus* γίνεται ο Αύγουστος.
11	Η Ιουλία παντρεύεται τον Τιβέριο.
10	Γέννηση του Κλαύδιου στη Λυών.
9	Θάνατος του Δρούσου στη Γερμανία.
8	Οι Σίκαμβροι εγκαθίστανται στην αριστερή όχθη του Ρήνου. Θάνατος του Οράτιου, του Μεσάλα, και του Μαικήνα.
6	Ο Τιβέριος αποσύρεται στη Ρόδο (μένει εκεί μέχρι το 2 π.Χ.)
4	Γέννηση του Σενέκα.
2	Δημιουργία του αξιώματος του *praefectus praetorio* (διοικητή των πραιτοριανών). Εξορία της Ιουλίας.

Μ.Χ.

2	Θάνατος του Λούκιου Καίσαρα.
4	Θάνατος του Γάιου Καίσαρα. Ο Τιβέριος συμμετέχει εκ νέου στην διακυβέρνηση.
7	Εξορία του Αγρίππα Ποστούμου.
8	Δημιουργία του αξιώματος του *praefectus annonae* (βλ.) Εξορία του Οβίδιου στην Τόμους της σημ. Ρουμανίας.
9	Πανωλεθρία του Βάρωνα στον Τευτοβούργειο Δρυμό. Οι Γερμανοί απωθούν τους Ρωμαίους στο σύνορο του Ρήνου.
12	(31 Αυγ.) Γέννηση του Καλιγούλα.
14	Θάνατος του Αυγούστου. Άνοδος του Τιβέριου στην εξουσία. Θάνατος του Αγρίππα Ποστούμου.
14-16	Εκστρατεία του Γερμανικού στον Ρήνο.
17	Θάνατος του ιστορικού Τίτου Λίβιου. Ο Σεϊανός διοικητής των πραιτοριανών.
18	Θάνατος του Οβίδιου στην εξορία.
19	(Οκτωβρ.) Θάνατος του Γερμανικού.
23	Γέννηση του Πλίνιου του Πρεσβύτερου.
26	Ο Τιβέριος εγκαθίσταται στο Κάπρι.
30	(περ.) Γέννηση του Δίωνα Χρυσόστομου.
31	Καταδίκη και θάνατος του Σεϊανού.
37	(16 Μαρτ.) Θάνατος του Τιβέριου. Άνοδος στην εξουσία του Καλιγούλα.
37	(15 Δεκ.) Γέννηση του Νέρωνα.
39	Γάμος του Κλαύδιου και της Μεσαλίνας.

41 (24 Ιαν.) Δολοφονία του Καλιγούλα. Αυτοκράτορας ανακηρύσσεται ο Κλαύδιος.
Εκτόπιση του Σενέκα στην Κορσική.
43 Εκστρατεία στη Βρετανία.
44 Νίκη του Κλαύδιου επί των Βρετανών.
47 Εορτασμός των Αγώνων της Εκατονταετηρίδας.
48 (Σεπτ.) Θάνατος της Μεσαλίνας.
49 (Ιαν.) Γάμος του Κλαύδιου και της Αγριππίνας. Ο Σενέκας γίνεται δάσκαλος του νεαρού Νέρωνα.
50 Γέννηση του Πλούταρχου.
51 Ο Νέρων υιοθετείται από τον Κλαύδιο.
Εκστρατεία στην Αρμενία.
53 Ο Νέρων παντρεύεται την Οκταβία, κόρη του Κλαύδιου και της Μεσαλίνας.
54 (12 Οκτωβρ.) Θάνατος του Κλαύδιου.
Άνοδος στην εξουσία του Νέρωνα.
Έκδοση της *Αποκολοκύνθωσης* του Σενέκα.
55 Θάνατος του Βρεταννικού.
(περ.) Γέννηση του Τάκιτου.
59 (Μάρτ.) Θάνατος της Αγριππίνας.
61 (ή 62) Γέννηση του Πλίνιου του Νεότερου.
62 Ο Νέρων ξεφεύγει από την επιρροή του Σενέκα.
63 Δεύτερη εκστρατεία στην Αρμενία.
64 (Ιούλ.) Πυρκαγιά της Ρώμης. Ανέγερση του Χρυσού Οίκου.
Διωγμοί Χριστιανών. Θάνατος του αποστ. Πέτρου (;).
65 Συνωμοσία του Πείσωνα. Αυτοκτονία του Σενέκα.
66 Αρχή της εξέγερσης στην Ιουδαία.
67 Μαρτύριο του αποστ. Παύλου.
68 (Μάρτ.) Ανταρσία του Βίντεξ στη Γαλατία.
Ανταρσία του Γάλβα στην Ισπανία.
(7 Ιουν.) Θάνατος του Νέρωνα. Ο Γάλβας αυτοκράτορας.
69 Η Χρονιά των Τεσσάρων Αυτοκρατόρων.
(15 Ιαν.) Θάνατος του Γάλβα.
(14 Απριλ.) Μάχη στο Βεδριάκουμ. Ήττα και αυτοκτονία του Όθωνα.
(1 Ιουλ.) Ο Βεσπασιανός ανακηρύσσεται αυτοκράτορας στην Αλεξάνδρεια.
(Οκτωβρ.) Ο στρατός του Βιτέλλιου ηττάται στην Κρεμόνα. Ο ίδιος βρίσκει μαρτυρικό θάνατο στη Ρώμη.
69 (21 Δεκεμβρ.) Η Ρώμη καταλαμβάνεται από τον στρατό του Βε-

σπασιανού που ανακηρύσσεται αυτοκράτορας.
70 (Αύγ.-Σεπτ.) Ο Τίτος κυριεύει την Ιερουσαλήμ.
76 Γέννηση του Αδριανού στην Ιτάλικα της Ισπανίας.
79 (24 Ιουν.) Θάνατος του Βεσπασιανού. Άνοδος στην εξουσία του Τίτου.
(24 Αυγ.) Έκρηξη του Βεζούβιου και καταστροφή της Πομπηίας και του Ερκουλάνεουμ. Θάνατος στην Πομπηία του Πλίνιου του Πρεσβύτερου.
Κατασκευή του Κολοσσαίου.
81 (13 Σεπτ.) Θάνατος του Τίτου. Άνοδος στην εξουσία του Δομιτιανού.
Ολοκλήρωση του Κολοσσαίου.
86 Γέννηση του Αντωνίνου Ευσεβούς.
88 Εορτασμός των Αγώνων της Εκατονταετηρίδας.
96 Δολοφονία του Δομιτιανού. Άνοδος στην εξουσία του Νέρβα.
97 (28 Οκτωβρ.) Υιοθεσία του Τραϊανού από τον Νέρβα.
98 (27 Ιαν.) Θάνατος του Νέρβα. Ο Τραϊανός αυτοκράτορας.
Ο Τάκιτος δημοσιεύει τη *Ζωή του Αγκρίκολα* και τη *Γερμανία*.
100 Πανηγυρικός του Τραϊανού από τον Πλίνιο τον Νεότερο.
Γέννηση του Φρόντωνα.
101 Πρώτος Δακικός Πόλεμος.
102 *Διάλογος των ρητόρων*, του Τάκιτου.
(26 Δεκεμβρ.) Θρίαμβος του Τραϊανού.
104 Ο Τάκιτος αρχίζει τη συγγραφή των *Ιστοριών*.
105 Δεύτερος Δακικός Πόλεμος. Ο Τραϊανός κυριεύει την Δακία (σημερινή Ρουμανία).
Με εντολή του Τραϊανού καταλαμβάνεται η Ναβατανία (σημερινή ΒΔ Αραβία).
107 Προσάρτηση της Δακίας.
112 Ο Τάκιτος αρχίζει τη συγγραφή των *Χρονικών*.
113 Πόλεμος κατά των Πάρθων.
114 Νίκες στην Ανατολή, προσάρτηση Αρμενίας και Μεσοποταμίας.
(περ.) Θάνατος του Πλίνιου του Νεότερου.
115-7 Ιουδαϊκή εξέγερση.
116 Ο Τραϊανός στη Βαβυλώνα.
117 (10 Αυγ.) Θάνατος του Τραϊανού. Ο Αδριανός στην εξουσία.
117 Τέλος της συγγραφής των *Χρονικών* του Τάκιτου.
Θάνατος του Δίωνα του Χρυσόστομου.
121 Γέννηση του Μάρκου Αυρήλιου.
122 Κατασκευή του Τείχους του Αδριανού στη Βρετανία.

124	(περ.) Γέννηση του Απουλήιου.
125	(περ.) Θάνατος του Πλούταρχου. Γέννηση του Λουκιανού.
130	(15 Δεκ.) Γέννηση του Λούκιου Βέρου.
131	Ο Αδριανός ιδρύει το *Πανελλήνιον*, με έδρα την Αθήνα, ως κοινοπολιτεία των Ελληνικών πόλεων.
136	Υιοθεσία του Λ. Σεϊόνιου Κόμμοδου από τον Αδριανό.
137	(31 Δεκ.) Θάνατος του Λ. Σεϊόνιου Κόμμοδου.
138	(25 Ιαν.) Υιοθεσία από τον Αδριανό του Αντωνίνου Ευσεβούς (Αυρήλιου Φούλβιου Βοϊόνιου Άρριου). (10 Ιουλ.) Θάνατος του Αδριανού. Ο Αντωνίνος στην εξουσία.
143	Υπατεία του Φρόντωνα. (21 Απριλ.) *Ρώμης Εγκώμιον* από τον Αίλιο Αριστείδη.
146	Γέννηση του Σεπτίμου Σεβήρου.
148	900ή επέτειος ίδρυσης της Ρώμης.
153	(περ.) Γέννηση του ιστορικού Δίωνα Κάσσιου.
161	(7 Μαρτ.) Θάνατος Αντωνίνου του Ευσεβούς. Ο Μάρκος Αυρήλιος ανακηρύσσεται Αύγουστος. (31 Αυγ.) Γέννηση του Κόμμοδου.
165-9	Επιδημία πανώλης στην Αυτοκρατορία.
166	(12 Οκτωβρ.) Νίκη του Μάρκου Αυρήλιου επί των Πάρθων.
167	Εισβολή Μαρκομάνων και Κουάδων στην Ιταλία. Διωγμοί Χριστιανών στη Ρώμη.
169	Θάνατος του συναυτοκράτορα Λούκιου Βέρου.
170	(περ.) Γέννηση του Φιλόστρατου.
174-80	Ο Μάρκος Αυρήλιος γράφει τους *Στοχασμούς* (Τα "Εις εαυτόν").
175	Ανταρσία του Αβίδιου Κάσιου.
177	Διωγμοί Χριστιανών στη Λυών.
180	(17 Μαρτ.) Θάνατος του Μάρκου Αυρήλιου. Ο Κόμμοδος στην εξουσία.
185	Θάνατος του Λουκιανού.
192	Δολοφονία του Κόμμοδου. Ο Περτίναξ αυτοκράτορας.
193	(18 Μαΐου) Δολοφονία του Περτίνακος.
193	(1 Ιουν.) Ο Σεπτίμιος Σεβήρος στην εξουσία.
195-198	Εκστρατεία κατά των Πάρθων.
197	(Φεβρ.) Ήττα του Αλμπίνου κοντά στη Λυών.
204	Εορτασμός των Αγώνων της Εκατονταετηρίδας.
211	(9 Φεβρ.) Θάνατος του Σεπτίμιου Σεβήρου. Οι Καρακάλας και Γέτας συναυτοκράτορες.
212	(Φεβρ.) Ο Καρακάλας σκοτώνει τον Γέτα και μένει μόνος στην εξουσία.

212 Όλοι οι (ελεύθεροι) κάτοικοι της ρωμαϊκής επικράτειας αποκτούν τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη.

217 Θάνατος του Καρακάλα και της Ιουλίας Δόμνας. Ο Μακρίνος στην εξουσία.

218 Θάνατος του Μακρίνου. Ο Ηλιογάβαλος αυτοκράτορας.

222 Θάνατος του Ηλιογάβαλου. Ο Αλέξανδρος Σεβήρος στην εξουσία.

227 Δυναστεία των Σασσανιδών στην Περσία.

229 Θάνατος του Δίωνα Κάσσιου.

231 Επίθεση των Περσών στη Μεσοποταμία και την Καππαδοκία.

234 Ο Αλέξανδρος Σεβήρος στο Μάινς.

235 Ο Αλέξανδρος Σεβήρος και η μητέρα του Ιουλία Μαμαία δολοφονούνται. Ο Μαξιμίνος Θραξ στην εξουσία.

238 (Μάρτ.) Οι Γορδιανοί (πατέρας και γιος) αυτοκράτορες, ταυτόχρονα με τους Μπαλμπίνο και Πουπιανό.
(Ιούν.) Δολοφονία του Μαξιμίνου Θρακός.
(Ιούν.-Ιούλ.) Ο Γορδιανός Γ΄ αυτοκράτορας.

244 Ο Γορδιανός Γ΄ δολοφονείται. Ο Φίλιππος Άραβας αυτοκράτορας.

245 (περ.) Θάνατος του Φιλόστρατου. Θάνατος του Ηρωδιανού. Γέννηση του Διοκλητιανού.

249 Θάνατος του Φιλίππου Άραβα. Ο Δέκιος αυτοκράτορας.

250 Επιδημία πανώλης. Διωγμοί κατά Χριστιανών.

251 Θάνατος του Δέκιου σε μάχη με τους Γότθους. Ο Τριβωνιανός Γάλλος αυτοκράτορας.

253 Ο Αιμιλιανός ανακηρύσσεται αυτοκράτορας και κατόπιν σφαγιάζεται στο Σπολέτο.

253 (Σεπτ.) Οι Βαλεριανός και Γαλλιηνός αυτοκράτορες.

256 Ο Σαπώρ κυριεύει την Αντιόχεια.

257 Διάταγμα κατά των Χριστιανών.

260 Ο Βαλεριανός αιχμαλωτίζεται από τους Πέρσες. Ο Γαλλιηνός μόνος στην εξουσία.
Διάταγμα ανοχής προς τους Χριστιανούς.
Ο Ποστούμος ανακηρύσσει την Αυτοκρατορία των Γαλατιών.

263 Οι Γότθοι λεηλατούν την Έφεσο.

267 Οι Έρουλοι κυριεύουν την Αθήνα.

268 Ο Γαλλιηνός δολοφονείται έξω από το Μιλάνο. Ο Κλαύδιος Γοτθικός αυτοκράτορας.

269 Ο Ποστούμος δολοφονείται.

270 Ο Κλαύδιος Γοτθικός πεθαίνει από πανώλη.

270 Ο Αυρηλιανός ανακηρύσσεται αυτοκράτορας από τη στρατιά του Δούναβη.

271 Νίκες επί Αλαμανών και Ιουθούγγων στην Παβία.

272 Τέλος του βασιλείου της Ζηνοβίας στην Παλμύρα και στην Αίγυπτο.

273 Τέλος της Γαλατικής Αυτοκρατορίας.

274 Θρίαμβος του Αυρηλιανού.

275 Δολοφονία του Αυρηλιανού. Η Σύγκλητος ορίζει τον Τάκιτο ως διάδοχό του.

276 Ο Τάκιτος δολοφονείται από τους στρατιώτες. Οι Φλωριανός και Πρόβος διεκδικητές της εξουσίας. Ο πρώτος δολοφονείται από το στρατό του. Ο Πρόβος μένει μόνος στην εξουσία.

282 Ο Πρόβος δολοφονείται.
(Οκτώβρ.) Ο Κάρος αυτοκράτορας.

283 Ένας από τους γιους του Πρόβου, ο Νουμεριανός, τον διαδέχεται.

285 Ο Διοκλητιανός αυτοκράτορας.

287 Ο Διοκλητιανός αναγορεύει συν-αυτοκράτορα τον Μαξιμιανό. Σύναψη ειρήνης με τους Πέρσες.

293 Οι δύο συν-αυτοκράτορες αναγορεύουν δύο Καίσαρες, τον Γαλέριο και τον Κωνστάντιο Α΄ (Χλωρό).

298 Ειρήνη της Νίσιβης με τους Πέρσες.

301 Διάταγμα του Διοκλητιανού για τον έλεγχο των τιμών αγαθών και υπηρεσιών.

303 (23 Φεβρ.) Διάταγμα και διωγμοί κατά των Χριστιανών.
(20 Οκτωβρ.) *Vicennalia* του Διοκλητιανού.

305 (1 Μαΐου) Οικειοθελής παραίτηση του Μαξιμιανού και του Διοκλητιανού. Ο Γαλέριος αυτοκράτορας της Ανατολής.

306 (26 Ιουλ.) Ο Κωνσταντίνος ανακηρύσσεται αυτοκράτορας από τον στρατό.
(28 Οκτωβρ.) Εξέγερση του Μαξέντιου στη Ρώμη.

310 Γέννηση του Αυσόνιου, του πρώτου «Γάλλου» της παγκόσμιας λογοτεχνίας.

311 (Απρίλ.) Ο Γαλέριος εκδίδει διάταγμα ανοχής προς τους Χριστιανούς.

312 (28 Οκτωβρίου) Νίκη του Κωνσταντίνου στη Μουλβία Γέφυρα.

313 Διάταγμα (Μεδιολάνου) περί ανεξιθρησκείας και ανοχής προς τους Χριστιανούς σε όλη την επικράτεια.

325 (20 Μαΐου) Σύνοδος της Νίκαιας.

330 Το Βυζάντιο εγκαινιάζεται ως δεύτερη πρωτεύουσα.

332	Ειρήνη με τους Γότθους.
	(περ.) Γέννηση του Αμμιανού Μαρκελίνου.
337	(22 Μαΐου) Θάνατος του Κωνσταντίνου.
340	Ο γιος του Κωνσταντίνος Β΄ ηττάται από τον αδελφό του Κωνστάντιο Β΄, και σκοτώνεται στην Ακυληία.
348	Γέννηση του Αγίου Ιερώνυμου.
353	Νίκη του Κωνστάντιου Β΄ επί του σφετεριστή Μαγνέντιου.
354	Γέννηση του Αγίου Αυγουστίνου.
355	Ο Ιουλιανός αναλαμβάνει την άμυνα της Γαλατίας.
360	Ο Ιουλιανός ανακηρύσσεται Αύγουστος από τους στρατιώτες του.
361	(3 Νοεμβρ.) Θάνατος του Κωνστάντιου Β΄ από αρρώστια.
363	Εκστρατεία του Ιουλιανού κατά των Περσών.
	(26 Ιουν.) Θάνατος του Ιουλιανού. Ο Ιοβιανός αυτοκράτορας.
364	(Φεβρ.) Θάνατος του Ιοβιανού. Ο Βαλεντινιανός γίνεται αυτοκράτορας και μοιράζεται την εξουσία με τον αδελφό του Ουάλη.
375	(Νοέμβρ.) Θάνατος του Βαλεντινιανού.
378	(9 Αυγ.)Ήττα και θάνατος του Ουάλη από τους Γότθους, στην Αδριανούπολη.
379	Ο Θεοδόσιος ανακηρύσσεται Αύγουστος.
380	Οι Βησιγότθοι εγκαθίστανται στη δεξιά όχθη του Δούναβη, στη Θράκη.
383	Ο Αρκάδιος ανακηρύσσεται Αύγουστος.
392	(15 Μαΐου) Στη Ρώμη ανακηρύσσεται αυτοκράτορας ο Ευγένιος.
394	(5 Σεπτ.) Νίκη του Θεοδόσιου επί του Αρβογάστη και του Ευγένιου. Ο Ονώριος αυτοκράτορας της Δύσης.
395	(17 Ιαν.) Θάνατος του Θεοδόσιου.
405	Κατάργηση των μονομαχιών.
407	(1 Ιαν.) Τα γερμανικά φύλα διαβαίνουν τον Ρήνο και ερημώνουν την Γαλατία.
408	(1 Μαΐου) Θάνατος του Αρκάδιου.
	(22 Αυγούστου) Στη Ραβέννα ο Ονώριος θανατώνει τον στρατηγό του Στιλίχωνα.
410	Άλωση της Ρώμης από τον Αλάριχο.
439	Οι Βάνδαλοι κατακτούν την Καρχηδόνα και την ρωμαϊκή Αφρική.
453	Οι Βάνδαλοι λεηλατούν τη Ρώμη
476	Τέλος της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Αγώνες εκατονταετηρίδος (*ludi saeculares*): Εορταστικές εκδηλώσεις που έπρεπε να τελούνται κάθε εκατόν δέκα χρόνια, όπως όριζαν οι σιβυλλικοί χρησμοί, για την αποτροπή εθνικών κινδύνων ή συμφορών, επιδημιών κλπ. Γιορτάστηκαν το 17 π.Χ. (επί Αύγουστου), το 47 μ.Χ. (επί Κλαύδιου), το 87 μ.Χ. (επί Δομιτιανού), και το 204 (επί Σεβήρου).

Ανθύπατος (*proconsul* =αντί του υπάτου): Ύπατος* του οποίου το *imperium*, μετά τη λήξη της ετήσιας θητείας του, παρατεινόταν για ένα ακόμη έτος, προκειμένου αυτός να αναλάβει τη διακυβέρνηση μιας επαρχίας.

Αποθέωση: Επίσημη αποδοχή από τη Σύγκλητο της θεοποίησης ενός αποθανόντος αυτοκράτορα. Είχε ως αποτέλεσμα, σε κάθε περίπτωση, την οργάνωση μιας λατρείας με ειδικούς ιερείς, και την ανέγερση ναού αφιερωμένου στον νέο θεό.

Αυγούστεια Ιστορία: Μια συλλογή από βιογραφίες αυτοκρατόρων, από τον Αδριανό μέχρι το 284 μ.Χ. (αμφίβολης γνησιότητας και αγνώστου συγγραφέα ή συγγραφέων).

Αχαϊκή Συμπολιτεία: Ομοσπονδία που ιδρύθηκε το 280 π.Χ., και περιλάμβανε τις πόλεις της Πελοποννήσου που αποσπάστηκαν από την μακεδονική κυριαρχία. Πρωτεύουσα ήταν η Κόρινθος. Βρισκόταν σε αντιπαλότητα με την Σπάρτη, που είχε την εύνοια της Ρώμης, και συμμάχησε (το 224 π.Χ.) με τους Μακεδόνες. Το 198 π.Χ. η Ομοσπονδία προσχώρησε στη Ρώμη, όμως δεν έπαψε να συγκρούεται με την Σπάρτη. Η Ρώμη επενέβη στη διαμάχη και η Συμπολιτεία επαναστάτησε ενάντιά της. Ο Μόμμιος νίκησε την Συμπολιτεία σε κρίσιμη μάχη, το 146 π.Χ. Η Κόρινθος κυριεύτηκε και λεηλατήθηκε.

Auctoritas: Αυθεντία, εξουσία, ηθικό κύρος. Το γεγονός ότι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων διέθετε τα απαραίτητα μέσα για τη διασφάλιση της επιτυχίας ενός εγχειρήματος ή ενός νομοσχεδίου. Έτσι, η Σύγκλητος εγγυόταν ότι ο τάδε νόμος που παρουσίαζε στον λαό θα ήταν «καλός».

Comitia curiata: Το αρχαιότερο συμβούλιο (*comitium-a* = συνέλευση – και τόπος συνέλευσης), αποτελούμενο από τα μέλη των *curiae**. Εκπροσωπούσε τον λαό (*populus*), ως πηγή εξουσίας ισότιμη με τη Σύγκλητο. Μέσω των *comitia* απονεμόταν το *imperium*, πρώτα στους βασιλείς και κατοπινά, επί

Δημοκρατίας, στους *υπάτους** και τους *πραίτορες**. Τα *comitia* είχαν επίσης λόγο σε υποθέσεις υιοθεσίας. Η φύση τους ήταν κατ' ουσίαν θρησκευτική.

Congiarium: Διανομή στον λαό (κρασιού, λαδιού, σιταριού κλπ., και –κατ' επέκταση– χρημάτων). Τα χρηματικά δώρα σε στρατιώτες ονομάζονταν *donativum*.

Contiones: Παλλαϊκές συνελεύσεις.

Curiae: Στην αρχαϊκή Ρώμη ήταν οι τριάντα φατρίες στις οποίες διαιρούνταν ο λαός. Κάθε *curia*, δηλαδή, αποτελούσε το ένα δέκατο της κάθε μιας από τις τρεις αρχαιότατες ρωμαϊκές φυλές. Κατ' επέκταση σήμαινε τον τόπο όπου συγκεντρώνονταν οι *curiae*. Τέλος, στην κλασική περίοδο και στα χρόνια της Αυτοκρατορίας, *Curia* λεγόταν το κτίριο όπου συνεδρίαζε η Σύγκλητος.

Cursus honorum: «Ιεραρχία». Σειρά αξιωμάτων που όφειλε να ασκήσει ένας Ρωμαίος προτού γίνει ύπατος: ταμίας, δήμαρχος (πατρικίων ή πληβείων), πραίτορας, ύπατος. Ένα χρονικό διάστημα δύο ετών έπρεπε να παρεμβάλλεται ανάμεσα σε κάθε ανάληψη αυτών των διαδοχικών αξιωμάτων. Αυτό είχε ως συνέπεια, στην περίοδο της Δημοκρατίας να μην μπορεί να γίνει κάποιος ύπατος πριν από τα σαράντα ένα του χρόνια. Επί Ηγεμονίας έπρεπε να προηγηθεί η στρατιωτική θητεία και η ανάληψη κάποιων χαμηλότερων αξιωμάτων· η θέση του ταμία παραχωρείτο στην ηλικία των είκοσι πέντε χρόνων, η πραιτορία δύο χρόνια αργότερα, και η υπατεία στα τριάντα τρία χρόνια. Η ιδιότητα του τιμητή (*κήνσορα*) δεν περιλαμβανόταν στην ιεραρχία.

Δήμαρχος (*Tribunus -plebis*): Οι Δήμαρχοι (ήταν δέκα και εκλέγονταν κάθε χρόνο) εκπροσωπούσαν τα λαϊκά στρώματα. Ο ρόλος τους ήταν να προστατεύουν τις ζωές και περιουσίες των πληβείων. Οι ίδιοι προστατεύονταν από την *ιερή ασυλία* (βλ.), και είχαν δικαίωμα να ασκούν *veto* (= «απαγορεύω») ενάντια σε οποιαδήποτε πράξη οποιουδήποτε αξιωματούχου, να ακυρώνουν οποιαδήποτε απόφαση της Συγκλήτου, κλπ. Επί Ηγεμονίας, την δημαρχική εξουσία περιβλήθηκε ο αυτοκράτορας, και οι αληθινοί Δήμαρχοι έχασαν κάθε σπουδαιότητα.

Διόνυσος: Ονομάζεται επίσης Βάκχος (*Bacchus* στην Ιταλία). Ταυτίζεται με τον Liber Pater των Ιταλών. Ελληνική θεότητα της βλάστησης και κυρίως της άμπελου και του κρασιού. Προστάτευε επίσης τη γονιμότητα ζώων και ανθρώπων. Συνοδευόταν από Σάτυρους και Βάκχες (ή Μαινάδες). Στη λατρεία του οφείλεται η γέννηση της τραγωδίας. Ένας αρκετά μεταγενέ-

στερος μύθος τον παρουσίαζε σαν θριαμβευτή που ήρθε από την Ινδία, όπου ανατράφηκε από τις Νύμφες στο όρος Νύσα. Η παρουσία του στην Ελλάδα χρονολογείται από πολύ παλιά.

Δονατισμός: Σχίσμα της χριστιανικής Εκκλησίας της Αφρικής, που δημιούργησε ο επίσκοπος της Καρχηδόνας Δονάτος (312 μ.Χ). Το θέμα ήταν αν θα έπρεπε να αποκλειστούν από την Εκκλησία εκείνοι που πρόδωσαν τη χριστιανική πίστη παραδίδοντας τα ιερά βιβλία, στη διάρκεια των διωγμών του Διοκλητιανού. Ο Δονάτος και οι οπαδοί του αρνούνταν να τους δεχτούν στην Εκκλησία. Ο Δονατισμός καταδικάστηκε επανειλημμένα, από μια Σύνοδο, από ένα εκκλησιαστικό συμβούλιο της Γαλατίας, και τέλος από τον Κωνσταντίνο, αλλά άντεξε μέχρι την κατάλυση της ρωμαϊκής Αφρικής από τους Βανδάλους (429 μ.Χ.).

Επαρχία: Η λέξη (*provincia*) σήμαινε αρχικά την αποστολή ή το καθήκον με το οποίο ήταν επιφορτισμένος κάποιος αξιωματούχος· στη συνέχεια, έτσι ονομαζόταν *ο τόπος* όπου ασκούσε τα καθήκοντά του. Επί Δημοκρατίας ο νικητής στρατηγός είχε ως «επαρχία» την περιοχή που είχε κατακτήσει. Με τη βοήθεια μιας συγκλητικής επιτροπής υπό τον έλεγχό του, αναλάμβανε να καθιερώσει τον *lex provinciae*, το νομικό καθεστώς της «επαρχίας» του.

Έπαρχος (*pro-praetor*): Πραίτορας με παράταση της θητείας του, υπεύθυνος για τη διακυβέρνηση μιας επαρχίας.

Επικούρειοι: Οπαδοί του φιλόσοφου Επίκουρου (341-270 π.Χ.). Ο Ε. γεννήθηκε στη Σάμο από Αθηναίους γονείς και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τη σχολή του. Η θεωρία του είναι υλιστική, βασισμένη στη ατομική φυσική. Τον ενδιαφέρει πάνω απ' όλα η ηθική φιλοσοφία, και η εξασφάλιση της ευτυχίας των ανθρώπων. Ως υπέρτατο Αγαθό ορίζει την καταστασιακή ηδονή, δηλαδή την ηρεμίας της ψυχής (αταραξία). Θεωρεί ότι η ανθρώπινη ψυχή είναι εξ ολοκλήρου υλική και δεν έχει δυνατότητα επιβίωσης μετά θάνατον· κάθε λόγος περί μεταθανάτιας ζωής είναι παραμύθι μάταιης ελπίδας. Πιστεύει ότι υπάρχουν θεοί, αλλά ότι δεν καταγίνονται με τη διακυβέρνηση του σύμπαντος και δεν αναμιγνύονται στις ανθρώπινες υποθέσεις.

Forum (Αγορά): Ορθογώνια πλατεία στο κέντρο κάθε μεγάλης ρωμαϊκής πόλης, περιτριγυρισμένη από τα κύρια δημόσια κτίρια. Τα *fora* ήταν οι εστίες της πολιτικής, κοινωνικής και εμπορικής ζωής των πόλεων.

Gens: Γενιά. Κοινωνική ομάδα η οποία, στην αρχαϊκή Ρώμη, θεωρείτο ότι είχε κοινούς προγόνους. Στη συνέχεια η *gens* διαιρέθηκε σε *familiae* που

είχαν ένα χαρακτηριστικό κληρονομικό *cognomen* (επώνυμο). Για παράδειγμα, οι Κορνήλιοι: δίπλα στους Cornelii Scipiones υπήρχαν οι Cornelii Cethegi, οι Cornelii Lentuli, κλπ. Ανάμεσα σε αυτά τα διάφορα παρακλάδια υπήρχε μια μυστική ένωση, η αίσθηση μιας βαθειάς συγγένειας.

Humanitas: Έννοια που δηλώνει την αναγνώριση των πνευματικών ιδιαιτεροτήτων του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, τον σεβασμό του. (Ο όρος προέρχεται από τη λέξη *homo* =άνθρωπος· σημερινή του απόδοση είναι ο *ανθρωπισμός*). Ως έννοια προϋπήρχε, πριν ακόμη δεχτεί η Ρώμη την επίδραση των φιλοσόφων, και εμπεριεχόταν στις πιο αρχαϊκές μορφές Δικαίου, ιδιαίτερα στο *ius gentium* που αναγνώριζε δικαιώματα στους μη πολίτες.

Ιερή ασυλία: Επί Δημοκρατίας, κάθε Δήμαρχος (*tribunus plebis*) ήταν πρόσωπο «απαραβίαστο» (*sacro-sanctus*). Οποιοσδήποτε βιαιοπραγούσε ενάντια σε Δήμαρχο μπορούσε να εκτελεστεί χωρίς δίκη.

Ides («Ειδοί»): Ρωμαϊκή διαίρεση του μήνα. Η πρώτη μέρα του μήνα ονομαζόταν «Καλένδες». Στη συνέχεια έρχονταν οι «Νόνες», που ήταν η 7η Μαρτίου, Μαΐου, Ιουλίου, Οκτωβρίου, και η 5η όλων των υπόλοιπων μηνών. Οι *ides* είναι η 15η των μηνών Μαρτίου, Μαΐου, Ιουλίου, Οκτωβρίου, και η 13η των υπόλοιπων μηνών. Οι ημερομηνίες ορίζονταν με τον αριθμό ημερών που απέμεναν μέχρι κάποιο από αυτά τα ημερολογιακά σημεία αναφοράς – π.χ., η 5η πριν από τις καλένδες, η 3η πριν από τις νόνες, κλπ.

Imperium (βλ. Εισαγωγή, σελ. 12 κ.ε.)

Intercessio: Δικαίωμα των Δημάρχων να προβάλουν βέτο στην απόφαση οποιουδήποτε αξιωματούχου, ακόμα και σε ένα *senatus-consultum**. Με το *intercessio* ο Δήμαρχος *παρενέβαινε* ανάμεσα στον αξιωματούχο και τους πολίτες που αφορούσε η απόφαση. Σκοπός ήταν να προφυλαχθούν οι πολίτες από αυθαιρεσίες.

Ίσις: Αιγυπτιακή θεότητα, σύζυγος του Όσιρη. Όταν ο Όσιρις θανατώθηκε από τον Τυφώνα, τον θεό του ερέβους, και το σώμα του διαμελίστηκε, η Ίσις μάζεψε τα κομμάτια και του ξανάδωσε τη ζωή. Η Ίσις αντιπροσώπευε τη γυναικεία παραγωγική δύναμη της φύσης (ο Ηρόδοτος την ταύτιζε με την Δήμητρα)· ήταν επίσης θεότητα της θάλασσας. Λατρευόταν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, ιδιαίτερα στην Καμπανία, από την οποία διείσδυσε στην ιταλική χερσόνησο. Υπήρχε ένας ναός της στο Πεδίο του Άρεως. Οι ιερείς της λατρείας της Ίσιδος ακολουθούσαν πολύ συγκεκριμένους κανόνες (λινά φορέματα δίχως κανένα υλικό ζωικής προελεύσεως, ειδική διατροφή, κλπ.) και καθημερινά πραγματοποιούσαν τελετές. Η λατρεία της Ίσιδος

φαίνεται πως ασκούσε μεγάλη επιρροή στις γυναίκες.

Ius fetiale: Δύο ιερείς, επιλεγμένοι ισοβίως, συνιστούσαν ένα collegium το οποίο εκπροσωπούσε τον λαό στις σχέσεις και διαπραγματεύσεις με ξένους λαούς. Ήταν επιφορτισμένοι με τα τυπικά μιας σύναψης συνθήκης ή της κήρυξης πολέμου. Ο «επικεφαλής» των *fetiales* ονομαζόταν *Pater patratus*.Το σύνολο των κανόνων που καθόριζαν τις δραστηριότητές τους αποτελούσε το *ius fetiale*.

Κήνσωρ (*censor*): Τιμητής. Κριτής του ήθους και του βίου των πολιτών. Οι Κήνσορες ήταν δύο, και εκλέγονταν κάθε πενταετία. Ασκούσαν γενική εποπτεία στη συμπεριφορά όλων. Μεταξύ των καθηκόντων τους ήταν η απομάκρυνση διεφθαρμένων συγκλητικών και η αντικατάστασή τους με άλλους. Επίσης η σύναψη συμβάσεων για δημόσια έργα και η ανάθεση της είσπραξης φόρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Κικερωνισμός: Αυτή την ονομασία έδωσε ο Άγιος Ιερώνυμος στην παγανιστική κουλτούρα –την οποία εκπροσωπεί το έργο του Κικέρωνα–, όπου η έγνοια για τη λογοτεχνική μορφή κυριαρχεί στο περιεχόμενο της σκέψης.

Κύρητες (*quirites*): Ονομασία που δόθηκε στους ιδιώτες Ρωμαίους πολίτες, σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς (*milites*). Σύμφωνα με την παράδοση, έτσι ονομάζονταν αρχικά οι Σαββίνοι, που είχαν έρθει από την πόλη της Κύρης κι εγκαταστάθηκαν στη Ρώμη επί βασιλείας Νουμά.

Lararium: οικιακός ναός. Μικρός ναός που βρισκόταν σε κάθε σπίτι και στον οποίο τοποθετούνταν αγαλματίδια των θεοτήτων που το προστάτευαν. Αυτές οι θεότητες ήταν αρχικά οι Λάρητες (*Lares*: παλιά ετρουσκική λέξη που σήμαινε «Κύριοι»), και στη συνέχεια όλες εκείνες που λάτρευαν οι κάτοικοι του σπιτιού. Ο ναΐσκος ήταν τοποθετημένος συνήθως στο *tablinum* (δωμάτιο που βρισκόταν στο βάθος του αίθριου) αλλά συχνά και μέσα στην κουζίνα.

Legatus: («Λεγάτος»). Πρεσβευτής, ύπαρχος, υποστράτηγος· διοικητής καισαρικής επαρχίας.

Λεγεώνα: Αρχικά η λέξη σήμαινε ένα σώμα στρατού αποτελούμενο αποκλειστικά από πολίτες. Επί Δημοκρατίας περιλάμβανε 4.200 άνδρες. Από τον Μάριο και μετέπειτα (περί το 100 π.Χ.) ο αριθμός αυξήθηκε στους 6.000 άνδρες. Η λεγεώνα διαιρείται σε λόχους εκατό ανδρών (*centuriae*) ομαδοποιημένες –ανά δύο– σε σπείρες. Περιλάμβανε τρεις σειρές οπλιτών: εμπρός παρατάσσονταν οι *hastati* (οι νεώτερης ηλικίας λογχοφόροι), κατόπιν οι *principes*, και τέλος οι *triarii* (οι πιο ηλικιωμένοι).Υπήρχαν επίσης οι

velites, με ελαφρύ οπλισμό που μάχονταν ακροβολισμένοι εκτός σχηματισμού, κι ένα σώμα ιππικού 600 ανδρών.

Libertas: Ονομασία που χρησιμοποιόταν, στα χρόνια της Ηγεμονίας, για να περιγράψει τη Δημοκρατία.

Limes (γεν. *limitis* -αρσεν.): Κυριολεκτικά σήμαινε το μονοπάτι ή το αυλάκι που χώριζε δύο χωράφια. Αργότερα πήρε τη σημασία της αμυντικής γραμμής κατά μήκος ενός συνόρου, που αποτελείτο από έναν λιθόστρωτο δρόμο που συνέδεε δύο στρατόπεδα ή φρούρια και ήταν η βάση της ενεργητικής άμυνας. Υπήρχε ένας *limes* κατά μήκος του Ρήνου, ένας άλλος στη Συρία, ένας τρίτος στην Αφρική, κλπ.

Municipia: Πόλεις που προϋπήρχαν της ρωμαϊκής κατάκτησης και που διατήρησαν τους παραδοσιακούς θεσμούς είτε υιοθέτησαν τον ρωμαϊκό τρόπο διοίκησης. Στην ουσία ονομάζονταν έτσι οι λεγόμενες «ισοπολίτιδες» πόλεις των οποίων οι πολίτες απολάμβαναν μόνο τα ιδιωτικά δικαιώματα των Ρωμαίων πολιτών και όχι τα δημόσια. Οι πόλεις αυτές διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους ως προς τα εσωτερικά τους ζητήματα και είχαν δικούς τους αξιωματούχους, όμως οι εξωτερικές τους σχέσεις ρυθμίζονταν από ανώτερες ρωμαϊκές αρχές. Αρχικά, μόνον οι αξιωματούχοι και πρόκριτοι αυτών των πόλεων αποκτούσαν τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη.

Οίκος των Εστιάδων Παρθένων: Κτίριο με περιστύλιο που βρισκόταν στο χώρο της Αγοράς, κοντά στον ναό της θεάς Εστίας (*Vesta*), όπου φυλασσόταν το άσβεστο πυρ. Στέγαζε το Κολλέγιο των Παρθένων (οι οποίες ήταν 7, στα χρόνια της Αυτοκρατορίας). Επεκτάθηκε πολύ στη διάρκεια των αιώνων. Η σημερινή του έκταση είναι εκείνη της εποχής του Σεπτίμιου Σεβήρου.

Ordo senatorius: Τάξη των πολιτών που διέθεταν τις απαραίτητες οικονομικές προϋποθέσεις για να γίνουν συγκλητικοί, χωρίς όμως να αποκτούν απαραιτήτως αυτό το αξίωμα.

Otium: Το να ζει κανείς απαλλαγμένος από κάθε είδους πίεση και κάθε υποχρέωση. Σήμαινε τον ελεύθερο χρόνο (το αντίθετο του *negotium* = «οι δουλειές»). Σήμαινε επίσης την ειρήνη για την πόλη συνολικά.

Πανδέκτης: Ένα σώμα ρωμαϊκών νόμων ταξινομημένων συστηματικά, που καταρτίθηκε επί Ιουστινιανού, το 533 μ.Χ.

Pietas: ευσέβεια (προς τον θεούς, τους γονείς, τους νεκρούς, την πατρίδα). Παραδοσιακή ρωμαϊκή αρετή.

Pontifex Maximus: Μέγιστος Ποντίφηξ (αρχιερέας), επικεφαλής του συμβουλίου των αρχιερέων, ενός αρχαϊκού θρησκευτικού θεσμού σκοτεινής προέλευσης και σκοπιμότητας. (Η λέξη *pontifex* είναι λατινική μεταφορά της ελληνικής «γεφυραίος» –η οποία αρχικά είχε χρησιμοποιηθεί από ιερείς της Θεσσαλίας– που μάλλον εμφάνιζε τους ιερείς ως «γέφυρα» μεταξύ ανθρώπων και θεών). Ο Μέγας Ποντίφηξ εκλεγόταν από τον λαό δια βίου. Κατοικούσε σε ένα επίσημο οίκημα, το *Domus Publica*, κοντά στον Οίκο των Εστιάδων Παρθένων*, τον οποίο έλεγχε απόλυτα, όπως έλεγχε και το σύνολο των θρησκευτικών δραστηριοτήτων, πράγμα που του έδινε μεγάλη εξουσία.

Praefectus annonae: ο αρμόδιος για τον ανεφοδιασμό της Ρώμης σε τρόφιμα.

Praefectus praetorio: διοικητής των *πραιτοριανών**. Η λέξη *praefectus* σημαίνει προϊστάμενος ή επιστάτης.

Praefectus (Aegypti): ο έπαρχος (κυβερνήτης) της Αιγύπτου.

Πραίτορας (*praetor*): Αξίωμα με αρμοδιότητες που αποσπάστηκαν από τους *υπάτους*. Το 367 π.Χ. καθιερώθηκε η θέση ενός *πραίτορα* –δεύτερου τη τάξει μετά τον ύπατο– με δικαστικές αρμοδιότητες. Έργο του ήταν να «ερμηνεύει το δίκαιο». Αργότερα (242 π.Χ.) οι πραίτορες έγιναν δύο: ο *praetor urbanus* (αστυδίκης) και ο *praetor peregrinus* (ξενοδίκης) που εκδίκαζε υποθέσεις μεταξύ ξένων (*peregrini*) ή μεταξύ ξένων και Ρωμαίων πολιτών. Αργότερα οι πραίτορες έγιναν οκτώ. Οι πραίτορες κατείχαν το *imperium*, πράγμα που τους έδινε το δικαίωμα (*ius edicenti*) να εκδίδουν διατάγματα σχετικά με την αρμοδιότητά τους. Από το 227 π.Χ., όταν έληγε η ετήσια θητεία τους, οι πραίτορες γίνονταν *έπαρχοι* (*propraetores*) και αναλάμβαναν τη διοίκηση επαρχιών. Από τον Καίσαρα και μετά οι πραίτορες ήταν δεκαέξι.

Πραιτοριανοί (*praetoriani*): Η φρουρά (ή σωματοφυλακή) του αυτοκράτορα.

Propraetor (βλ. *ανθύπατος*).

Propraetor (βλ. *έπαρχος*).

Res Gestae: Σε ελεύθερη μετάφραση, «πεπραγμένα». Ο Αύγουστος είχε γράψει ο ίδιος έναν απολογισμό της δράσης του, κεφάλαιο προς κεφάλαιο, όπου επιχείρησε να δικαιολογήσει την πολιτική του, από τότε που κέρδισε την εξουσία. Το κείμενό των *Res Gestae* (στα ελληνικά και στα λατινικά) αναρτήθηκε μπροστά στο Μαυσωλείο του, στο Πεδίο του Άρεως, το έτος 1

μ.Χ. Αντίγραφά τους είχαν σταλεί σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας. Ένα αντίγραφο ανακαλύφθηκε στην Άγκυρα.

Saepta: υπαίθριες κατασκευές (περιφράξεις) στο Πεδίο του Άρεως, που διευκόλυναν την ομαδοποίηση κατά φυλές των εκλογέων, οι οποίοι στη συνέχεια περνούσαν ένας-ένας από μια γέφυρα για να καταθέσουν την ψήφο τους. Οι *saepta* αποκαλούνταν συχνά *ovilia* (μάντρες προβάτων).

Senatus-consultum: Ψήφισμα της Συγκλήτου* για την αντιμετώπιση κάποιας επείγουσας περίπτωσης, π.χ. λήψη αστυνομικών μέτρων των οποίων την ευθύνη δεν αναλάμβανε κανένας αξιωματούχος. Τέτοια μέτρα δεν μπορούσε να αμφισβητηθούν το ίδιο εύκολα με την περίπτωση που θα τα αποφάσιζε κάποιος μεμονωμένος αξιωματούχος.

Σερβιανή μεταρρύθμιση: Στον Σέρβιο Τούλιο, προ-τελευταίο βασιλιά της Ρώμης (μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα), αποδίδεται η εκ νέου οργάνωση του εκλογικού σώματος· η ταξινόμηση των πολιτών σε πέντε τάξεις, σύμφωνα με την *περιουσία* και όχι την καταγωγή – κι αυτό προκειμένου ο Σέρβιος να ισχυροποιηθεί έναντι της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, οι οποίοι τον εχθρεύονταν. Έτσι μπόρεσε να αντιτάξει ως αντίβαρο τους Ιππείς (*Equites*), δηλ. τους πολίτες που όφειλαν να διατηρούν πολεμικό άλογο και πανοπλία.

Σύγκλητος (*Senatus*): Η βουλή. Ο μακροβιότερος θεσμός της ρωμαϊκής πολιτείας. Επί Δημοκρατίας (από το 509 π.Χ. και μετά), ήταν συμβουλευτικό σώμα με εκτεταμένες εξουσίες. Οι ετήσιοι ύπατοι* δεν μπορούσαν να αγνοήσουν τη Σύγκλητο, δεδομένου ότι και οι ίδιοι, με τη λήξη της θητείας τους γίνονταν συγκλητικοί. Γύρω στο 312 π.Χ., οι συγκλητικοί άρχισαν να επιλέγονται από τους *κήνσορες** και όχι πλέον από τους υπάτους. Επιλέγονταν συνήθως μεταξύ των πρώην αξιωματούχων. Μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., οι εξουσίες της Συγκλήτου είχαν γίνει σχεδόν απεριόριστες. Ο Καίσαρ αύξησε τον αριθμό των συγκλητικών σε 900.

Σιβυλλικά Βιβλία: Ανθολόγιο θρησκευτικών και μαγικών κειμένων, που βρέθηκε, απ' ό,τι λέγεται, στον τάφο του βασιλιά Νουμά, στη Ρώμη. Αποδίδεται στη Σίβυλλα από την Κύμη της Κάτω Ιταλίας, πρόσωπο σχεδόν μυθικό. Το φύλαγε μια επιτροπή δέκα ιερέων και το συμβουλεύονταν σε περιόδους κρίσεων ή σε εμφάνιση θαυμάτων. Ο Αύγουστος διέταξε να το κλείσουν μέσα στη βάση του αγάλματος του Απόλλωνα στον Παλατίνο λόφο.

Tabularium: Μεγάλο μνημείο, που υπάρχει ακόμη, προορισμένο να στεγάσει τα κρατικά αρχεία (τις *tabulae*, δηλ. τα δημόσια βιβλία). Κατασκευάστηκε επί Σύλλα ανάμεσα στο Καπιτώλιο και την Ακρόπολη, κλείνοντας έ-

τσι το κενό που υπήρχε ανάμεσα στις δύο κορυφές του λόφου.

Terminus: Θεότητα που εγγυόταν τον ιερό και απαράβατο χαρακτήρα των ορίων που είχαν χαραχτεί σύμφωνα με τον νόμο: μιας ιδιοκτησίας, ενός συνόρου κλπ. Η θεότητα αναπαρίστατο από έναν βράχο γερά θεμελιωμένο στο έδαφος.

Ύπατος (*consul*): Έτσι ονομάζονταν οι δύο ετήσιοι ανώτατοι άρχοντες επί Δημοκρατίας, ύστερα από την εκδίωξη των βασιλέων, το 509 π.Χ. Αρχικά ονομάζονταν *praetores* (από το *prae-ire*, πηγαίνω εμπρός, προηγούμαι). Ο όρος *consul* υπογραμμίζει την ιδέα της διαβούλευσης, της πρόβλεψης, της προμελετημένης δράσης. Οι ύπατοι επιλέγονταν αρχικά μεταξύ των πατρικίων, και κατείχαν το *imperium*. Ο καθένας τους είχε το δικαίωμα να αντιταχθεί σε μια απόφαση του άλλου.

Φιλοσοφία του Κήπου: Έτσι ονομαζόταν συχνά ο επικουρισμός· η σχολή που ίδρυσε ο Επίκουρος βρισκόταν σε ένα κήπο τον οποίο είχε αγοράσει, στα περίχωρα της Αθήνας.

Χερούσκοι: γερμανικό φύλο στην περιοχή της σημ. Έσσης

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

(Σελίδες κειμένου 11 ~ 239)

Αβίδιος Κάσιος 171, 179, 203
Αβραάμ 210, 211
Αγκρίκολας 165
Αγρίππας (Μ. Βιπσάνιος) 18, 57, 60, 63, 71, 82, 83, 100, 104, 108-111, 147-8, 197
Αγρίππας Ποστούμος 149-151
Αγριππίνα Νεαρά 158, 160
Αδριανούπολη 235
Αδριανός 167-170, 173, 178, 180, 186, 190
Αθηνόδωρος (Στωικός) 63
Αίγυπτος 33, 57, 73, 88, 178, 193, 220, 222, 227
Αιδήμων 154, 157
Αίλιος Αριστείδης 16, 183
Αίλιος Αττιανός 167
Αινείας 146
Άκαμπα 178
Ακουιτανία 82, 222
Άκτιο (ναυμαχία στο-) 70-1, 80
Ακυληία 176, 219, 232
Αλαμανοί 220, 227
Αλανοί 177
Αλάριχος 234
Αλεξάνδρεια 65, 72, 73, 195
Αλέξανδρος Σεβήρος 204, 210, 214, 218, 225, 239
Αλέξανδρος Φιλίππου 35, 36, 95, 145, 167, 178, 179
Αμμιανός Μαρκελίνος 233
Ανδαλουσία 180
Ανναίος Μέλα (αδελφός του Σενέκα) 77
Αννίβας 26, 34, 97
Αντιόχεια 211, 220
Αντίοχος Γ΄ 26
Αντωνία 153
Αντωνίνοι 102, 166, 171, 173, 184, 189, 190, 191, 204, 205, 206, 212, 216, 222, 227
Αντώνιος 18, 21, 27, 47, 49-51, 54-5, 59, 60, 62, 65, 67, 68, 70-2, 80
Αντωνίνος Ευσεβής 166, 169, 173, 178
Απόλλων 71, 95
Απολλόδωρος Δαμασκηνός 197
Απολλώνιος Τυανεύς 209, 212
Αποκολοκύνθωσις 159
Άρειος Δίδυμος 63
Αρελάτη 42
Αριόβιστος 36
Αρμενία 61, 85, 178-9
Αρμίνιος 84
Άρμπογκαστ 235
Ασίνιος Πολίων 54, 56, 59, 88, 95
Άτια (μητέρα του Οκταβιανού) 71, 146
Άτταλος Γ΄ 26
Αττικός (Επικούρειος) 77, 109
Αυγουστίνος 234
Αύγουστος (βλ. Οκταβιανός)
Αυρηλιανός 221-3
Αυσόνιος 234
Αφρική (Επαρχία της-) 194
Αχαϊκή Συμπολιτεία 31
Αχιλλέας 180

Βαβυλώνα 178, 206
Βαβυλωνίας Επαρχία 206
Βάλενς 234-5
Βαλεντινιανός 234
Βαλεντινιανός Β΄ 234
Βαλεριανός 214, 219, 220
Βαλέριος Μεσάλας Κορβίνος 82, 88, 89
Βάρων (αξιωματικός και λόγιος) 37, 95
Βάρων Κουιντίλιος (*legatus* Γερμανίας) 84
Βατικανό 104
Βεργκικεντόριξ 37, 84
Βεσπασιανός 161-4, 174, 177, 181, 197-8
Βετική (Ν. Ισπανία) 54, 84
Βιθυνία 85
Βίνδιξ 160
Βιργίλιος 18, 25, 58, 59-60, 62, 63, 68, 70,

72, 88 91, 93, 98, 100, 162, 180, 234
Βιτέλλιος 161
Βολογέσης 177, 179
Βόσπορος 227, 230
Βουργουνδοί 227
Βρετανία 91, 202, 220, 226, 229, 235
Βρετανικός 158
Βρούτος 50, 51, 54, 56, 88
Βυζάντιο 229, 234

Γάιος (εγγονός του Λύγουστου) 75, 147
Γαλατία 31, 32, 63, 82, 157, 173-4, 194, 222, 226
Γαλατία (Μ. Ασίας) 85
Γάλβας 160-1
Γαλέριος 215, 227-9, 230
Γαλλιηνός 220-1
Γέλλιος, Αύλος 184
Γερμανία 37, 83, 84, 164-5, 173-4, 177, 222
Γερμανικός 149, 150, 152-3
Γερμανοί 218, 226, 231· Βάνδαλοι 233
Γέτας 204, 208-9
Γιουβενάλης 184
Γορδιανός 219
Γορδιανός Γ' 219
Γότθοι 219, 221, 230, 232, 234, 238
Γρατιανός 234
Γράκχοι 42

Δάκες, Δακία 175
Δαμασκός 211
Δάφνης 58, 59, 89
Δεκάπολη 178
Δεκέβαλος 175, 178
Δέκιος 214, 219
Δελφοί 221
Δήλος 33, 110
Δημοσθένης 98
Δίας (Jupiter) 12, 14, 15, 16, 19, 20, 36, 212, 216
Δίδιος Ιουλιανός 202
Διοκλητιανός 214-6, 223, 225-8
Διονύσιος Αλικαρνασσεύς 98, 108
Διόνυσος 61, 80, 204
Δίων Κάσσιος 15, 63, 80, 157, 176, 208, 218
Δίων Χρυσόστομος 16, 181, 182, 215
Δολαβέλα 54
Δομιτιανός 163-4, 165, 171, 174, 181, 194, 197, 201, 206, 213, 217
Δομίτιος Λενοβάρβος 84, 158
Δούναβης 174, 175, 176, 205, 219, 221, 226, 227
Δρούσος 83

Εβόρακουμ (Υόρκη) 208
Εβραίοι 157, 161, 211, 212
Εδουανοί 36
Έλβας 83, 84
Ελλάς 26
Ελβετοί 36
Έμεσα 204
Έννιος 89, 90
Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία (Β. Ιταλία) 52, 54, 57, 58, 161, 193, 230
Επικούρειοι 77
Ερμής 212
Έρουλοι 221
Ερυθρά Θάλασσα 178, 195
Εσκυλίνος λόφος 101, 222, 227
Εστία 107
Εστιάδες 47, 106
Ετρούσκοι 16
Ευγένιος 235
Ευφράτης 206
Έφεσος 71, 221

Ζάμα 34
Ζηνοβία 221-2
Ζωροαστρισμός 218

Ηλιογάβαλος 204, 210
Ήπειρος 49, 70, 85
Ηρακλής 180, 202, 203, 215

Θεοδόσιος 235
Θεόκριτος 58

Θεσσαλονίκη 211, 221
Θράκη 205, 234

Ιάζυγοι 227
Ιερουσαλήμ 211
Ιέρων Β΄ 25
Ιερώνυμος 234
Ιλλυρία 31, 83, 205
Ινδία 195
Ιουδαία 85, 212
Ιουλία (σύζυγος Πομπήιου) 48
Ιουλία (αδελφή του Καίσαρα) 48
Ιουλία (κόρη του Οκταβιανού) 100, 146-8
Ιουλία Δόμνα 204, 207, 209
Ιουλία Μαίσα 204
Ιουλιανός 215, 232-3
Ιουλιο-Κλαύδιοι 160, 162, 166, 197
Ιούλιος Καίσαρ 16, 17, 21, 34, 36-8, 40-3, 46-8, 56, 58, 62, 93, 95, 104-6, 145, 166, 182
Ιππορήγιον 42
Ίρτιος 52, 96
Ίσπαλις 42
Ισπανία 28, 82, 217, 220
Ιτάλικα (Ισπανίας) 167
Ίσις 61, 70, 80, 109, 110, 210

Καλιγούλας (Γάιος) 81, 153-7, 162, 195, 204
Καλπούρνιος Πείσων 63
Καμπανία 58, 60, 70, 110, 193
Κανταβροί 82
Κάπρι 152, 153
Καρακάλλας 195, 204, 206-210
Καρίνος 223
Καρκοπίνο Ζ. 168
Κάρος 223
Κάρρες 38, 85
Καρχηδόνα 25, 28, 30, 31, 32, 42, 204, 219
Κάσιος 54, 56
Κατιλίνας 51, 53
Κάτουλλος 87-8
Κάτων ο Νεότερος 64
Κάτων ο Κήνσωρ 81, 183, 184
Κικέρων 32, 41, 45-6, 51-5, 64, 77, 93, 96, 97, 109, 189, 231, 238, 239
Κιλικία 27, 41, 61, 167
Κίμβροι 36
Κίνα 195
Κλαύδιος Γοτθικός 221
Κλαύδιος Νέρων 61
Κλαύδιος (αυτοκράτορας) 75, 154-8, 182, 192, 211
Κλεοπάτρα 39, 61, 62, 70-2, 80
Κλόδιος 42, 55
Κλόδιος Αλμπίνος 202-3, 208
Κόιντος Πέδιος 54, 56
Κολονία 83, 174
Κόμμοδος 166, 170-1, 201-3, 205, 215
Κόρινθος 32, 42, 211
Κορνηλία (μητέρα των Γράκχων) 22
Κορνήλιος Γάλλος 72, 88
Κορνήλιος Βάλβος 74
Κουάδοι 176
Κράσος 38, 85
Κρεμόνα 161
Κτησιφών 206, 223
Κυβέλη (Μεγάλη Μητέρα) 109, 210
Κυρήνεια 22, 216
Κωνσταντίνος 215, 229-
Κωνσταντίνος Β΄ 232
Κωνσταντινούπολη 234
Κωνστάντιος Χλωρός 226-8
Κωνστάντιος Β΄ 232-3

Λαβιένιος 57
Λέπιδος 52, 54, 55, 56, 59, 60, 106-7
Λεύκιος (αδελφός του Αντώνιου) 57
Λίβια 61, 68, 101, 149, 150-1, 156, 166
Λικίνιος 229
(ψευδο-) Λογγίνος 97
Λουκανός 18
Λούκιος (εγγονός του Αύγουστου) 75, 147
Λούκιος Βέρος 169, 179, 226
Λουκρήτιος 62, 77, 91
Λυσιτανία 82

Λύστρα 212
Λυών 157, 203

Μαγνέντιος 232
Μαικήνας 63, 77, 88, 89, 101
Μάινς 83, 174, 218
Μακεδονία 26, 30, 50, 217
Μάντουα 58, 60
Μαξέντιος 229
Μαξιμιανός 214, 226-7
Μαξιμιανός Δαΐα 228-9
Μαξιμίνος Θαξ 219
Μάρκελος 110, 146-7-8
Μαρκία 201
Μαρκομάνοι 176
Μάρκος Αυρήλιος 64, 98, 169-171, 175-6, 179-181, 201, 203, 213, 226, 231
Μασανάσης (βασιλιάς Νουμιδίας) 28
Μαύρη Θάλασσα 175
Μαυριτανία 39
Μεγάλη Λέπτις 204
Μέλας Δρυμός 174
Μεσαλίνα 158
Μεσοποταμία 38, 178, 219
Μιθριδάτης 30, 34
Μιλάνο (Μεδιόλανο) 220, 227
Μίλητος 60
Μισένουμ (ειρήνη του-) 67
Μοδένα (πόλεμος στην-) 51-2
Μοισία 174
Μοντανός-Μοντανισμός 213
Μουλβία Γέφυρα 229
Μουνάτιος Πλάνκος 54
Μούνδα (της Ισπανίας) 38
Μπολόνια 55
Μπορντώ (Βουρδίγαλα) 234
Μπρίντεζι 70, 72· (ειρήνη του-) 59, 60, 61, 65, 88, 146

Ναβατανία 178
Νάπολη 58
Ναρβωνική 29, 36, 70, 82, 185, 194
Νέρβας 15, 163-6, 168, 203
Νέρων 84, 158-160, 162, 164, 171, 195, 197-8, 204, 211
Νίκαιας Σύνοδος 232
Νικομήδεια 227
Νικομήδης (βασιλιάς της Βιθυνίας) 34
Νιμ 180
Νουμάς 191
Νουμεριανός 223
Νουμιδία 28, 194, 220
Ντουροκόρτορουμ (Ρεμς) 174
Νωρικόν 176, 217

Οβίδιος 88, 89, 92
Οδόακρος 235
Οκτάβια (αδελφή του Αύγουστου) 59, 68, 100, 146
Οκταβιανός (Αύγουστος) 17, 18, 19, 20, 27, 48 κε. *passim*.
Όμηρος 98, 180
Ονώριος 235
Οράτιος 70, 88, 90-2, 102, 109, 180
Ορόδης 57,
Ορτένσιος 106
Ορφέας 210
Όσιρις 70
Όστια 102, 175, 230
Οστόριος Σκάπουλα 76
Ούβιοι 83, 84
Ούννοι 234

Παβία 222
Παλαιστίνη 178
Παλατίνος λόφος 71, 95, 98, 105, 106, 107, 109, 152, 154, 197, 204, 207
Παλμύρα 221-2
Πανδαταρία 148
Πανδέκτης 190
Πανονία 168, 202
Πάνσα 52, 96
Πάρθοι 17, 38-9, 177-9· Αρσακίδες 218· Σασσανίδες 218
Πάρις 180
Παύλος (απόστολος) 211-2, 230

Παύλος-Αιμίλιος 26
Πεδίο του Άρεως 104, 198, 222
Πείσων, Καλπούρνιος 160
Πελοπόννησος 31
Περσέας 26
Πέργαμος 26, 27, 221
Περτίναξ 201-2, 203
Πεσκένιος Νίγηρ 202-3
Πέτρος (απόστολος) 230
Πετρώνιος 97
Πλαουτίλλα 206
Πλαουτιανός 206
Πλαύτος 184
Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 95
Πλίνιος ο Νεώτερος 165
Πλούταρχος 182
Πλωτίνα 167-8
Πολύβιος 33, 77, 183
Πομπηία 75, 101, 110, 194
Πομπήιος 27, 34, 35, 36-8, 47, 54, 57, 61, 66, 74, 78, 103-4
Ποντοηράκλεια 42
Πόντος 85
Ποστούμος 220, 222
Πρίμα Πόρτα 82, 99, 101
Πρίμος Αντώνιος 162
Πρόβος 223
Προπέρτιος 88
Πτολεμαίος ΙΒ΄ Αυλητής 35
Πύδνα (μάχη της-) 26, 32

Ρήγιο Καλαβρίας 149
Ρήνος 37, 39, 83, 165, 204, 226
Ρόδιοι 33
Ρωμύλος 70
Ρωμύλος Αυγουστύλος 235

Σαβίνα 167, 168
Σάλβιος Άπερ 76
Σαπώρ 220
Σαρμάτες 230, 234
Σεβήρος 228-9
Σεβήρων δυναστεία 171, 205, 210, 216, 227
Σεϊανός 152-3
Σειλινούντα 167
Σέιος Στράβων 152
Σελεύκεια 206
Σέλευκος 26
Σενέκας 94, 96, 156, 158-9, 188
Σέξτος Πομπήιος 18, 54, 56, 60, 67, 71
Σέξτιος Κόιντος (φιλόσοφος) 98
Σεπτίμιος Σεβήρος 202-208, 213, 216-7
Σέρβιος 146
Σερτόριους 40
Σιβυλλικά Βιβλία 59, 110
Σικελία 25, 31, 56-7, 60, 185, 192
Σίλιος (εραστής Μεσαλίνας) 158
Σινώπη 42
Σίρμιον 223, 227
Σίρων (Επικούρειος) 58
Σκιπίων Αιμιλιανός 22
Σκιπίων ο Αφρικανός 28, 34, 48, 183
Σμύρνη 81
Σουετώνιος 21, 162
Σουλπικία (ποιήτρια) 89
Σουλπικιανός 202
Σπάλατο (Σπλιτ) 228
Στιλίχων 235
Στωικοί 64, 188
Σύλλας 34, 35, 42, 46, 74, 81, 103
Συρία 27, 61, 164, 178, 179, 202, 204, 207, 223, 227

Τάκιτος 79, 81, 97, 149, 164-5, 177, 231, 233
Τάκιτος (αυτοκράτορας) 223
Ταρρακωνησία 82, 160-1
Terminus (θεός) 20
Τέτρικος 222
Τευτοβούργειος Δρυμός 84, 145
Τεύτονες 36
Τζούμπα Α΄ (βασιλιάς Νουμιδίας) 39
Τιβέριος 13, 61, 69, 81, 84, 94, 147-153, 197
Τίβουλλος 88, 89
Τίγρης (ποταμός) 179, 206, 223, 227
Τίτος 163, 197-8

Τίτος Λίβιος (ιστορικός) 87, 93-4
Τοσκάνη 195
Τραϊανός 15, 95, 165-8, 175, 177-8, 180-1, 215
Τρέβηροι (Τρηρ) 227, 233
Τριανδρία (Δεύτερη) 55-6, 57, 59, 60, 67, 68, 74
Τύλλος Οστίλιος 105, 146

Φάρσαλα (μάχη των-) 39
Φαυστίνα 169
Φίλιπποι 211· (μάχη στους-) 56, 88
Φίλιππος Άραψ 219
Φίλιππος Ε΄ 26
Φιλόδημος 62, 182
Φιλόστρατος 209
Φλάβιοι 163, 173, 198
Φούλβια 55, 57, 59
Φράγκοι 220, 227
Φρόντων 184, 213

Χριστιανισμός 218
Χριστιανοί 157, 211-2, 214, 232· Αρειανιστές 232, 238· Δονατιστές 232
Χριστός 157, 210, 211-2

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

ALBERTINI E., *L'Empire romain*, Paris, 1989.
AUGUET R., *Caligula*, Paris, 1975.
BÉRANGER J., *Principatus*, Genève, 19743.
BÉRANGER J., *Recherche sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953.
CARCOPINO J., *César*, Paris, 1968.
CARCOPINO J., *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939.
CHAMOUX F., *Marc Antoine*, Paris, 1986.
CHASTAGNOL A., *Le Bas Empire*, Paris, 1969.
CHASTAGNOL A., *Le sénat romain à l'époque impériale*, Paris, 1992.
CIZEK E., *Néron*, Paris, 1982.
DANIELOU J. & MARROU H.I., *Nouvelle Histoire de l'Église*, I, 1983.
DUNCAN JONES R.P., *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge, 1974.
FABIA PHIL., *La table claudienne de Lyon*, Lyon, 1924.
GREGOIRE H., *Les persécutions dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1964.
GRIMAL P., *Marc Aurèle*, Paris, 1992.
GRIMAL P., *Virgile ou la seconde naissance de Rome*, Paris, 1985.
JERPHANION L., *Julien dit l'Apostat*, Paris, 1986.
JERPHANION L., *Histoire de la Rome antique*, Paris, 1987.
LE BOHEC Y., *L'armée romaine*, Paris, 1989.
LE BOHEC Y., LE GLAY J., J.-L. VOISIN, *Histoire romaine*, Paris, 1991.
LE GALL J. & LE GLAY M., *L'Empire romain*, Paris, 1987.
LE GLAY M., *Grandeur et déclin de l'Empire*, Paris, 1992.
LE GLAY M., *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1990.
LEPELLEY C., *L'Empire romain et le christianisme*, Paris, 1969.
MARROU H.I., *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris, 1948.
MARTIN J.P., *Le siècle des Antonins*, Paris, 1977.
PFLAUM H.G., *Les procurateurs équestres sous le Haut Empire*, Paris, 1990.
PIGANIOL A., *L'empire chrétien*, Paris, 1972.
REMONDON R., *La crise de l'Empire romain*, Paris, 1970.

* (σ.τ.ε.:) Βιβλιογραφία προτεινόμενη από τον συγγραφέα.

SALLES C., *Tibère, le second Caesar*, Paris, 1985.
SESTON W., *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris, 1946.
SYME Ronald, *La Révolution romaine*, γαλλική μτφ., Paris, 1967.
TURCAN R., *Héliogabale et le sacre du soleil*, Paris, 1985.

ΤΟ ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ PIERRE GRIMAL ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΔΗ
ΜΗΤΡΗ ΧΟΡΟΣΚΕΛΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΥΡΑΘΕΝ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ SAMOIS ΤΩΝ 100 ΓΡΑΜ
ΜΑΡΙΩΝ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ "ΛΙΘΟΓΡΑ-
ΦΙΑΣ" ΣΤΗ ΝΕΑ ΡΑΙΔΕΣΤΟ. Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙ
ΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΔΕΛΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΕ
ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΝΤΙΤΥΠΑ, ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΥΡΑΘΕΝ. Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ
ΕΚΔΟΣΗΣ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΑΒΡΑΜΙΔΗ. ΤΟ
ΒΙΒΛΙΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ
ΤΟΥ 2004

Με το όνομα «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» αναφερόμαστε σήμερα στην απέραντη εκείνη επικράτεια όπου συντελέστηκε η πιο θαυμαστή μετάλλαξη που γνώρισε ποτέ η ανθρώπινη κοινωνία, οι πολλαπλές συνέπειες της οποίας δεν έχουν ακόμη εκτιμηθεί πλήρως, δυο χιλιάδες χρόνια μετά. Ο όρος «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» περιγράφει ένα καθεστώς χωρίς προηγούμενο, όπου η εξουσία ενός θεοποιημένου μονάρχη περιοριζόταν από την ισχύ των νόμων· και ταυτόχρονα τη διαρκή ακτινοβολία ενός πολιτισμού με οικουμενική αποστολή, συμβόλου ευημερίας και ειρήνης.

Το αυτοκρατορικό καθεστώς –η «Ηγεμονία»– εγκαθιδρύθηκε με το τέλος των εμφυλίων πολέμων που αιματοκύλησαν τη ρωμαϊκή Δημοκρατία. Το 476 μ.Χ. χάθηκε οριστικά. Σ' αυτόν τον πολιτισμό, φυσικό κληρονόμο του ελληνισμού, σ' αυτό το «θαύμα που κράτησε πέντε αιώνες και που δεν υπάρχει ελπίδα να αντικρίσουμε ξανά» (Ζ.Ζ. Ρουσώ), οφείλει ο σημερινός κόσμος όλα όσα τον χωρίζουν από τη βαρβαρότητα, την αμάθεια, την αδικία. Ποια υπήρξαν τα κυριάρχα χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας; Οι μεγάλες προσωπικότητες που σημάδεψαν την ιστορία των δυναστειών της; Τα επιτεύγματα που σηματοδότησαν το απόγειό του ή οι αδυναμίες που επέφεραν την παρακμή του; Σ' αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να δώσει απάντηση αυτό το βιβλίο.

ISBN 960 - 8097 - 21 - 5